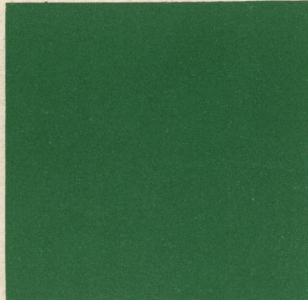
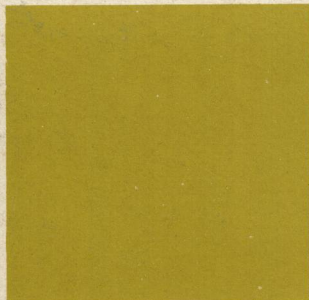
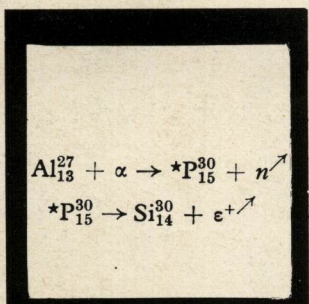

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

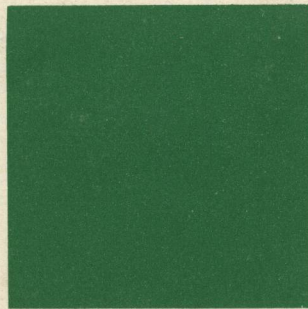
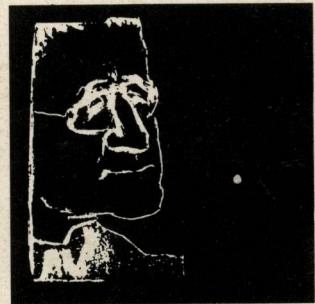

συνέντευξη
μέ τον
Μπίρμαν

είσαγωγή
στή
γλωσσολογία

βιομηχανική
έπανάσταση
καί ή Έλλάδα

γιά τήν
έπιστημολογία

Α. Έλεφάντης, Οι δηλώσεις Σώφλυ και ή άμερικανική πολιτική ■ Ο Β. Μπίρμαν μιλάει στον «Πολίτη» ■ Α. Μανιτάκης, Τό νέο σοβιετικό σύνταγμα. Π. Πιζάνιας, Τό Συνέδριο του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος ■ Β. Παναγιωτόπουλος, Βιομηχανική έπανάσταση και ή Έλλάδα ■ Κείμενο του Μπρέχτ για τήν κουλτούρα. Ν. Παπαγιάννης, Ψυχοπαθολογία του ρεμπέτικου ■ Φ. Αποστολόπουλος, Γλωσσική έπιστήμη και ή μεθοδολογία της. G. Bachelard, Για τήν έπιστημολογία ■ Βιβλιοκρισίες

μηνιαία έπιθεώρηση • 12 • αύγουστος – σεπτέμβρης 1977 • 50 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ο πολιτης

ΚΕΚΡΟΠΟΣ 2 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3245332

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυρομάτης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ○ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΤΙΚΗ Ε.Ε.,
Ἐμμ. Μπενάκη 87α, τηλ. 3636896 ○ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλᾶ 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 300 δρχ., ἐτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη
400 δρχ., ἐτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 900 ● Για Ὄργανισμούς, Τράπεζες,
Ἀνών. Ἐταιρείες: ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 1.000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος
Δελέγκας, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 119, τηλ. 3245332 ● Για ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, Πλ.
Συντάγματος, Ἀθήνα

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● 12 ● αὐγουστος – σεπτέμβρης 1977 ● 50 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άγγελος Ἐλεφάντης	: <i>Οἱ δηλώσεις Σώφλυ, ἡ ἑλληνοαμερικανική συμφωνία γιά τίς βάσεις καί ὁ ἐθνικιστικός κίνδυνος</i> ..	3
■		
Βόλφ Μπίρμαν	: [<i>Ὁ Βόλφ Μπίρμαν μιλάει στόν «Πολίτη»</i>]	10
■		
Ἀντώνης Μανιτάκης	: <i>Τό νέο Σοβιετικό Σύνταγμα ἢ τό σχέδιο τοῦ παλαικοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους</i>	16
Πέτρος Πιζάνιας	: <i>Τό τελευταῖο Συνέδριο τοῦ Γαλλικοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος</i>	24
■		
Μπέρτολτ Μπρέχτ	: [<i>Ἐνα κείμενο γιά τήν κουλτούρα</i>] <i>Τό προλεταριάτο δέν γεννήθηκε μέ ἄσπρο κολάρο</i>	27
■		
Φώτη Ἀποστολόπουλου	: <i>Ἡ γλωσσική ἐπιστήμη καί ἡ μεθοδολογία της</i>	30
Βασίλη Παναγιωτόπουλου	: <i>Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἡ Ἑλλάδα 1832 - 1871</i>	38
Νίκου Παπαγιάννη	: <i>Ψυχοπαθολογία τοῦ ρεμπέτικου</i>	46
■		
Gaston Bachelard	: <i>Γιά τήν ἐπιστημολογία</i>	53
■		
Μιχάλης Παπαγιαννάκης	: <i>«Ἡ Ἑλλάδα στήν περιφέρεια τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν», τῶν Σ. Μπαμπανάση - Κ. Σούλα</i>	65
Εἰρήνη Παπαδάκη	: <i>«Κριτική τοῦ Καθαροῦ Λόγου», τοῦ Im. Kant</i>	67
	● <i>Ἀλληλογραφία</i>	71

διαγυμνουοφδαλμου

ΟΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΣΩΦΛΥ, Η ΕΛΛΗΝΟΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΚΙΝΔΥΝΟΣ

Σίγουρα χρειάζεται να έρμηνευτούν οι δηλώσεις Σώφλυ και να συσχετιστούν με τη νέα έλληνοαμερικανική συμφωνία για τις βάσεις. "Αν εξετάσει κανείς τις αντιδράσεις Κυβέρνησης, φιλοκυβερνητικού και αντικυβερνητικού τύπου, πολιτικών ανδρών και «κοινής γνώμης», θά δει ότι οι έρμηνείες όχι μόνο ποικίλλουν αλλά και αντιφάσκουν. Σέ γενικές γραμμές ή αντιπολίτευση θεωρεί τις δηλώσεις Σώφλυ «ένθάρρυνση τής τουρκικής επέκτατικής πολιτικής» όσο για τό κυβερνητικό στρατόπεδο, καταλογίζει τό γεγονός σέ προσωπική αδεξιότητα ενός 'Αμερικανού διπλωμάτη και σέ κάποιον ανεξήγητο φιλοτουρκισμό του. 'Υπάρχουν βέβαια και άλλοι πού, μολονότι καταδικάζουν βίαια τά λόγια του Σώφλυ, όχυρωμένοι πίσω από έναν πολιτικό άγνωστικισμό, άρνούνται, έστω και ύποθετικά, νά διερευνήσουν τούς λόγους πού ώθησαν ένα φορέα τής άμερικανικής πολιτικής στήν 'Ελλάδα νά πράξει, ό,τι έπραξε, και κυρίως νά συζητήσουν τή σκοπιμότητα πού επιβάλλει στήν κυβέρνηση Κάρτερ νά μήν άποδοκιμάσει επίσημα τις «θέσεις» του διπλωμάτη τής.

'Υπάρχει λοιπόν ποικιλία έρμηνειών. Και ώστόσο πρόκειται για θέμα ύψιστης έθνικής σημασίας, πού θά επέβαλλε όμόφωνη στάση, θέμα για τό όποιο, ύποτίθεται, τά χρόνια και οι έθνικές περιπέτειες σάρωσαν γνώση πολλή, και όξυναν τήν πολιτική συνείδηση. 'Αλλά τά πράγματα φαίνεται δέν έχουν έτσι, παρά τή θρυλούμενη έθνική όμοφωνία. Γι' αυτό, αν εξετάσει κανείς τις αντιδράσεις τών πολιτικών δυνάμεων άπέναντι στήν κυβερνητική στάση, θά διαπιστώσει ένα φάσμα άπόψεων, πού πάει άπό τήν πλήρη ικανοποίηση ως τήν πιό βίαιη κριτική-καταγγελία.

Πραγματικά, όρισμένοι φιλοκυβερνητικοί έδειξαν ικανοποιημένοι μέ τή στάση τής κυβέρνησης, άφου για τήν ώρα πέτυχε νά μήν έρθει στήν 'Ελλάδα ό Σώφλυ [ήταν νά έρθει στά μέσα του Αύγουστου] και, όπως δήλωσε ό κ. Μπίτσιος, τό θέμα θά συζητηθεί τόν Σεπτέμβρη. Και παραγνωρίζουν ότι τό ζήτημα δέν είναι ό έρχομός του Σώφλυ στήν 'Αθήνα ούτε οι ιστορικές του γνώσεις, αλλά ή άμερικανική πολιτική, μέ τήν όποία όμως δέν έχουν προβλήματα: γι' αυτούς οι ΗΠΑ ήταν, είναι και θά είναι ό μεγάλος φίλος τής 'Ελλάδας.

'Από τήν άλλη μεριά, πολλοί άντιπολιτευόμενοι άσκησαν βίαιη κρι-

Ζητήθηκε [έκ μέρους τής έλληνικής κυβέρνησης] άπό τήν Ούάσιγκτον νά «έρμηνεύσει» σωστά τή δήλωση Σώφλυ. Δέν τό έκανε ως τώρα. "Άγνωστο για ποιούς λόγους. "Όχι πάντως γιατί θέλει νά ενισχύσει τήν έχθρική για τήν 'Ελλάδα έκδοχή.

Καθημερινή, 26. 7. 77

διαγυμνουοφδαλμου

τική στην κυβέρνηση, κατηγορώντας την για εθνική ολιγωρία, πού άλλη μιά φορά ξεπούλησε τά εθνικά συμφέροντα. Καί παραγνωρίζουν τό γεγονός ότι όντως ή ελληνική κυβέρνηση άσκησε πίεση για τό ζήτημα αυτό στην άμερικανική —πράγμα όχι τόσο συνηθισμένο βέβαια. Αύτή τήν τελευταία πλευρά έπίσήμανε τμήμα τής 'Αριστεράς, θεωρώντας ότι ή έπίσημη ελληνική αντίδραση δείχνει πρόθεση και δυνατότητα κριτικής στάσης άπέναντι στις ΗΠΑ, στάση πού πρέπει νά συνεχιστεί και νά έπεκταθεί.

Τελικά ή αντίδραση από ελληνικής πλευράς πός τις δηλώσεις του κ. Σώφλυ άποτελεί μιά βαρύνουσα πολιτική πράξη. Καί δείχνει τό δρόμο αλλά και τις δυνατότητες για μιά διαφορετική στάση πός τους «συμμάχους» και πός τά σχέδια πού έτοιμάζουν σέ βάρος των έθνικών μας συμφερόντων. (Σχόλιο Αύγης, 23.7.77, σελ. 2.)

Ποιά είναι όμως τό πραγματικό νόημα των δηλώσεων Σώφλυ:

Καταρχήν άς αφήσουμε στην άκρη μερικές κοινοτυπίες του είδους «άδεξιότητα» του Σώφλυ ή «παρασπονδία» του Κάρτερ: ή πρώτη ανάγκη ένα από τά κρισιμότερα ζητήματα τής σύγχρονης άμερικανικής ιμπεριαλιστικής στρατηγικής σέ θέμα στιγμιαίας αναλαμπής ή στραβωμάρας ενός 'Αμερικανού διπλωμάτη, έμπειρου παραταύτα, ή δεύτερη παρουσιάζει τόν Κάρτερ πότε νά κινείται από άγνό φιλελληνισμό, και πότε νά διαπνέεται από άνεξήγητο φιλοτουρκισμό: δηλαδή παρουσιάζει τις ΗΠΑ χωρίς στρατηγική, ή ότι αλλάζουν στρατηγική από τή μιά μέρα στην άλλη, όπως τό φέρει ό άνεμος.

Οι δηλώσεις Σώφλυ έχουν πάρα πολύ συγκεκριμένο σκοπό και έγγράφονται σέ συγκεκριμένη στρατηγική, τής όποίας άποτελούν πλευρά και ένδειξη. 'Ο στόχος είναι δυνατό νά όριστεί ως διευκόλυνση του μηχανισμού πιέσεων πός τήν κατεύθυνση 'Ελλάδας και Τουρκίας για νά άποδεχτούν τήν άμερικανική διαιτησία στα θέματα πού τις χωρίζουν. 'Υπάρχει δηλαδή ένας στόχος πού και γενικότερη ιδεολογική έμβέλεια τόν χαρακτηρίζει και άμεση πολιτική χρησιμότητα έχει.

Θά χρειαστεί νά έπεκταθούμε λίγο στην πρώτη πλευρά του στόχου, όποτε και ή δεύτερη θά γίνει περισσότερο διάφανη.

'Από ιδεολογική άποψη οι δηλώσεις Σώφλυ χρησιμεύουν στό νά εξάψουν τις ύπάρχουσες έθνικιστικές αντιδράσεις, νά δημιουργήσουν κλίμα έντασης. 'Ο τρόπος, βέβαια, πού θά λειτουργήσει ό έθνικισμός στην περίπτωση τής Τουρκίας είναι διαφορετικός από τήν περίπτωση τής 'Ελλάδας, γιατί έχει νά αντιμετώπισει διαφορετικές έσωτερικές καταστάσεις και διαφορετικές πολιτικές άνάγκες σέ καθεμιά χώρα. "Αν λοιπόν στην περίπτωση τής Τουρκίας δέν χρειάζεται νά καταβληθεί ιδιαίτερη προσπάθεια για νά φροντώσουν τά έθνικιστικά κηρύγματα, άν στην Τουρκία οι φιλοπόλεμες ένθαρρύνσεις πού έρχονται από τους «μεγάλους συμμάχους» βρίσκουν ένα άκρως καλλιεργημένο έδαφος, στην περίπτωση τής 'Ελλάδας τό έθνικιστικό κλίμα θά μπορούσε άριστα νά αναπτυχθεί μόνο σαν αντίδραση στην τουρκική άπειλή. Βέβαια κάθε αντίδραση σέ μιά έξωτερική άπειλή δέν είναι σώνει και καλά έθνικισμός: μπορεί νά είναι —και συνήθως είναι— πατριωτισμός. 'Ωστόσο στα ρευστά ιδεολογικά όρια πατριωτισμού και έθνικισμού πολλά μπορούν νά συμβούν, ιδίως όταν λείπει ή συνέπεια, όταν γενικότερη ιδεολογική

διαγυμνουοφδαλμου

ένδεια μᾶς μαστίζει, όταν τὰ κηρύγματα ἐθνικοφροσύνης δέ λένε νά κοπάσουν.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τίς δηλώσεις Σώφλυ, γιατί μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσουν νά κατανοήσουμε καλύτερα τὴ γενικότερη ἀμερικανική στρατηγική.

Ἡ ἀμερικανική στρατηγική δέν εἶναι οὔτε φιλοτουρκική οὔτε φιλελληνική, οὔτε ἀντιτουρκική οὔτε ἀνθελληνική· εἶναι ἀπλούστατα φιλοαμερικανική. Ἐξυπηρετεῖ καί προωθεῖ δικὰ τῆς συμφέροντα - σχέδια. Καί δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά ἀποδεικνύει ὅτι τὰ συμφέροντα - σχέδια Ἀμερικανῶν καί Τούρκων ταυτίζονται. Ἰπάρχουν καί στήν Τουρκία κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις πού βρίσκονται στούς ἀντίποδες τῶν Ἀμερικανῶν, καί ἄλλες, μάλιστα σημαντικές, πού τονίζουν ὅσο μποροῦν τὴν ἀπόσταση πού τίς χωρίζει ἀπό τίς ΗΠΑ. Μόνο σάν θύματα πολιτικῆς ἠθικολογίας μποροῦμε νά μιλάμε γιά φιλοτουρκισμό ἢ ἀντιτουρκισμό τῶν Ἀμερικανῶν. Καί ὅσο πιο πολὺ γινόμαστε θύματα ἠθικολογικῶν κατασκευῶν τόσο ξεχνᾶμε αὐτό πού λέγεται *στρατηγική*: δηλαδή τόν εὐέλκτο συνδυασμό μέσων καί σκοποῦ, τὴν ὑπαλλακτικότητα μέσων, τὴν πολλαπλότητα ἐνδιάμεσων σκοπῶν μὰ καί τὴ σταθερότητα τοῦ κεντρικοῦ (μόνιμου) στόχου.

Πολλοί, σχεδόν οἱ πάντες, μπορεῖ νά συνομολογήσουν ὅτι ὁ ἀμετάθετος σκοπός τῶν ΗΠΑ εἶναι ἡ στρατιωτική, οικονομική καί πολιτική ἡγεμονία στήν Ἀνατολική Μεσόγειο, περιοχή ὅπου ἡ ἡγεμόνευση ἀποτελεῖ ἐπιπλέον ἀποφασιστικό κόμβο γιά τὴν παγκόσμια κυριαρχία τους. Ἄλλωστε πολλοί ἀπό αὐτούς πού σήμερα θορυβοῦνται μέ τίς δηλώσεις Σώφλυ δέν ἔχουν καμιά ἀντίρρηση στό νά διατηρεῖται ὁ ἀμερικανικός ἔλεγχος στήν περιοχή, γιατί ἀλλιῶς, λένε, θά περάσει στή δικαιοδοσία τῶν Ρώσων. Αὐτόν τό συλλογισμό ἀνέπτυξε καί ὁ κ. Καραμανλῆς στή Βουλὴ, προκειμένου νά ὀρίσει τό ἐπίσημο δόγμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς χώρας τὴν ὁποία θεωρεῖ ἀμετάθετα ἐνταγμένη στό χώρο τῆς ἀμερικανικῆς κυριαρχίας. Τό δόγμα αὐτό σήμερα βρίσκει τὴν πρακτική του ἔκφραση μέ τὴ μονογραφὴ τῆς νέας ἐλληνοαμερικανικῆς συμφωνίας γιά τίς στρατιωτικές βάζεις «ὑπὸ ἀπόλυτο ἐθνικό ἔλεγχο», καί ὁ κ. Ἀβέρωφ θά τοῦ δώσει ἱστορικές, πολιτιστικές καί κοσμοθεωρητικές διαστάσεις, πιστός στά ἰδεολογικά ἀρχέτυπα τῆς ἐλληνικῆς δεξιᾶς.

Πρέπει νά συνειδητοποιήσωμε ὅτι ἔχει δημιουργηθεῖ μιά περίπλοκος καί λεπτή κατάσταση: ὅτι αὐτὰ συμβαίνουν εἰς τὰ πλαίσια τῆς Συμμαχίας εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκομεν θέσει, παραδόσει, πνεύματι, καί ἀπὸ πλευρᾶς οικονομικῶν συμφερόντων. (Ἄπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ κ. Ἀβέρωφ στή Σχολὴ Ἐθνικῆς Ἀμύνης, 29.7.77)

Ἐπίσης ὅλοι θά συνομολογοῦσαν ὅτι, ἐνῶ ἡ ἀμερικανική στρατηγική κυριαρχίας διακρίνεται ἀπὸ σταθερότητα γενικοῦ προσανατολισμοῦ, τὰ μέσα ὡστόσο πού μετέρχεται ποικίλλουν ἢ μᾶλλον ἐπιβάλλονται ἀνάλογα μέ τό συγκεκριμένο συσχετισμό τοῦ συνόλου τῶν δυνάμεων πού διαμορφώνουν τό πολιτικό πλαίσιο στήν περιοχή. Ἐνα ἀπὸ τὰ προσφορότερα μέσα τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ εἶναι ἡ ὑποστήριξη πειθνίων καί ὑποχείριων κυβερνήσεων, ἢ ἔστω ἀδύνατων ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη. [Ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία ἦταν ὑπόδειγμα τέτοιας κυβέρνησης. Καί πολ-

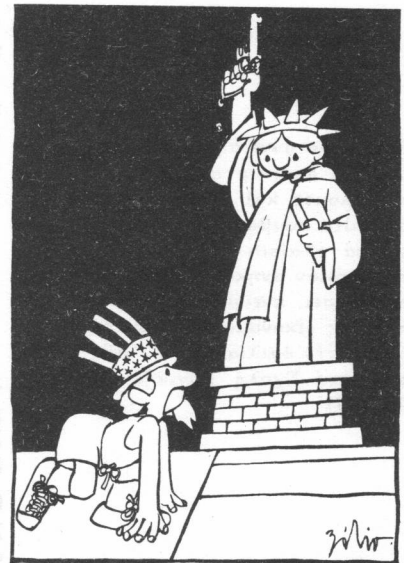
διαγυμνουφδαλμου

λοι από εκείνους που σήμερα διατρανώνουν τη βδελυγμία τους προς το έφταετές στρατιωτικό καθεστώς ως μη λησμονούν «συμπτωματικά» τη δουλοφροσύνη του απέναντι στις ΗΠΑ, γιατί αποτελούσε ένα από τα καταστατικά χαρακτηριστικά του]. Οι κυβερνήσεις όμως και οι κυβερνώντες δεν έρχονται στον κόσμο με το στίγμα της ξενοδοουλείας και της πολιτικής καχεξίας. Τα γνωρίσματα αυτά, όταν υπάρχουν, είναι απότοκα ιδεολογικών καταβολών, ταξικών συντεταγμένων και πολιτικών αναγκών που συγκεκριμενοποιούνται στη διάρκεια πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων. Κάπως έτσι δημιουργούνται οι αδυναμίες των κυβερνήσεων, και τότε έχουν ανάγκη εξωτερικής βοήθειας. "Ας θυμηθούμε π.χ. ότι οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις ήταν πειθήνια όργανα των «συμμάχων» και διαπύσιιοι Σλαβοφάγοι —όπως σήμερα πολλοί Τουρκοφάγοι— γιατί η απελπιστική πολιτική τους αδυναμία και η ιδεολογική τους χρεοκοπία χρειαζόνταν αφενός ένα μεγάλο προστάτη-σωτήρα και αφετέρου την έφευρεση της ξενικής έπιβουλής με την οποία μέτρησαν και ποδοπάτησαν κάθε λαϊκή πολιτική και κοινωνική διεκδίκηση. "Αλλωστε η αντίκειμενική πολιτική αδυναμία των τότε κυβερνώντων, από τον δημοκράτη Σοφούλη ως τον αυταρχικό Παπάγο, διαμόρφωσε το κατάλληλο κλίμα για τις μεταπολεμικές ξένες επεμβάσεις που παγίωσαν την εξάρτηση της χώρας από τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό.

Σήμερα ο έλληνοτουρκικός ανταγωνισμός —θά τολμούσαμε να ποῦμε ακήρυχτος πόλεμος— θέτει ένα πολύ ειδικό πρόβλημα για τους 'Αμερικανούς: Πώς μέσα απ' αυτόν τον δεδομένο ανταγωνισμό, και μάλιστα: πώς *χάρη* σ' αυτόν τον ανταγωνισμό θά διατηρήσουν και θά δυναμώσουν την κλονισμένη κυριαρχία τους.

Πιστεύουμε ότι η δξυση της έντασης ανάμεσα στις δύο χώρες αποτελεί προνομιακό πεδίο δράσης για την αμερικανική πολιτική. «Φίλη» και των δύο ανταγωνιστών-συμμάχων στο πλαίσιο του NATO, μπορεί να επεμβαίνει ή μάλλον να απαντά πρόθυμα στις προσκλήσεις επέμβασης των ανταγωνιζομένων, οι όποιοι, λόγω του ανταγωνισμού τους, χρειάζονται όλο και περισσότερα δολάρια, όλο και περισσότερα φάντομ («Βοήθεια!»). "Όταν μάλιστα η αντίθεση των δύο χωρών συνδυάζεται και με έσωτερική πολιτική ρευστότητα, τότε τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο εύνοϊκά. "Αλλωστε εργάζονται επίμονα για τη δημιουργία πολιτικής ρευστότητας, και στο μέτρο του δυνατού κάνουν ό,τι τους περνάει από τό χέρι. Στην Τουρκία π.χ. έπιστρατεύτηκαν όλα τά θεμιτά και αθέμιτα μέσα για να μην υπερισχύσει τό κόμμα του 'Ετσεβίτ. "Έτσι βρέθηκαν Ντεμιρέλ και 'Ετσεβίτ σε κατάσταση «καταστροφικής ισορροπίας», δηλαδή πολιτικά αλληλοεξουδετερωμένοι. Συνακόλουθα, οι έθνικιστικές μειοψηφίες τύπου 'Ερμπακάν και Τουρκές και τά φασιστοειδή δυναμικά τους αποσπάσματα γίνονται διαιτητές του ανταγωνισμού, κάτω από τό άγρυπνο βλέμμα της προσδεμένης στο άρμα των 'Αμερικανών τουρκικής στρατοκρατίας.

Σ' αυτή τη διαδικασία αλληλοεξουδετέρωσης των τουρκικών πολιτικών δυνάμεων, που καθιστά μηδαμινή και άφερέγγυα, έσωτερικά και έξωτερικά, τη σημερινή κυβέρνηση Ντεμιρέλ, ο έθνικισμός πρόσφερε πολύτιμες υπηρεσίες. Λειτουργήσε σαν προνομιακός ιδεολογικός μηχανισμός προς δύο κατευθύνσεις: οι έπικαλούμενοι τις «έθνικές ανάγκες»

διαγυμνουοφδαλμου

καί τήν «ισλαμική ἀναγέννηση» ἀκύρωσαν τίς χρόνιες λαϊκές διεκδικήσεις (ἀγροτική μεταρρύθμιση, ἐκσυγχρονισμός τοῦ κράτους, ἐκδημοκρατισμός, σταμάτημα τῆς μετανάστευσης, ἀνάπτυξη τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς χώρας, ἐργατική κοινωνική πολιτική κ.λπ.), καί ἀφέτερου, ἀντλώντας «ἐπιχειρήματα» ἀπό μιά ἱστορική ἀδικία εἰς βάρος τῆς Τουρκίας ἀπό τήν ὁποία ἡ συνθήκη τῆς Λοζάννης (1923) στέρησε τά παράκτια νησιά καί τό ἀνατολικό Αἰγαῖο, ἐδραίωσε τήν πεποίθηση μιᾶς συντηρητικῆς «κοινῆς γνώμης» ὅτι ὁ ὑποθαλάσσιος πλοῦτος τῆς ὑφαλοκρηπίδας — πού «σφετερίζονται» οἱ Ἕλληνες — θά μεγαλώσει τόν ἐθνικό πλοῦτο τῆς χώρας καί θά λύσει τά ἐσωτερικά κοινωνικά προβλήματα.

Οἱ ἐξαθλιωμένες οικονομικά καί κοινωνικά μάζες τῆς Τουρκίας θά τραφοῦν μέ τό ἐθνικιστικό δράμα, καί ταυτόχρονα τά διευθυντικά στρώματα θά βροῦν σ' αὐτό τούς πρακτικούς τρόπους καί λόγους γιά νά στρέψουν σέ ἄγνοη γραμμή τήν ἐσωτερική κοινωνική πίεση. Ὁ ἐθνικισμός στήν Τουρκία ὑποβάλλει καί ἐπιβάλλει μιά πολιτική «φυγῆς πρὸς τά πρόσω», καί ταυτόχρονα ἀκυρώνει κάθε προσπάθεια ἐσωτερικῆς ἀναδιοργάνωσης. Μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ὤθησε τούς δικούς μας «ἄφρονες» ἀξιωματικούς τοῦ Ἰωαννίδη νά δώσουν στήν Κύπρο τή μάχη ἐπιβίωσης πού παταγωδῶς ἔχχαναν στήν Ἑλλάδα.

Σώφλυ: «Ἡ διαμάχη Ἑλλάδος καί Τουρκίας γιά τό Αἰγαῖο ὡς διμερῆς διαφορά ὀφείλεται στίς ἀσυνήθιστες ρυθμίσεις τοῦ παρελθόντος λόγω τῆς γεωγραφικῆς διαμορφώσεως τῆς περιοχῆς». Τηλ. Ἀθηναϊκοῦ Πρακτορείου ἀπό τήν Οὐάσιγκτον, 13.7.77.

Βέβαια ὁ τουρκικός ἐθνικισμός δέν εἶναι προϊόν εἰσαγωγῆς. Δέν τόν ἔφεραν οὔτε τόν ἐπέβαλαν οἱ Ἀμερικανοί. Ἐχει δικές του μακραιώνες ἱστορικές αἰτίες καί δικές του ἰδεολογικο-κοινωνικές παραμέτρους, τίς ὁποῖες πρέπει νά ἀναζητήσῃ κανεῖς στή δομή καί τήν ἱστορία τοῦ τουρκικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Οἱ ΗΠΑ ὅμως τόν χρησιμοποιοῦν. Μέ τήν ἴδια λογική θά χρησιμοποιήσουν κάθε, ἔστω καί ἀμυδρή, ἀναθήρμανση ἀντιτουρκικοῦ σοβινισμού στήν Ἑλλάδα, στό βαθμό πού τέτοιο φαινόμενο μπορεῖ νά ὑπάρξει. Γιατί δύο ἀντιθετικοί συμμετρικά ἐθνικισμοί ἀποτελοῦν ἰδανική ἰδεολογική καί πολιτική προϋπόθεση γιά τήν ὑποδαύλιση τῆς ἔντασης μεταξύ τῶν δύο χωρῶν καί συνάμα εὐνοϊκό πεδίο γιά τήν ἀμερικανική ἐπέμβαση.

Στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας, δεδομένου ὅτι τό ὑπό ἀμφισβήτηση θέμα, τόσο στήν Κύπρο ὅσο καί στό Αἰγαῖο, ὀρίζεται ἀμυντικά, οἱ ὄροι γιά τήν ἀναζωογόνηση ἐπιθετικοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἀντικειμενικά ἀπρόσφοροι. Στό ἔδαφός του δύσκολα μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ καί νά ἐκλαϊκευτεῖ μιά ἀντίστοιχη πολιτική πού θά καθοδηγοῦσε τίς κινήσεις στήν ἑλληνοτουρκική διένεξη. Ἄν ὅμως ὁ ἐπιθετικός ἐθνικισμός πρέπει νά ἀποκλειστεῖ, ἡ σοβινιστική ὀμφαλοσκοπία εἶναι διάχυτη, ἴσως περισσότερο ἀπ' ὅσο ὑποφιαζόμεστε· σέ συνδυασμό δέ μέ ἕνα εἶδος σοβινιστικοῦ κομπασμοῦ πού λοιδορεῖ τήν «ἀσιατική βαρβαρότητα» τῶν γειτόνων μας, τά πνεύματα θολώνουν ὀλοένα καί περισσότερο, σέ σημεῖο πού νά θεωρεῖται ὅτι ὁ θερμός πόλεμος — ἄρα καί ἡ προετοιμασία γι' αὐτόν — ἀποτελεῖ τή μόνη λύση. Τό δόγμα «ἢ βία φέρνει τή βία» νομιμο-

διαγυμνουοφδαλμου

ποιείται, κερδίζει έδαφος. Και τά λαϊκά ένστικτα μπορούν άνετα νά πολωθούν στό δίλημμα: ένθική ταπείνωση ή δυναμική άναμέτρηση.

*Έρχόμαστε τώρα πιό συγκεκριμένα στις δηλώσεις Σώφλυ. 'Ο μέλλον πρεσβευτής του Κάρτερ στάφηκε πολύ πίσω, γιά νά μπορέσει κατόπιν νά κινηθεί μπροστά μέ μεγαλύτερη άνεση. Είπε πολύ άπλά:

«Τά έλληνοτουρκικά σύνορα δέν έχουν υποχρεωτική μονιμότητα. Διαρρυθμίστηκαν μέσα σέ ξεπερασμένες σήμερα ιστορικές συνθήκες. Άρα μπορεί και νά αλλάξουν».

Τί πιστεύει ο Σώφλυ γιά τήν έλληνοτουρκική ιστορία δέν έχει σημασία. Σημασία έχει νά δοϋμε σέ τί έξυπηρετεί τήν άμερικανική πολιτική ή επίκληση τής ιστορίας. Έπαναλαμβάνουμε: ή επίκληση τής ιστορίας γίνεται μέ σκοπό τή δημιουργία έντασης και, συνεπώς, τή διευκόλυνση τής άμερικανικής επέμβασης.

Οί δηλώσεις Σώφλυ γίνονται σέ πολύ συγκεκριμένη στιγμή, όπου στή μέν Τουρκία τό πολιτικό άδιέξοδο, λόγω καταστροφικής ισορροπίας τών δύο μεγάλων κομμάτων έχει φτάσει στό άπροχώρητο, στή δέ Έλλάδα επίκειται ή άνανέωση τής έλληνοαμερικανικής συμφωνίας γιά τίς βάσεις. Ταυτόχρονα ή πολιτική Κάρτερ πρέπει νά συγκεκριμενοποιηθεί. Μέ τήν άλλαγή του διπλωματικού προσωπικού και τήν άντικατάσταση τών ύπηρεσιών τής προηγούμενης κυβέρνησης Φόρντ πρέπει νά περάσει στό στάδιο τής έφαρμογής. Τό στάδιο τής ένήμερωσης και τών κρούσεων έχει έξαντληθεί. Τά χαμόγελα Κάρτερ θά σκορπίσουν και πρ τίς δύο μεριές. Ταυτόχρονα θά φανούν και τά δόντια.

Τό «φιλοδώρημα» πρós τήν Τουρκία, πού περιέχουν οί δηλώσεις Σώφλυ, μπορεί νά εισπραχτεί από τούς υπερεθνικιστές τής νέας κυβέρνησης Ντεμιρέλ μέ άντάλλαγμα, από τή μεριά τους, μιά υποχώρηση στην άκαμπτη ως τώρα στάση τους στό Κυπριακό ('Ερμπακάν - Τουρκές), δηλαδή τήν προσχώρησή τους τελικά στην άντίληψη περί όμοσπονδιακού διζωνικού συντάγματος, πού άποτελεί, γιά τήν κυβέρνηση Κάρτερ, βάση «επίλυσης» του Κυπριακού. Παραπέρα, ο «φιλοτουρκισμός» τών ΗΠΑ θά έξαργυρωθεί μέ τήν άναστολή του «έμπάργκο» γιά τά βαριά όπλα, τήν παροχή βοήθειας 1 δίσ δολαρίων, πού πέρσι υποσχέθηκε ο Κίσινγκερ, και τή διευθέτηση του θέματος τών άμερικανικών βάσεων στό τουρκικό έδαφος. Παράλληλα μέ τίς δηλώσεις Σώφλυ δημιουργείται κλίμα ρευστοποίησης τών ιστορικών Συνθηκών γιά τό Αιγαίο, από τήν όποία ο τουρκικός ένθικισμός μπορεί νά άντλεί έπιχειρήματα και έλπίδες, άναγκαίες γιά έσωτερική καταλάνωση.

'Ως πρós τήν Έλλάδα, ή δήλωση Σώφλυ μπορεί νά ζωογονήσει ποι-κίλες άντιδράσεις. Και δέν πρέπει νά υποτιμάται ή άντιτουρκική ύστερία τήν όποία δημιουργεί μοιραία ή ύπόμνηση ότι τά έλληνοτουρκικά σύνορα δέν είναι όριστικά. Είναι μιά δραστηκή πρόκληση γιά ένθικιστικές έξάρσεις πού θά πολλαπλασιάζει όσες άλλες παράγει ο τόπος, του τύπου «βυθίσατε τό Χόρα», όσες γεννοϋν οί διάχυτες άντιλήψεις περί «άσιατικής βαρβαρότητας» τών γειτόνων μας, όσες ή ιδεολογική μας όλιγωρία

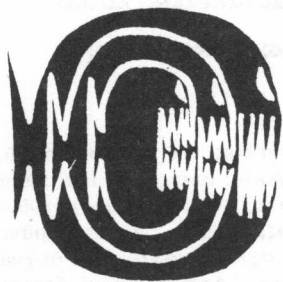
διαγυμνουφθαλμου

ἀφήνει νά φυτρώσουν. "Όταν μάλιστα αὐτή ἡ «διπλωματική ἀδεξιότητα» διαπράττεται παραμονές τῆς μονογραφῆς τῆς νέας ἑλληνοαμερικανικῆς συμφωνίας γιά τίς βάσεις, ἡ σκοπιμότητά της (ὅπως καί γιὰτί ὁ Κάρτερ δέν διέψευσε) εἶναι διάφανη. Ἡ ὑπόμνηση τῆς αἰστορικῆς ἀδικίας», ἡ διαφορετικά τό σκιαχτρο ἐνδεχόμενου μέγιστου ἑθνικοῦ κινδύνου πού θά κουτσούρευε ἐδαφικά τήν Ἑλλάδα, δικαιώνει τά 700 ἑκατ. δολάρια «βοήθειας» πού πέρσι ὑποσχέθηκε ὁ ἀνθέλληνη Κίσιγκερ καί φέτος παρέχει ὁ φιλέλληνη Κάρτερ. Τά καθιστᾶ ἀναγκαῖα γιά τήν ἑθνική ἄμυνα, καί ταυτόχρονα χρυσώνει τό χάπι τῆς παροχῆς διευκολύνσεων στίς ἀμερικανικές στρατιωτικές μονάδες, ἀφοῦ μάλιστα πρόκειται νά τεθοῦν «ὑπό ἀπόλυτο ἑθνικό ἔλεγχο». Ἡ ἄμυνά μας ἀπέναντι στόν τουρκικό ἐπιθετισμό ψάχνει νά βρεῖ καταφύγιο στό νόμο τοῦ ἰσχυροτέρου. Δηλαδή στό νόμο ἐκείνου πού μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἰσχυρότερος: τοῦ ἀμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ.

Νά ὑπενθυμίσει κανεῖς ὅτι μ' αὐτούς τοὺς ὄρους προσανατολισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἡ ἄμυνα τῆς χώρας ἀλλά καί ἡ ἐσωτερική της ἀναδιοργάνωση ὑπονομεύονται, εἶναι περιττό, γιὰτί εἶναι πράγματα σχεδόν αὐτονόητα. Μπορεῖ ὅμως νά ὑπάρξει ἄλλος προσανατολισμός καί ὑπεύθυνη ἑθνικολαϊκή πολιτική ὅταν δέν καταπολεμοῦνται οἱ ρίζες τοῦ ἑθνικισμοῦ; Πάντως τό νά εἶμαστε ἐνάντιοι στό καθεστῶς τῶν βάσεων, πού ἐξωραϊσμένο πάει νά χαλκεύσει νέα δεσμά στόν ἑλληνικό λαό, νά μὴ στέργουμε στήν ἱμπεριαλιστική ἐξάρτηση τῆς χώρας μας, νά ἀνησυχοῦμε γιά τόν ἀγῶνα δρόμου τῶν ἐξοπλισμῶν στόν ὁποῖο ἐπιδόθηκαν καί οἱ δύο ὄχθες τοῦ Αἰγαίου, γίνονται ὑπεύθυνη πολιτική μόνο στό βαθμό πού συνδυάζονται μέ τήν καταπολέμηση τοῦ ἑθνικισμοῦ στόν τόπο μας τόν ἴδιο. Διαφορετικά, τά ἀντιιμπεριαλιστικά συνθήματα γίνονται ἄχρωμη καί ὑποτονική δημαγωγία, κατάλληλη γιά ἀντιπολιτευτική κατανάλωση σέ «προεκλογική» περίοδο.

7.8.1977

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

ΓΡΑΦΟΥ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

στό **ἀντί**

•
κυκλοφορεῖ
κάθε δεύτερο Σάββατο

ἀντί

ΕΝΑ ΚΟΜΜΑΤΙ τῆς ἐπιτυχίας
τῆς βελτίωσης
τῆς ἀνάπτυξης

τοῦ **ἀντί**

ΕΙΝΑΙ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΣΟΥ

Ο Βόλφ Μπίρμαν

Μέ τον Βόλφ Μπίρμαν, προσκεκλημένο στή γιορτή τής εφημερίδας *Αύγή* —13 Ιουνίου 1977— συναντήθηκαν συνεργάτες του *Πολίτη* στους οποίους μίλησε για όρισμένες πλευρές τής πολιτικής κατάστασης στή χώρα του, θίγοντας ταυτόχρονα και γενικότερα προβλήματα του σοσιαλισμού.

Ο περιορισμένος χρόνος τής συνάντησης μέ τον Ανατολικογερμανό κομμουνιστή καλλιτέχνη δέν επέτρεψε ώστε ή συζήτηση νά πάρει τήν έκταση πού τά ίδια τά προβλήματα απαιτούσαν. Περιοριστήκαμε λοιπόν σέ δύο μόνο θέματα: ζητήσαμε από τον Βόλφ Μπίρμαν νά μιλήσει στόν *Πολίτη* αφενός για τίς σχέσεις τών άριστερών κινήματων στήν Ανατολική και Δυτική Εύρώπη —ιδιαίτερα για τίς σχέσεις τών αντίστοιχων κινήματων στίς δυό Γερμανίες— και, δεύτερον, για τό χαρακτήρα τής πολιτικής άμφισβήτησης στίς χώρες τής Ανατολικής Εύρώπης, και ειδικά στή Λαϊκή Δημοκρατία τής Γερμανίας. Είναι γνωστό: στίς χώρες αυτές, μέ ιδιαίτερα έντεινόμμενο ρυθμό τά τελευταία χρόνια, αναπτύσσεται ένα κίνημα πολιτικής άντιπολίτευσης, μέ ποικίλες μορφές, πού κύριο στόχο έχει τή διεκδίκηση πολιτικών ελευθεριών. Φαίνεται ακόμη ότι τό κίνημα αυτό, στή βάση του, έχει πάψει νά είναι άποκλειστική υπόθεση μερικών διανοομένων, άποκτά όλοένα και μεγαλύτερο λαϊκό

Ο διαχωρισμός σέ ούμανιστική και κομμουνιστική κριτική για τον όποιο μίλησα στήν προχθεσινή συνέντευξη είναι φυσικά σχηματικός. Παρόλο πού ανάμεσα στίς δυό αυτές μορφές κριτικής υπάρχουν συγγένειες, ακόμη και συμπτώσεις, θά ήθελα καταρχήν νά τίς διακρίνω. Γιατί υπάρχουν πολλοί στή ΛΔΓ πού έχουν χάσει τήν έλπίδα, τήν πίστη, ότι μπορεί νά πραγματοποιηθεί μιά σοσιαλιστική κοινωνία, πού δέν νομίζουν ότι θά μπορέσουν ποτέ οί άνθρωποι νά ζήσουν σέ μιά σοσιαλιστική, άδερφωμένη, δίκαιη κοινωνία. Η άποψη αυτή τροφοδοτείται άκριβώς από τή σταλινική πρακτική πού αυτοαποκαλείται σοσιαλισμός, και πού δέν είναι παρά ένα τέρας άδικίας: και πού, έδω πού τά λέμε, ή πρακτική τής πολιτικής δέν έμφορείται στήν ούσία από κάποια σύλληψη διαφορετική από τήν άντιγραφή τής άστικής κοινωνίας. Από δώ συμπεραίνουν πολλοί, ιδιαίτερα στους κόλπους τών τεχνικών έπιστημών, αλλά και πολλοί άλλοι στό χώρο τών κοινωνικών έπιστημών, ότι μιά σοσιαλιστική κριτική στίς λεγόμενες σοσιαλιστικές σχέσεις δέν έχει νόημα. Έτσι ή άπογοήτευση έχει κάνει αυτούς τους ανθρώπους πίο μαζεμένους. Άσκοϋν τήν κριτική τους μόνο από τή σκοπιά ενός γενικού άνθρωπισμού, περισσότερο δηλαδή μέσα στήν παράδοση εκείνου πού ή άστική κοινωνία όνομάζει ούμανισμό, κι όχι μέ τό σφρίγος και τήν τόλμη τών κομμουνιστικών θέσεων. Πρόκειται για μιά μορφή ειλικρινούς παραίτησης. Δέν μετρώνε τήν

κοινωνία μέ βάση τίς επαγγελίες του κομμουνισμού, γιατί πιστεύουν ότι οί επαγγελίες αυτές δέν είναι παρά ούτοπικές φαντασιώσεις πού στήν πράξη καταπατούνται κυνικά —έτσι κι άλλως, πάντα—, αλλά μετρώνε τήν κοινωνία μέ βάση έναν σχετικά γενικό και συχνά πολύ άφηρημένο άνθρωπισμό. Από πολιτική άποψη αυτή ή τοποθέτηση έχει δύο όψεις, σάν τό κεφάλι του Ιανού: μπορεί νά είναι προοδευτική, μπορεί νά είναι άντιδραστική. Συχνά ή ήττημένη μπουρζουαζία, όλοι εκείνοι πού επιδιώκουν τήν έπιστροφή στόν καπιταλισμό, χρησιμοποιεί τό ούμανιστικό λεξιλόγιο —δέν λένε «θέλουμε νά επανέλθουμε στόν καπιταλισμό», αλλά «θέλουμε περισσότερο άνθρωπισμό». Και οί δυτικοί άντιδραστικοί άστοί προπαγανδιστές του Χριστιανοδημοκρατικού και του Χριστιανοκοινωνικού Κόμματος (CDU-CSU), στή Δ. Γερμανία, κι αυτοί επικαλούνται συνεχώς τον «άνθρωπισμό». Έγώ όταν παλαιότερα άκουγα τή λέξη άνθρωπισμός, πάντα κάτι μέ ξένιζε, είχα πάντα τήν ύποψία ότι από πίσω καραδοκεί τό άστικό ή ακόμη και τό φασιστικό κνοϋτο. Νομίζω όμως ότι οί κομμουνιστές δέν πρέπει νά είμαστε τόσο σεχαριστές άπέναντι σέ τέτοιους συχνά άπελπισμένους, άπογοητευμένους ούμανιστές, και όφείλουμε νά έχουμε στό νοϋ μας πώς κι έμεις οί ίδιοι μόνο τότε θά πετύχουμε νά γίνουμε επαναστάτες κομμουνιστές, όταν στεκόμαστε ταυτόχρονα και μέσα στήν παράδοση του ούμανισμού. Ίσως παραβλέπουμε πίο συχνά άπ' όσο

μιλάει στον «Πολίτη»

Έρεισμα, και θέτει τό γενικότερο πρόβλημα τής συμμετοχής τών λαϊκῶν μαζῶν στήν οικόδομησιν τοῦ σοσιαλισμοῦ πού ἡ μακροχρόνια σταλινική πολιτική ἔχει ὑπονομεύσει. Τῆς ἀμφισβήτησης αὐτῆς ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Μπίρμαν ἦταν πρωτεργάτης, καί γιά τοῦτο ἀπελάθηκε ἀπό τή χώρα του πρὶν ἀπό 8 μῆνες. Παράλληλα ὅμως ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στίς καπιταλιστικές χώρες τῆς Δύσης θέτει τό πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ κινήματος ἀμφισβήτησης καί κοινωνικῆς κριτικῆς στήν Ἀνατολή καί τοῦ ἀντικαπιταλιστικοῦ-σοσιαλιστικοῦ κινήματος στή Δύση. Τό ζήτημα ἀποκτᾷ ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ἂν πάρουμε ὑπόψη ὅτι βασικοί φορεῖς τοῦ τελευταίου εἶναι τά μεγάλα κομμουνιστικά κόμματα τῆς Δυτ. Εὐρώπης. Βέβαια στή Δυτική Γερμανία τό φαινόμενο πολιτικῆς ἀμφισβήτησης εἶναι ὑποτυπῶδες καί γίνεται ἀντικείμενο ἄγριων διώξεων ἀπό τή μεριά τῆς κυβέρνησης Σμίτ. Ὡστόσο ὑπάρχει καί ἐκεῖ, πράγμα πού θέτει τό πρόβλημα τῶν σχέσεων καί ἀλληλεπιδράσεων πού ὑφίστανται ἀνάμεσα στά κινήματα τῶν δύο Γερμανιῶν.

[Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπομαγνητοφώνηση τῆς συνέντευξης πού παραχώρησε γιά τούς ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* ὁ Μπίρμαν, μιᾶς ἐκθεσης τῶν ἀπόψεῶν του καλύτερα, γιά τά θέματα πού προαναφέρθηκαν.]

ἐπιτρέπεται, κι ἐγώ μαζί, ὅτι ἀκριβῶς στό τραγούδι μας, στή «Διεθνή» πού μέ τόση εὐχαρίστηση τραγουδάμε μέ βροντερή φωνή, λέει: «ἡ Διεθνῆς κατακτᾷ μέ ἀγῶνα τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου». Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ἀγῶνας γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, τό κίνημα γιά τά πολιτικά δικαιώματα, τό κίνημα γιά τή διεκδίκηση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων στήν ΕΣΣΔ, ὅλα αὐτά δέν εἶναι *a priori* ἀντιδραστικά ἀστικά κινήματα. Πρέπει, ὡς κομμουνιστές, νά ξαναθυμηθοῦμε ὅτι στίς δικές μας πλάτες πέφτει κατά κύριο λόγο ἡ ἱστορική ἀποστολή νά προασπίσουμε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ἡ μπουρζουαζία στόν ἀγῶνα τῆς ἐνάντια στά προνόμια τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας ἐξήγγειλε τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, τά ἀνήγαγε σέ κοινωνικό αἶτημα, τά ἔγραψε στή σημαία τῆς, ἀλλά, ἀπό τήν ἴδια τῆς τῆ φύση, δέν ἦταν σέ θέση νά τά πραγματοποιήσῃ. Ἡ καπιταλιστική ἐκμετάλλευση εἶναι ὁ θεμελιακός φραγμός γιά τήν πραγματοποίησή τους· πρέπει ὅμως νά ἀναγνωριστεῖ στήν ἀστική τάξη ὅτι αὐτή γιά πρώτη φορά εἰσήγαγε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα σάν αἶτημα στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ἐμεῖς ὀφείλουμε νά κατοχυρώσουμε τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, κι αὐτό γιά ὀρισμένους θά ἦχει σχεδόν ἀπελπισμένα ἢ κυνικά ὅταν ἀκούγεται ἀπό τό στόμα ἑνός κομμουνιστῆ, ἀφοῦ κομμουνιστές ἦταν ἐκεῖνοι πού τά ποδοπάτησαν μέ τόσο ὠμό, μέ τόσο ἐγκληματικό τρόπο, καί ἐξακολουθοῦν νά τά ποδοπατοῦν ἀκόμη.

Ἡ ἱστορία τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ἑλλάδας, ἀπό τά ὅσα μπόρεσα νά καταλάβω ἐδῶ μέσα σέ λίγες μέρες, ἀποτελεῖ ἕνα ιδιαίτερα τερατώδες παράδειγμα. Μέχρι σήμερα εἶχα βασικά ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἱστορία τοῦ ἰσπανικοῦ ΚΚ —μέ τοῦ γερμανικοῦ φυσικά ἔτσι κι ἄλλιως—, μοῦ δημιουργήθηκε ὅμως στό μεταξύ ἡ ἐντύπωση ὅτι κανένα ἄλλο κόμμα δέν ρούφηξε τό φαρμάκι τοῦ σταλινισμοῦ ὡς τόν πάτο ὅσο τό ἐλληνικό. Γι' αὐτό ἀκόμη νοσεῖ, ἀκόμη ὑποφέρει. Ἐχῶ τήν ἐντύπωση πῶς κανένα ἄλλο κόμμα δέν ἀκολούθησε μέ τόση συνέπεια τό δρόμο τῆς ἐξάρτησης ἀπό τήν ΕΣΣΔ, πῶς κανένα ἄλλο κόμμα δέν ἔπεσε τόσο ἥρωικά, δέν ἀκολούθησε τόσο πιστά τόν λάθος δρόμο· πῶς κανένα κόμμα δέν περπάτησε τόσο ἀψηφιστά, καί μέ τέτοιες παρωπίδες τό δρόμο τῆς ἀφοσίωσης, ὅσο τό ἐλληνικό· καί κανένα ἴσως δέν ὑπόφερε καί δέν αἰμορράγησε τόσο. Κατά πόσο τό μέγεθος τοῦ πόνου, τό βάθος τῶν συμφορῶν καί τά ποτάμια τοῦ αἵματος ἐπαρκοῦν γιά νά συναγάγει τά ἀναγκαῖα συμπεράσματα, αὐτό δέν εἶναι ἀκόμη βεβαιωμένο. Τό μέγεθος τοῦ πόνου, τό βάρος τῶν σφαλμάτων, τό πλῆθος τῶν ἀναίτια χαμένων ζωῶν, δέν ἀποτελοῦν, ἐγγύηση ὅτι εἶναι κανείς σέ θέση νά βγάλει τά διδάγματα πού πρέπει. Τό ἀντίθετο μάλιστα: ἔχῶ τήν ἐντύπωση ὅτι ὅσο πιο μεγάλα εἶναι τά σφάλματα πού ἔκανε κανείς, ὅσο πιο βαθιά τόν βούλιαξαν αὐτά στό βούρκο, ὅσο πιο πολύ τόν ἔκαναν νά ὑποφέρει, τόσο πιο ἰσχυρή γίνεται

ή ψυχολογική τάση άμυνας άπέναντι σέ νέες άντιλήψεις. Δέν θέλει νά πιστέψει πώς όλα αυτά ήταν μάταια· νά χωνέψει πώς τόν χρησιμοποιήσαν μέ στραβό τρόπο καί γιά λάθος σκοπό, πώς άγωνίστηκε άδικα, ύπόφερε άδικα. Άρπάζεται άπεγνωσμένα άπό, έστω αδύναμες, ιδεολογικές κατασκευές, όταν φοβάται ότι άλλιώς θά καταρρεύσει. Τό φαινόμενο αυτό μου είναι οικείο καί άπό τό γερμανικό έργατικό κίνημα. Έχω συζητήσει μέ πολλούς συντρόφους πού τόν καιρό του Χίτλερ ήταν στην ΕΣΣΔ, στην προσφυγιά. Τίς μέρες αυτές, έδω στην Ελλάδα, αναγκάστηκε συχνά νά φέρω στό νού μου, καθώς κουβεντιάζαμε αυτά τά πράγματα, μιά συνομιλία πού είχα κάποτε μέ τόν Έρνστ Φίσερ, πού ίσως είναι καί στή χώρα σας γνωστός. Τήν εποχή πού ο Φίσερ είχε ήδη βγάλει τά προσωπικά του συμπεράσματα καί είχε ξεκόψει άπό τό σταλινισμό, καί καθώς κουβεντιάζαμε άδερφικά, όντας έγώ σίγουρος πώς δέν μου διηγείται φανταστικές ιστορίες γιά νά μέ ξεφορτωθεί, καθώς λοιπόν μιλούσαμε άνοιχτά σάν φίλοι καί σύντροφοι, είχαμε καί τόν έξής ενδιαφέροντα διάλογο· του είπα:

—Ξέρεις Έρνστ, ήσουν τότε στέλεχος τής Κομιντέρν στην Μόσχα. Έμενες στό περιβόητο ξενοδοχείο Λούξ πού φιλοξενούσε τά στελέχη τής Κομμουνιστικής Διεθνούς, έζησες όλη τήν τρομοκρατία τών διώξεων τή δεκαετία του '30, όταν σύντροφοι, πού τούς ξέρατε άπό δεκαετίες άγώνων, καταγγέλλονταν ξαφνικά σάν προδότες καί πράκτορες τής Γκεστάπο, ζήσατε άπό κοντά τόν τρόπο μέ τόν οποίο συλλάμβαναν, κατηγορούσαν, καταδικάζαν, εκτελούσαν τούς ανθρώπους αυτούς γιά πράγματα πού ποτέ δέν έκαναν. Όλα αυτά τά βλέπατε.

—Ναί, είπε, τά βλέπαμε.

—Μά, του λέω, θά παρατηρούσατε ότι κάθε πρωί άδειάζε στό Λούξ καί κάποιο δωμάτιο όπου έμενε ως τότε ένας σύντροφος πού γνωρίζατε, καί πού εξαφανιζόταν άπό προσώπου γής.

—Ναί, είπε, όλα αυτά τά βλέπαμε.

—Καλά, του λέω, αυτό δέν σας έδινε τό σημά κινδύνου, δέν έπρεπε νά ζυηνήσετε, νά διορθωθείτε;

—Όχι, είπε.

—Γιατί; ρώτησα.

—Ξέρεις, Βόλφ, φυσικά καί τά βλέπαμε όλα αυτά· σκεφτόμασταν όμως πώς αν όντως αυτά είναι τόσο κινικά, τόσο έγκληματικά όσο δείχνουν, τότε θά πρόκειται γιά κάτι τόσο τρομερό πού μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεί νά συμβαίνει. Κάτι τέτοιο ούδέποτε είχε ύπάρξει ως τότε στην παγκόσμια ιστορία. Καί τότε είπαμε: όχι, αυτό δέν είναι δυνατό νά συμβαίνει.

Η άπάντηση αυτή ήχει παιδαριώδης άπό τό στόμα ενός κομμουνιστή μέ μεγάλη μόρφωση καί άγωνιστική πείρα· παρ' όλα αυτά ήταν τίμια αυτή ή άπάντηση, καί

περιγράφει φαίνεται μέ άρκετή άκρίβεια τήν πολιτική-ψυχολογική μέγγενη άπό τήν όποία βρέθηκαν άρπαγμένοι πολλοί παλιοί κομμουνιστές, πού στην ουσία είχαν άντιληφθεί τά πάντα, είχαν διαβλέψει τά πάντα, δέν ήθελαν όμως νά τά ξέρουν, καθώς φοβόνταν μήπως δοϋν τή ζωή τους άσκοπα φαγωμένη. Άλλά νομίζω ότι ύπάρχουν καί άρκετοί κομμουνιστές τής παλιάς φρουράς πού έζησαν στό πετσί τους αυτές τίς πικρές έμπειρίες, καί πού ως ένα βαθμό είναι καί οι ίδιοι ένοχοι, πού ως ένα βαθμό πήραν μέρος στις διώξεις τών συντρόφων —καί τέτοιοι είναι καί ο Καρίγιο, ή Ντολόρες Ίμπαρουρί, ο άγαπητός μου φίλος καθηγητής Χάβεμαν² στην ΛΔΓ, ο Έρνστ Φίσερ. Όστόσο τούς είχε άπομείνει ή δύναμη νά διορθώσουν άργότερα τά σφάλματά τους. Γιατί στην πραγματικότητα τά πράγματα είναι καί άντίστροφα: ή ζωή αυτών, τών παλιών συντρόφων, αυτών τών σταλινικών, μόνο τότε θά έχει πάει άσκοπα, άν δέν καταφέρουν νά διορθωθούν. Πόσο ήθικο· καί πολιτικό σθένος προδίδει τό παράδειγμα τέτοιων ανθρώπων, όπως ο Καρίγιο, οι όποιοι πέρασαν μέσα άπό όλη τήν κόλαση του σταλινισμού καί κατάλαβαν καί διορθώσαν τά λάθη τους! Πρέπει νά ένθαρρύνουμε καί ανθρώπους μεγάλης ήλικίας νά αλλάξουν. Έμεις θέλουμε νά αλλάξουμε όλόκληρο τόν κόσμο, όχι μονάχα τόν έαυτό μας. Νομίζω ότι αυτά είναι ζητήματα πού κι εσείς τά γνωρίζετε, καί πού γιά σας μάλιστα, άκριβώς επειδή τό Κ.Κ. είναι διασπασμένο, άποκτοϋν συνάμα μιά πολύ πρακτική πολιτική σημασία. Κουβέντιασα έδω μέ συντρόφους σχετικά μέ τούς παλιούς συντρόφους πού παραμένουν προσκολλημένοι σέ αυτό τό άφυδατωμένο, υλικά έξαρτημένο άπό τήν ΕΣΣΔ, σταλινικό κόμμα. Γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί έχουν τό φόβο ότι άλλιώς ή περασμένη ζωή τους δέν θά είχε καμιά έννοια. Τά πράγματα είναι στην πραγματικότητα άντίστροφα: άν πριν πεθάνουν δέν άρχίσουν επιτέλους νά ζοϋν, τότε είναι πού θά έχει πάει άσκοπα ή ζωή τους. Θά βυθιστοϋν στό μαζικό τάφο όλων εκείνων τών θυμάτων τής σταλινικής περιόδου πού πήραν τυφλά τό δρόμο του χαμού.

Μέ όλα αυτά θέλω νά πω ότι δέν ύπάρχει κάποια σχηματική διάκριση άνάμεσα σέ ούμανιστική καί κομμουνιστική κριτική: «ή Διεθνής κατακτά μέ άγώνα τό δικαίωμα του ανθρώπου». Πρόκειται γιά φράση πού πρέπει, κατά τή γνώμη μου, νά ξαναθυμηθούμε, άκριβώς επειδή τόσο συχνά τήν τραγουδάμε άφηρημένα. Καί εκεί νομίζω θά συναντήσουμε τό δρόμο πού θά μάς άπομακρύνει άπό τό σεχαρισμό. Γιατί αν ή σχετικά πιό προοδευτική στάση του ΚΚΕ Έσωτερικού δείχνει μόνο άπογοήτευση γιά τό σταλινισμό, αν όλόκληρη ή ήρωική πράξη τών συντρόφων του ΚΚΕ Έσωτερικού συνίσταται μόνο στό ότι έχουν χάσει τίς σταλινικές αυταπάτες, τότε αυτό κατά τή γνώμη μου δέν είναι άρκετό άκόμη, τότε οι κατακτήσεις τους περιορίζονται στό ότι απαλλάχτηκαν άπό τό σταλινικό φορτίο. Γιατί όσο θά λένε άπλως «δέν είμαστε σάν κι αυτούς», θά έχουν άπλως πει ότι θέλουν νά είναι διαφορετικοί άνθρωποι· εκείνο όμως πού πραγματικά θέλουμε, θετικά αυτή τή φορά, εκείνο πού μάς άνοίγει τό δρόμο νά ξεφύγουμε επιτέλους άπό τό άδιέξοδο, αυτό είναι, φαίνεται, ή φράση τής Διεθνούς πού έλεγα προηγουμένα. Γιατί ως τώρα βέβαια τόσο τό ΚΚΕ Έσωτερικού

ὅσο και τὸ ΚΚΕ Ἐξωτερικοῦ παραμένουν σ' αὐτὴ τὴ χώρα δύο σχέτες ὑπνωτισμένες, κατὰ κύριο λόγο, ἢ μιὰ ἐναντίον τῆς ἄλλης. Κοιτάζονται κατὰματα σάν κοκόρια σέ κοκορομαχία, ἐνῶ γύρω-γύρω κάθεται ἡ μπουρζουαζία καὶ ψοφάει στὰ γέλια. Νομίζω πὼς τὸ εὐρωκομμουνιστικὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, τὸ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ, δὲν εἶναι σέ καμιὰ περίπτωση τόσο στενοκέφαλο ὅσο τὸ σταλινικό, καὶ προσπαθεῖ βέβαια νὰ ἀνοιχτεῖ. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση —κι αὐτὸ ἀφορᾷ καὶ τὸ κόμμα στὴν Ἰσπανία, ἀφορᾷ ὅλα αὐτὰ τὰ εὐρωκομμουνιστικὰ κόμματα πού ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὸ σταλινισμό— πρέπει νὰ ἀναζητήσουν νέους δρόμους. Νὰ μὴ λένε δηλαδὴ μόνο ἀρνητικά «δὲν εἴμαστε πιά σταλινικοί», ἀλλὰ νὰ λένε θετικά τὸ τί θέλουν. Γιατί οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους πού ἐπιδιώκουν, νὰ κερδίσουν, αὐτοὶ βέβαια δὲν εἶναι σταλινικοί, γι' αὐτούς, θὰ ἔλεγα, δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ ἐτυμηγορία τῶν κομμάτων αὐτῶν γιὰ τὸ σταλινισμό· δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ πρόβλημά τους.

Ἡ Δ. Γερμανία εἶναι ἡ οἰκονομικὰ καὶ στρατιωτικὰ κυρίαρχη χώρα στὴ Δ. Εὐρώπη. Ἡ Δ. Γερμανία ἔχει τὸ πιὸ ἀδύναμο σοσιαλιστικὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴ Δ. Εὐρώπη. Αὐτὲς οἱ δύο φράσεις παριστοῦν μιὰ τερατώδη ἀναντιστοιχία, καὶ θεωρῶ αὐτὴ τὴν κατάσταση ἐπικίνδυνη, ὄχι μόνο γιὰ τὴ Γερμανία. Τὰ δύο γερμανικά κράτη ὑλοποιοῦν τὴ γερμανικὴ ἐνότητα μὲ θλιβερό, ἀντιδραστικὸ τρόπο: καὶ τὰ δύο, στοὺς στρατιωτικούς συνασπισμούς μὲ τοὺς ὁποίους εἶναι συνδεμένα, εἶναι οἱ πιὸ πιστοὶ σύμμαχοι τῶν ὑπερδυνάμεων· καὶ τὰ δύο, τὸ καθένα στὸ σύστημά του, εἶναι οἱ ὑποδειγματικοὶ μαθητές, οἱ οἰκονομικὰ πιὸ ἐπιτυχημένοι, οἱ πολιτικὰ πιὸ καθυστερημένοι. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ στὶς μεσογειακὲς χώρες παίζει, σέ σχέση μὲ τὶς ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις τῆς ΛΔΓ, πολὺ πιὸ σημαντικό ρόλο ἢ ὅ,τι ὅλα ὅσα συμβαίνουν στὴν ΟΔΓ. Στὸν ἀστικὸ τύπο διαβάζουμε πολλὰ γιὰ τὴ συνδιάσκεψη τοῦ Ἐλσίνκι, καὶ στὴν πράξη ἡ συνδιάσκεψη ἐνθάρρυνε πολλοὺς νὰ λάβουν θέση δημοσία ὑπὲρ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ καὶ ἰδίως, συγκεκριμένα, ἡ συνδιάσκεψη τῶν ἐργατικῶν κομμάτων, πέρασιν στὸ Βερολίνο, παίζουν γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ ἐξέλιξη στὴ ΛΔΓ ὅπως ὅποτε μεγαλύτερο ρόλο. Ἡ συνδιάσκεψη τοῦ Ἐλσίνκι εἶναι ἐπαχθής, εἶναι δυσάρεστη γιὰ τὴ σταλινικὴ γραφειοκρατία, ὅπως καὶ ἡ οὐμανιστικὴ κριτικὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ἡ οὐμανιστικὴ φιλελεύθερη κριτικὴ· ὁ εὐρωκομμουνισμὸς καὶ ἡ κομμουνιστικὴ ἀντιπολιτευση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας ἀποτελοῦν τὴν πραγματικὰ σοβαρὴ ἀπειλὴ γιὰ τὴ σταλινικὴ γραφειοκρατία. Ἔτσι, ἀλληλεπιδράσεις ἀνάμεσα στὴ ΛΔΓ καὶ

τὴν ΟΔΓ ὑπάρχουν στὴν οὐσία μόνο μὲ τὴν ἀρνητικὴ ἔννοια: "Ὅταν, γιὰ νὰ φέρω ἓνα παράδειγμα, τὸ Σοσιαλδημοκρατικὸ Κόμμα στὴν ΟΔΓ ἀκολουθεῖ ὀλοένα δεξιότερη πολιτικὴ —καὶ γιὰ τιμωρία του χάνει ψήφους στὶς ἐκλογές—, ὅταν οἱ δεξιῆς δυνάμεις γίνονται ὀλοένα ἰσχυρότερες, αὐτὸ ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τὴν ἐνίσχυση τῶν σταλινικῶν δογματικῶν μέσα στὴ ΛΔΓ. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι θὰ προτιμοῦσαν καταβάση νὰ ἀνέβει στὴν ἐξουσία ὁ Στράους, ἀπὸ τοὺς ἀντιδραστικότερους ἀστὸς πολιτικούς στὴ Δ. Γερμανία, ἀφοῦ γιὰ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ὅταν τὴν πολιτικὴ ἐκπροσωποῦσε ὁ Βίλλυ Μπράντ, ἐφαρμόζοντας μιὰ, ἐν μέρει τουλάχιστον, σοσιαλδημοκρατικὴ πολιτικὴ, ἡ σταλινικὴ γραφειοκρατία τῆς ΛΔΓ βρισκόταν σέ τεράστια ἀναταραχὴ: φοβόταν τὸν σοσιαλδημοκρατισμό. Σήμερα, ἀφότου εἶναι πάλι ὁ Σμίτ ἐπικεφαλῆς τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, καὶ ἡ σοσιαλδημοκρατία ἔχει τραβήξει δεξιότερα, σταμάτησαν πιά μέσα στὴ ΛΔΓ ἐκεῖνες οἱ μανιασμένες πολεμικὲς κατὰ τῆς ΣΔ.

Μεγάλῃ ἐπίδραση στὶς ἐσωτερικὲς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς ΛΔΓ ἄσκησε τὸ γεγονός ὅτι ἀναγκαστικά ἔπρεπε νὰ δημοσιευτοῦν στὴ «Neues Deutschland» (Νέα Γερμανία), τὸ ὄργανο τοῦ SED, ἡ καταλέξι οἱ ὀμιλίες τῶν συντρόφων Μπερλιγκουέρ, Μαρσαί καὶ Καρίγιο στὸ Βερολίνο: ξαφνικά οἱ πολίτες τῆς ΛΔΓ, καὶ προπαντὸς οἱ σύντροφοι στὸ κόμμα, βρέθηκαν νὰ διαβάζουν στὴ δικὴ τους ἐπαρχιακὴ ἐφημεριδούλα ἀπόψεις κομμουνιστῶν πού σκέφτονται διαφορετικά, ἀπόψεις πού εἶναι ἀπαγορευμένες στὴν ἴδια τους τὴ χώρα, στὴ ΛΔΓ· ἀπόψεις γιὰ τίς ὁποῖες ἓνας πολίτης τῆς ΛΔΓ —ἂν τυχαίνει νὰ εἶναι ἀπλὸς πολίτης, πού δὲν προστατεύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι γιὰ κάποιο λόγο διάσημος, ὅπως ἤμουν ἐγώ— θὰ ἔτρωγε τουλάχιστον πέντε μὲ δέκα χρόνια φυλακῆ. Ἡ δημοσίευση αὐτῶν τῶν κειμένων στὴ «Neues Deutschland» προκάλεσε μιὰ ἐκτεταμένη, ὄχι ὅμως καὶ δημοσία, συζήτηση, ἀνάμεσα σέ πολλὰ κομματικὰ μέλη.

Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι καὶ ἡ δικὴ μου ἀπέλαση τὸ Νοέμβρη τοῦ 1976 πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Γιατί αὐτὸ πού σκέφτομαι καὶ λέω δημοσία μὲ τὰ τραγούδια μου, τὸ ἔλεγα στὴν οὐσία ἤδη καὶ πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια: αὐτὸ πού σκέφτονται οἱ σταλινικοὶ γραφειοκράτες, τὸ σκέφτονταν καὶ πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια: δὲν ἔχουν ἀλλάξει καὶ πολλὰ στὸ σημεῖο αὐτό. Παρ' ὅλα αὐτὰ μὲ πετάνε ἔξω τώρα, κι ὄχι πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια. Ἡ πολιτικὴ δραστηκότητα τῶν τραγουδιῶν μου αὐξήθηκε πάρα πολὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ: κι αὐτὸ ὄχι γιὰ τὴν τὰ τραγούδια μου ἔχουν ἀλλάξει τόσο στὸ μεταξύ, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὥριμασε περισσότερο ἡ κοινωνία, γιὰ τὴν ἡ κομμουνιστικὴ ἀντιπολιτευση ἀπέκτησε μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, καὶ γιὰ τὴν τὰ τραγούδια μου ἐκφράζονται οἱ ἰδέες καὶ τὰ αἰσθήματα πολλῶν «ἀντιφρονούντων» κομμουνιστῶν. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἀπέλασή μου ἀπὸ τὴ ΛΔΓ εἶναι εὐγλωττὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς κομμουνιστικῆς ἀντιπολιτευσης: ὁ πανικοβλημένος, ὁ ὑστερικός τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἀπέλαση αὐτὴ, δείχνει καθαρά σέ πόσο δύσκολη θέση βρίσκεται ἡ σταλινικὴ γραφειοκρατία στὴ ΛΔΓ. Γιατί —καθὼς συμβαίνει πάντα καὶ στὶς ἐλληνικὲς τραγωδίαις, ὅπου οἱ ἄνθρωποι προκαλοῦν τὴ μοῖρα τους μὲ τὸ νὰ προσπαθοῦν ἀκριβῶς νὰ τὴν

ἀποτρέψουν, όπως στον Οιδίποδα π.χ.— οι σταλινικοί γραφειοκράτες πέτυχαν ακριβώς αυτό που ήθελαν να αποφύγουν: με την απέλασή μου σκόπευαν να εκφοβίσουν την κομμουνιστική αντιπολίτευση, και είδαν εκπληκτικοί και έντρομοι ότι με τον τρόπο αυτό ταρακούνησαν από τον ύπνο τους πολλούς ανθρώπους για πρώτη φορά. Πρέπει να λάβετε εδώ υπόψη ότι, με την ευκαιρία της απέλασής μου, η ΔΔΓ των τελευταίων ετών γνώρισε τη μεγαλύτερη οργανωμένη κινητοποίηση άλληλεγγύης. Πού σημαίνει ότι οι σταλινικοί γραφειοκράτες για μία ακόμη φορά εκτίμησαν εσφαλμένα την κατάσταση, την πραγματική κατάσταση. Μιλούσα με κάποιον από τη ΔΔΓ, και μου είπε: Ξέρεις, Βόλφ, από πολιτική σκοπιά η απέλασή σου είναι μεγάλη επιτυχία για την ανάπτυξη του σοσιαλισμού στη ΔΔΓ. Και τούτο γιατί πολλοί φοβισμένοι αντιφρονούντες καλλιτέχνες, με τον συγκλονισμό που ένωσαν από αυτή την περίπτωση, από αυτή την ιστορία, βρέθηκαν πιά σε διαφορετική κατάσταση. Οί δημιουργοί της κουλτούρας που την εποχή του Στάλιν βρίσκονταν όλοι απομονωμένοι ό ένας από τον άλλον, ξανάρχισαν να συζητούν μεταξύ τους: συναισθάνονται ότι με τον καιρό γερνούν, ότι σύντομα θα πεθάνουν, και ότι κάτι πρέπει να κάμουν πριν φύγουν απ' τη ζωή. Πολλοί συγγραφείς, που μέχρι σήμερα έδειχναν πάντα επιφυλακτικοί, άρχισαν τώρα να γράφουν όσα πραγματικά σκέφτονται. Αυτό σημαίνει ότι ξεφορτώθηκαν έναν Μπίρμαν και φορτώθηκαν, για αντίλλαγμα, πολλούς άλλους.

Αυτή η διεργασία στο πολιτιστικό-πολιτικό πεδίο άνταν ακλά μεταβολές στην κοινωνική και πολιτική βάση της κοινωνίας. Γιατί η ξαφνική αναθάρρηση μεμονωμένων συγγραφέων δεν υπαγορεύεται μόνο από ψυχικούς κλονισμούς: είναι αντανάκλαση των αλλαγών στη χώρα. "Όσο έξυπνοι όμως είμαστε εμείς, άλλο τόσο είναι και οι σταλινικοί γραφειοκράτες: τά καταλαβαίνουν αυτά τά πράγματα πολύ καλά. 'Απλώς στην πάλη αυτή κατέχουν διαφορετική θέση, υπερασπίζονται με κάθε μέσο τά ύλικά συμφέροντά τους και την έξουσία τους. 'Αφότου άρχισε να αναπτύσσεται ό ευρωκομμουνισμός —και σ' αυτό έπαιξε βέβαια και η Τσεχοσλοβακία πρωτοποριακό ρόλο— είναι πολύ μεγαλύτερες οι βάσιμες έλπίδες πολλών ανθρώπων στις ανατολικές χώρες για μία σοσιαλιστική δημοκρατία. Και θεωρώ πως δεν πρόκειται για κάποιο αυθαίρετο ιδεολογικό ευχολόγιο, αλλά ότι οι έλπίδες αυτές είναι θεμελιωμένες και για βασικούς ύλικούς λόγους, που τά αιτία τους πρέπει να αναζητηθούν στην ύλική διαδικασία της παραγωγής, στην κοινωνική βάση. Γιατί τό σύστημα της πολιτικής καταπίεσης στις λεγόμενες σοσιαλιστικές χώρες αποτελεί όλο και έντονότερα

τροχοπέδη στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών αυτών. Τίς κινητήριες δυνάμεις του καπιταλισμού, τό κυνήγι δηλαδή του κέρδους και τό άγχος της επιβίωσης —τό κυνήγι του κέρδους από τή μεριά των επιχειρηματιών και τό άγχος της επιβίωσης από τή μεριά των εργατών—, τίς έχουμε εξαλείψει σε μεγάλο βαθμό στις σοσιαλιστικές χώρες. Μέ τον τρόπο αυτό έχουμε αφαιρέσει από τό οικονομικό μας σύστημα τον καπιταλιστικό ρυθμό, αλλά ελάχιστα έχουμε αποδεσμεύσει τή δημιουργική πρωτοβουλία των λαϊκών μαζών, που κατά τή γνώμη μου μπορεί να αποτελέσει και τή μοναδική σοσιαλιστική πηγή ανάπτυξης. "Έτσι, από τήν κοινωνία μας έχουμε ξεμοντάρει, θά έλεγε κανείς, τον καπιταλιστικό κινητήρα, δεν έχουμε όμως μοντάρει ακόμη τον σοσιαλιστικό κινητήρα. Και τό λαό, που σ' αυτόν πέφτει ό κλήρος να σπρώξει τό κάρο, τον στέλνουν σε δρόμο που τρέχει πίσω από τον καπιταλιστικό: έτσι που να κάνουμε στην ίδια ευθεία έναν άγώνα δρόμου με τον καπιταλισμό χωρίς νόημα, με έντελώς άνισες δυνάμεις, άγώνα τον όποιο ό καπιταλισμός μπορεί πάντα να κερδίζει, κι εμείς πάντα άπλως να λαχανιάζουμε ξωπίσω του. 'Ο φίλος μου ό Χάβεμαν είπε κάποτε σχετικά: θά κερδίσουμε πανηγυρικά αυτόν τον άγώνα δρόμου με τον καπιταλισμό, από τή στιγμή που θά πάσουμε επιτέλους να τρέχουμε προς τήν ίδια κατεύθυνση. Αυτό σημαίνει ότι ό σοσιαλιστικός εκδημοκρατισμός των σχέσεων στις ανατολικές χώρες δεν είναι ζήτημα ούμανιστικού κάλλους ή φιλελεύθερου εξωραϊσμού, αλλά οικονομική αναγκαιότητα. Πρέπει λοιπόν να καταφέρουμε δύο πράγματα: πρώτον, να εισαγάγουμε τό σοσιαλιστικό κινητήρα στην κοινωνία μας, δηλαδή τή δημιουργική πρωτοβουλία των λαϊκών μαζών: και, δεύτερον, να πορευτούμε σε διαφορετική κατεύθυνση από τον καπιταλισμό: δεν επιτρέπεται δηλαδή να συνεχίσουμε να καλπάζουμε προς τήν ίδια κατεύθυνση, κατεύθυνση καταναλωτικής κοινωνίας, μιās κοινωνίας της άφθονίας, γιατί αν εξακολουθήσουμε να τραβάμε αυτόν τό δρόμο, τότε τραβάμε άπευθείας στην καταστροφή. Πιστεύω ότι ή ανθρωπότητα μόνο όταν θά οικοδομήσει τή σοσιαλιστική κοινωνία θά καταφέρει να επιλύσει τά προβλήματα της οικονομικής ανάπτυξης, των διαθεσίμων σε πρώτες ύλες, τό ενεργειακό πρόβλημα, τά οικολογικά προβλήματα, όλους αυτούς τους μελλοντικούς κινδύνους της 'Αποκάλυψης. Και ακριβώς επειδή ό σοσιαλισμός, ακριβώς επειδή ό κομμουνισμός, είναι κατά τή γνώμη μου ή μοναδική δυνατότητα της ανθρωπότητας να επιζήσει μακροχρόνια σ' αυτόν τον πλανήτη, ακριβώς για τό λόγο αυτό είναι δύο φορές πιο βαρύ τό έγκλημα των σταλινικών: ποδοπατούν τή μοναδική ευκαιρία της ανθρωπότητας. Και για τό λόγο αυτό είναι τόσο δικαιολογημένη ή πίκρα μας, ό θυμός μας, γι' αυτό βιαζόμαστε τόσο, γι' αυτό επιβάλλεται να είμαστε έτσι άνυπόμονοι. "Αν ή ανθρωπότητα μπορούσε να εξακολουθήσει αυτόν τον στραβό δρόμο χίλια ακόμη χρόνια, τότε θά μπορούσε ίσως κανείς να είναι κάπως πιο ύπομονετικός, θά μπορούσε να πει: άσε αυτούς τους ήλιθιους να ξεθυμάνουν ώσπου να άποκάμουν. Οί δυνάστες έρχονται και παέρχονται, οι λαοί όμως υπάρχουν αιώνια! Τέτοιες φράσεις δεν ισχύουν πιά στον καιρό μας, γιατί δεν μās μένει πιά και πολλές καιρός. Γι' αυτό πρέπει να καταβάλουμε μεγάλες προσπάθειες, γι' αυτό δεν μπορούμε να είμαστε

υπερβολικά υπομονετικοί, και —άφου οί πιθανότητες του σοσιαλισμού σέ 'Ανατολή και Δύση είναι μεταξύ τους πολύ στενά συναρτημένες, άφου ή 'Ανατολή και ή Δύση δέν είναι παρά δύο όψεις του ίδιου παγκόσμιου νομίσματος, και οί επιδράσεις είναι άμφίδρομες— γι' αυτό γιά τούς κομμουνιστές στίς δυτικές χώρες είναι ιδιαίτερα πολύτιμο διτιδήποτε προοδευτικό συμβαίνει στίς ανατολικές χώρες. 'Εδω στίς δυτικές χώρες έχω κάνει μία παρατήρηση: τό ότι ή καπιταλιστική κοινωνία είναι κακή γιά τούς εργαζόμενους, τό ξέρουν οί περισσότεροι εργαζόμενοι και χωρίς τό δασκάλεμα τής κομμουνιστικής προπαγάνδας· τό νιώθουν συχνά πολύ πιό άμεσα και ώμά άπ' ό,τι οί κομμουνιστές ιδεολόγοι πού βγάζουν κάποιους λόγους γι' αυτά τά πράγματα. Τό άν όμως ό σοσιαλισμός είναι γι' αυτούς ή έναλλακτική λύση άπέναντι σ' αυτό τό αναντίρρητα βάρβαρο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, αυτό οί εργαζόμενοι δέν τό ξέρουν, δέν μπορούν νά τό ξέρουν, όσο οί αυτοαποκαλούμενες σοσιαλιστικές χώρες εξακολουθούν νά είναι μία τόσο αίματηρή και κυνική καρικατούρα εκείνου πού ό σοσιαλισμός θά μπορούσε και θά έπρεπε νά είναι. Δηλαδή, μ' αυτή τήν έννοια, ή μοίρα τής ανθρωπότητας, δυστυχώς, συγκαθορίζεται σέ σημαντικό βαθμό στίς σοσιαλιστικές χώρες.

Και άκριβώς επειδή έτσι έχουν τά πράγματα, πιστεύω ότι είναι δικαίωμα και καθήκον τών κομμουνιστών στίς δυτικές χώρες νά αναμινύονται στίς υποθέσεις τών ανατολικών, τών σοσιαλιστικών χωρών. Γιατί όταν αναμινύονται σ' αυτές τίς υποθέσεις δέν πρόκειται τελικά γιά έπεμβαση σέ κάποιες ξένες υποθέσεις —άφου τό ίδιο τό δικό τους τό μέλλον συναποφασίζεται και εκεί—, αλλά όταν οί κομμουνιστές τής Δύσης αναμινύονται στίς ανατολικές υποθέσεις, έπεμβαίνουν στήν ουσία στίς πιό καταδικές τους υποθέσεις· πού σημαίνει ότι άσχολούνται μέ τή δική τους υπόθεση. Είμαι πολύ δύσπιστος άπέναντι σ' όλη αυτή τήν πολυλογία περί τής μη άνάμειξης· συνηγορώ στό νά αναμινύεται τό ΚΚΣΕ στίς υποθέσεις του ελληνικού κόμματος· συνηγορώ στό νά αναμινύονται τά μικρά κομμουνιστικά κόμματα στίς υποθέσεις τών ισχυρών μεγάλων κομμάτων. Και άν στήν Τσεχοσλοβακία πραγματικά είχαμε νά κάνουμε μέ άντεπανάσταση, τότε θά ήμουν υπέρ του νά αναμινχθούν οί κομμουνιστές όλου του κόσμου στίς τσεχοσλοβακικές υποθέσεις. Αυτός είναι ό λόγος πού θεωρώ λάθος τήν επιχειρηματολογία του Τσαουσέσκου κατά τής εισβολής στήν Τσεχοσλοβακία: πήρε θέση κατά τής εισβολής γιά τόν μοναδικό λόγο ότι είναι υπέρ τής (άστικής) άρχής τής μη επέμβασης. Και ξέρω γιατί είναι κατά αυτής τής επέμβασης: εφαρμόζει στή χώρα του τόν δικό του βρώμικο, μικρό, ώμό σταλινισμό, και δέν σκοπεύει νά άνεχθει, θά έλεγα, τό σταλινισμό άπό τή χώρα τής άρχικής του προέλευσης.

'Εκείνο όμως πού άπορρίπτω χωρίς συζήτηση είναι νά καταχράται ή ΕΣΣΔ τή στρατιωτική και οικονομική της άνωτερότητα γιά νά καθορίζει τήν πολιτική άλλων ΚΚ. "Όταν κοιτάζω τήν ιστορία του ΚΚΕ, τόν ήρωικό άγώνα του κατά του φασισμού, όταν βλέπω πώς θυσιάσε τίς κατακτημένες θέσεις γιά λόγους ύποτάγης στή σοβιετική έξωτερική πολιτική, πώς άφησε, γιά λόγους πειθαρχίας στίς όδηγίες του ΚΚΣΕ, τήν άντίδραση νά τό σφάζει συστηματικά και επί χρόνια,

τότε μία τέτοια έπιρροή του ΚΚΣΕ στό ελληνικό κόμμα δέν χαρακτηρίζεται άνάμειξη, αλλά ξένη κυριαρχία. Φίλοι και σύντροφοι πρέπει πάντα νά άναμινύονται ό ένας στίς υποθέσεις του άλλου· θέλω πάντα οί σύντροφοί μου νά αναμινύονται στίς υποθέσεις μου, δέν θέλω όμως νά είμαι ό σκλάβος κάποιων ισχυρών. 'Ελεύθεροι και ισότιμοι συνεργάτες, άνθρωποι αλλά και κόμματα, αναμινύονται πάντοτε ό ένας στίς υποθέσεις του άλλου· ό δουλοκτήτης δέν αναμινύεται στίς υποθέσεις του σκλάβου, τόν έξουσιάζει. Αυτό σημαίνει ότι τά ΚΚ τής Δύσης όφείλουν νά άκολουθήσουν μία αυτόνομη πολιτική πού νά λαβαίνει υπόψη τίς συγκεκριμένες συνθήκες τής χώρας τους, και αυτό έμπειρέχει μία άλληλεγγύη πρós τίς ανατολικές χώρες, και πρós τήν ΕΣΣΔ. Χαίρω γιά τό ότι τό ΚΚΕ πού όνομάζεται σήμερα «του 'Εσωτερικού» και πού βρίσκεται σέ θέσεις παρόμοιες μέ του ίσπανικού, του ιταλικού και του γαλλικού, του άγγλικού και του ίαπωνικού αλλά και του σουηδικού, στόν δικαιολογημένο θυμό του, στή δικαιολογημένη πίκρα του γιά τά όσα συνέβησαν πρόσφατα στό ελληνικό εργατικό κίνημα δέν παρασύρεται σέ τυφλή άπόρριψη τής ΕΣΣΔ, του ΚΚΣΕ, αλλά άντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν άκριβώς διαφορετικά είδη κομμουνισμών όπου πρέπει ό ένας νά άνέχεται τόν άλλον, πού πρέπει νά τσακώνεται ό ένας μέ τόν άλλον, πού δέν πρέπει όμως νά άλληλοσφάζονται: όσο τσακωνόμαστε γόνιμα, αυτό μόνο κακό θά κάνει στήν μπουρζουαζία· άπό τή στιγμή πού άφορίζομαστε και σκοτωνόμαστε, αυτό ώφελει τήν μπουρζουαζία.

1. Die Internationale erkämpft das Menschenrecht: τελευταίος στίχος του ρεφραίν τής Διεθνούς· δέν υπάρχει στήν ελληνική άπόδοση.

2. Ρόμπερτ Χάβμαν: 'Ανατολικογερμανός φυσικός, 67 χρόνων, πρώην καθηγητής πανεπιστημίου, πρώην βουλευτής και πρώην μέλος του SED. Του έχει άπό καιρό άπαγορευτεί ή άσκηση επαγγέλματος. Στή Δύση πρωτόγινε γνωστός τό 1964 μέ τό βιβλίο του *Διαλεκτική χωρίς Δόγμα*. Ζει στή ΛΔΓ.

3. SED: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands ('Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας): κυβερνών κόμμα στή ΛΔΓ.

ΤΟ ΝΕΟ ΣΟΒΙΕΤΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ Ή ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΪΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

«Η γραφειοκρατία έχει στην κατοχή της
τό είναι του κράτους»
(Κ. Μάρξ, Κριτική της φιλοσοφίας
του Χέγκελ)

«Η ύπαρξη του Κράτους αποδεικνύει ότι οι
ταξικές αντιθέσεις είναι ασυμφιλίωτες»
(Β. Ι. Λένιν, Κράτος και Επανάσταση)

Ένα κείμενο χωρίς σημαντικές καινοτομίες

1. Το σχέδιο του νέου συντάγματος της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών παρουσιάζεται από τους συντάκτες του σαν ο καταστατικός χάρτης «της αναπτυσσόμενης σοσιαλιστικής κοινωνίας», της κοινωνίας των «ώριμων σοσιαλιστικών σχέσεων» και «της γνήσιας ελευθερίας». Στην κοινωνία αυτή έχουν αναπτυχθεί «πανίσχυρες παραγωγικές δυνάμεις», «πρωτοποπόρα επιστήμη και πολιτισμός», και έχουν διαμορφωθεί «οι πιο ευνοϊκές συνθήκες για την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας». Χωρίς να καθορίζει τί διακρίνει τον «αναπτυσσόμενο» σοσιαλισμό από τον «υποανάπτυκτο», το προοίμιο του νέου συντάγματος τάσσει σαν ύπατο σκοπό του Σοβιετικού παλλαϊκού σοσιαλιστικού κράτους το «χτίσιμο της άταξικής κομμουνιστικής κοινωνίας», τη δημιουργία «της υλικο-τεχνικής βάσης του κομμουνισμού» και «την τελειοποίηση των σοσιαλιστικών σχέσεων».

Έκτός από τους σκοπούς και τους στόχους της «νέας κοινωνίας», το σχέδιο του νέου συντάγματος σκιαγραφεί, συνοπτικά, σε 173 άρθρα, το πολιτικό και οικονομικό σύστημα της χώρας, «την εθνική-κρατική συγκρότηση του ένωσιακού κράτους», «την οργάνωση και αρμοδιότητα των οργάνων της κρατικής εξουσίας», προσδιορίζει τις αρχές που πρέπει να διέπουν την εξωτερική πολιτική, καθορίζει το πλαίσιο «της κοινωνικής εξέλιξης και του πολιτισμού», καθώς και «τά βασικά δικαιώματα, τις ελευθερίες και υποχρεώσεις των πολιτών της ΕΣΣΔ». Πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο συνταγματικό κείμενο που ρυθμίζει πρωταρχικά στοιχεία της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής του Σοβιετικού Κράτους.

2. Ξεφυλλίζοντας, ωστόσο, το σχέδιο του νέου συντάγματος και συγκρίνοντας το μ' εκείνο που ισχύει σήμερα, το σύνταγμα δηλαδή του 1936, διερωτάται κανείς αν πράγματι το σύνταγμα του 1977 είναι ένα νέο σύνταγμα μιας νέας κοινωνίας, ή μία άπλη, ανώδινή βασικά, αναθεώρηση της ισχύουσας συνταγματικής τάξης. Μία πρώτη, τουλάχιστον, ματιά δέν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε την πρώτη έκδοχή. Οι καινοτομίες που εισάγει το σχέδιο δέν είναι πάντως ανάλογες των υψηλών στόχων και σκοπών του προοιμίου, ούτε αντίστοιχες «των βαθιών αλλαγών που επήλθαν στο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό σύστημα της Σοβιετικής Ένωσης τά τελευταία σαράντα χρόνια». Γιατί δέν μπορεί, φυσικά, να χαρακτηριστεί συνταγματική μεταρρύθμιση ιστορικής σημασίας ή μείωση της εκλογικής ηλικίας από τά 21 και 23 χρόνια στα 18, ή αναγνώριση νομοθετικής πρωτοβουλίας στα συνδικάτα (αν και κάτι τέτοιο προβλεπόταν ήδη από τον κώδικα εργασίας της δεκαετίας 1960), ή συμπλήρωση του δικαιώματος για εργασία με τό δικαίωμα επιλογής του επαγγέλματος, ή αναγνώριση της ατομικής εργατικής δραστηριότητας στη σφαίρα των βιοτεχνικο-χειροτεχνικών επαγγελματιών, ή αναγνώριση μιας τρίτης μορφής ιδιοκτησίας, πλάι στην αγροτική-συνεταιριστική, προς όφελος των συνδικάτων και άλλων κοινωνικών οργανώσεων, ή ένισχυση του ρόλου

των συνδικάτων, τής κομσομόλ και άλλων οργανώσεων, ή πληρέστερη άποψη «τεχνικών» μέσων (ραδιόφωνο - τηλεόραση) κατοχύρωση τής έλευθερίας του λόγου, ή άκόμη ή ούσιαστικότερη εξασφάλιση του δικαιώματος για μόρφωση και τής έλευθερίας για καλλιτεχνική δημιουργία, ή πιό άποτελεσματική προστασία τής υγείας, τής οικογένειας και του δικαιώματος για κατοικία.

Ανάλογες συνταγματικές διακηρύξεις θρίσκει κανείς σέ συνταγματικά κείμενα χωρών όχι μόνο του «καθυστερημένου» σοσιαλισμού (βλέπε τό σύνταγμα τής Κούδας του 1976), αλλά και του «ύπανάπτκτου» καπιταλισμού.

Ή συνταγματική νομιμοποίηση τής γραφειοκρατίας και του άναπτυγμένου σοσιαλισμού

3. Τί έξυπηρετεί έπομένως μιά τόσο συγκρατημένη άναθεώρηση, πού έξαγγέλθηκε πριν από 16 χρόνια και άπασχόλησε άτέλειωτες ώρες τή συνταγματική έπιτροπή;

Είναι άπλοϊκό δέβαια νά ίσχυριστούμε πώς ή άναθεώρηση έγινε για νά μπορεί ό Γενικός Γραμματέας του Κόμματος νά γίνει άρχηγός του κράτους. Κάτι τέτοιο δέν άπαγορευόταν έλλωστε από τό προηγούμενο σύνταγμα. Ούτε ή μετονομασία του κράτους τής δικτατορίας του προλεταριάτου σέ παλλαϊκό κράτος μπορεί νά δικαιολογήσει από μόνη της τή συνταγματική μεταρρύθμιση. Ή μεταμόρφωση αυτή του κράτους, έφόσον δέν συνεπάγεται ριζικές αλλαγές στή δομή και τήν άσκηση τής έξουσίας, είναι έντελώς άοριστη και ούσιαστικά κενή περιεχομένου. Εάν μέ τό «παλλαϊκό κράτος» έξασφαλίζεται άπλώς «ή πραγματική συμμετοχή των πλατιών λαϊκών μαζών στή διοίκηση των ύποθέσεων του κράτους και τής κοινωνίας», τότε ή μεταρρύθμιση αυτή μπορούσε νά πραγματοποιηθεί και μέ άπλές τροποποιήσεις τής ισχύουσας νομοθεσίας, όπως έλλωστε είχε άρχισει νά γίνεται μέ τή συστηματική άναθεώρηση του κώδικα εργασίας, του άστικού καθώς και του ποινικού κώδικα.

Ο βασικός, ό κύριος σκοπός τής συνταγματικής άναθεώρησης θρίσκεται άλλου: στήν άνάγκη συνταγματικής επικύρωσης μιās πρακτικής και μιās κατάστασης πού έχουν ήδη διαμορφωθεί και επικρατήσει από καιρό. Ή διαδικασία τής άναθεώρησης άποβλέπει κυρίως στήν τόνωση τής συνταγματικής νομιμότητας και στήν άνανέωση των νομιμοποιητικών τίτλων τής άρχουσας πολιτικής τάξης. Μέσα από τή μαζική συζήτηση του νέου συντάγματος, ή κρατική και κομματική γραφειοκρατία επιδιώκει νά άποσπάσει τή συναίνεση και ένδεχόμενα τήν προσχώρηση των λαϊκών μαζών στήν προσπάθεια πού άνέλαβε έξουγγρονισμού τής κρατικής μηχανής και έξλογίκευσης τής όλης λειτουργίας του πολιτικού και οικονομικού συστήματος.

Αυτό φαίνεται καθαρά από τό τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο τής εισήγησης του Μπρέζνιεφ, όπου γίνεται λόγος για τήν άνάγκη καλύτερευσης τής δουλειάς όλων των όργανων, για τήν τροποποίηση τής ισχύουσας νομοθεσίας σέ όλους τους τομείς, για τήν άνάγκη τής πιό πλατιάς λαϊκής συζήτησης του σχεδίου μέ τήν «έξυπνη καθοδήγηση» των κομματικών οργανώσεων, έτσι ώστε νά προβληθούν στο λαό «οί έπιτυχίες τής πρώτης χώρας του σοσιαλισμού στον κόσμο» και νά άποδειχθεί «ή άδιάσπαστη συσπείρωση του λαού γύρω από τό κόμμα και τή λενινιστική του Κεντρική Έπιτροπή». Πρέπει, συμπλήρωνε ή «Πράβντα» στις 6 Ιουνίου 1977, «μέ πεισιτικότητα (sic) νά παρουσιάζεται στο λαό ή φύση τής σοσιαλιστικής δημοκρατίας», και «μέ συνέπεια νά προπαγανδίζεται ό σοβιετικός σοσιαλιστικός τρόπος ζωής».

4. Πρέπει, έξάλλου, νά σημειωθεί ιδιαίτερα ή ξεχωριστή σημασία πού άποδίδουν οι εισηγητές του νέου συντάγματος στή συζήτηση από τό ραδιόφωνο, τήν τηλεόραση και τίς έφημερίδες σέ σχέση μέ τή συζήτηση στα έξουστάσια. Ή συζήτηση στους τόπους δουλειάς έχει κι αυτή τή σημασία της, αλλά κατέχει δευτερεύουσα θέση. Άλλωστε σ' αυτή τή τελευταία περίπτωση, ή συζήτηση έχει τή μορφή διαλέξεως τήν όποία παρακολουθούν προσεκτικά και συνήθως επικροτούν, αφού λυθούν όρισμένες άπορίες, οι έξαζόμενοι. Ή διαφορά όμως άνάμεσα στήν πρώτη μοοφή συζήτησης και στή δεύτερη

ό πολίτης τής ΕΣΣΔ

«ύποχρεούται νά προφυλάσσει τά συμφέροντα του Κράτους, νά βοηθάει στήν ένίσχυση τής δύναμης και του κύρους του» (άρθρ. 62)

παραμένει ουσιαστική. Στή συζήτηση από τό ραδιόφωνο ή τίς εφημερίδες μετέχουν διάφοροι πολίτες σάν άτομα, συνήθως τεχνοκράτες ή άλλοι έπιστήμονες ή συνταξιούχοι υπάλληλοι. Στή συζήτηση στά εργοστάσια μετέχουν όμαδικά οί εργάτες σάν εργαζόμενοι, σάν άμεσοι παραγωγοί.

Ό «σίγουρος δρόμος τής συνέχειας»

5. Οί συντάκτες τού σχεδίου ισχυρίζονται ακόμη ότι οί σκοποί τής αναθεώρησης βρίσκονται σέ άρμονία μέ τή σοσιαλιστική συνταγματική παράδοση, ή όποία διδάσκει ότι τά επαναστατικά συντάγματα έχουν διπλό χαρακτήρα: από τή μία, άποτελούν «διακηρύξεις τών βασικών καθηκόντων και σκοπών τής σοσιαλιστικής οίκοδόμησης», και από τήν άλλη «κατοχυρώνουν αυτά πού έπιτεύχθηκαν, συνταματοποιούν τίς κατακτήσεις στήν οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή» τής χώρας (Λένιν).

Τό δυστύχημα όμως μέ τό νέο σύνταγμα είναι ότι δέν ακολουθεί πιστά αυτή τή γραμμή: προτιμά τήν κατοχύρωση τού παρόντος παρά τόν προγραμματισμό τού μέλλοντος. Κάτι τέτοια συνάγεται όχι μόνο από τίς ελάχιστες σημαντικές καινοτομίες τού σχεδίου, αλλά και από τόν τρόπο μέ τόν όποίο οργανώνεται, όπως θά δούμε, ή κρατική έξουσία και ρυθμίζονται οί σχέσεις κράτους και πολίτη. Τό συνταγματικό κράτος τού 1977 παραμένει αύστηρά προσηλωμένο στίς παραδόσεις τού σταλινικού συντάγματος τού 1936. Από αυτή και μόνο τήν άποψη, τό σχέδιο τού νέου συντάγματος θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί συντηρητικό.

Ό περιορισμένος χαρακτήρας τής αναθεώρησης όμολογείται, άλλωστε, έμμεσα, και από τόν ίδιο τόν Μπρέζνιεφ, ό όποίος τόνισε χαρακτηριστικά: «Όταν έπεξεργασόμασταν τό σχέδιο έμείς πατούσαμε γερά στό έδαφος τής συνέχειας».

Διερωτάται όμως εύλογα κανείς, τί είναι αυτό πού έκανε τόσο διστακτική τή σοβιετική συντακτική έξουσία, όταν σχεδίαζε τήν ώριμη σοσιαλιστική κοινωνία πού βαδίζει άγέρωχα πρós τήν άταξική κομμουνιστική κοινωνία. Η έλλειψη φαντασίας, ή έλλειψη πίστης στό μέλλον τού σοσιαλισμού ή ή εύλαδική προσήλωση στά πρότυπα ενός παρελθόντος πού έγγυάται ασφάλεια και σταθερότητα;

Η ενίσχυση πάντως τής έξουσίας τού κράτους – μαζί μέ τήν ανάπτυξη δέβαια τών κοινωνικών, πολιτιστικών, μορφωτικών, υγειονομικών κλπ. δραστηριοτήτων του –, πού άποτελεί ένα από τά βασικά χαρακτηριστικά τής αναθεώρησης, μάς οδηγεί στή διαπίστωση πώς ή δομή και ή λειτουργία τού κράτους δέν ξεφεύγει από τήν παραδοσιακή γραφειοκρατική αντίληψη γιά τό σοσιαλιστικό κράτος: όσο προχωρούμε πρós τό σοσιαλισμό, τόσο ή κρατική έξουσία ενισχύεται, τόσο ή κρατική μηχανή τελειοποιείται, τόσο οί δημόσιες ύπηρεσίες, δηλαδή ό κοινωνικός, πολιτιστικός και οργανωτικός ρόλος τού κράτους, αναπτύσσεται.

«Ό συγκεντρωτισμός στή διοίκηση τής οικονομίας είναι άπαραίτητος και νομοτελειακός» διακηρύσσει ό Μπρέζνιεφ στήν εισήγησή του.

Όσο άπαραίτητη γιά τήν οικονομία και τήν κοινωνία γίνεται όμως ή κρατική μηχανή, τόσο άναγκαία θεωρείται και ή κρατική γραφειοκρατία πού τή στηρίζει. Όσο αναπτύσσεται ή γραφειοκρατία, τόσο έδραιώνεται και ή θέση της στήν κοινωνία, τόσο αυξάνει ή επιρροή της και ή έξουσία της σέ άτομα και ομάδες. Από τή θέση πιά τού εξουσιάζοντος, ή γραφειοκρατία μεταβάλλει τούς δικούς της σκοπούς σέ σκοπούς τού κράτους, ταυτίζει τή δική της ύπαρξη μέ τήν ύπαρξη τού κράτους. Η διατήρηση και ενίσχυση τής κρατικής μηχανής σημαίνει διατήρηση και ενίσχυση τών δικών της προνομίων.

Επομένως, κάθε ριζική αναθεώρηση τής δομής και λειτουργίας τής κρατικής έξουσίας έμπεριέχει δυνάμει τόν κίνδυνο τής πολιτικής αναταραχής, περικλείει τό σπέρμα μιάς πολιτικής επανάστασης. Στοιχειώδης πολιτική πρόνοια άναγκάζει συνεπώς τήν κρατική έξουσία νά λάβει μέτρα ώστε νά προλάβει τέτοιες δυσάρεστες καταστάσεις. Τό ένστικτο τής πολιτικής αυτοσυντήρησης τήν ώθει σέ συντηρητικές συνταγματικές μεταρρυθμίσεις.

Ἡ λατρεία τοῦ κράτους

6. Ἡ φιλοσοφία τοῦ νέου συντάγματος, πού εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ φιλοσοφία τῆς σταλινικῆς¹ ἀντίληψης γιά τό κράτος συμπυκνώνεται στό ἄρθρο 8 τοῦ σχεδίου: «Βασική κατεύθυνση τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας: ἡ πιό πλατιά συμμετοχή τῶν ἐργαζομένων στή διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους, ἡ τελειοποίηση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τό ἀνάδασμα τῆς δραστηριότητος τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων, τό δυνάμωμα τοῦ λαϊκοῦ ἐλέγχου, τό δυνάμωμα τῆς νομικῆς δάσης τῆς κρατικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς, τό ἀπλωμα τῆς δημοσιότητος, ὁ ὑπολογισμός πάντοτε τῆς κοινῆς γνώμης».

«Ἐκδημοκρατισμός τοῦ κράτους», θά λέγαμε στή γλώσσα τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς συνθηματολογίας· «πραγματοποίηση τῆς συμμετοχικῆς δημοκρατίας», θά συμπλήρωναν οἱ νεοφιλελεύθεροι πολιτικοί· «ἐκσυγχρονισμός τῆς κρατικῆς μηχανῆς», θά σημείωναν οἱ τεχνοκράτες μεταρρυθμιστές· «ἐκλογίκευση τοῦ συστήματος», θά φώναζαν οἱ ἀριστεριστές. Ὅπως καί ἂν χαρακτηριστοῦν οἱ μεταρρυθμίσεις πού ἐπαγγέλλεται τό ἄρθρο 8, σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς τους παραμένει τό κράτος καί ὁ χωρισμός κράτους καί κοινωνίας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας στηρίζεται στή θλιβερή αὐτή πραγματικότητα, τήν ὁποία τό σύνταγμα διαιωνίζει ἐκσυγχρονίζοντάς την. Ἡ στρατηγική ἐνόραση τοῦ μαρασμοῦ τοῦ κράτους, ἡ ἀπορρόφηση τοῦ κράτους ἀπό τήν κοινωνία ἔχει ὀριστικά παραμεριστεῖ, ὅπως παραμερίστηκε ἀπό τόν Στάλιν τό 1939, μέ τή δικαιολογία τῆς «καπιταλιστικῆς κύκλωσης καί τῆς διεθνούς κατάστασης».

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης γιά τό μεταβατικό κράτος εἶναι ἡ δυνατότητα νά περάσει ἡ Σοβιετική Ἐνωση στήν κομμουνιστική κοινωνία μέ κρατική ἐξουσία ἐνισχυμένη, μέ κράτος ἰσχυρό. Ἡ πιό παράδοξη μάλιστα συνέπεια αὐτῆς τῆς τοποθέτησης εἶναι ὅτι τό πέρασμα στήν ἀταξική κοινωνία γίνεται χάρη στό κράτος, τό ὁποῖο θεωρεῖται βασικό ἐργαλεῖο τῆς οἰκοδόμησής τοῦ κομμουνισμοῦ «σέ μιά μόνο χώρα» (ὅπως θά ἀποφασίσει τό 21ο συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ).

Φτάνουμε ἔτσι, ἐξήντα χρόνια μετά τήν Ὀκτωβριανή ἐπανάσταση, σέ μιά νέα λατρεία τοῦ κράτους, ἡ ὁποία καί ἀναπτύσσεται τόσο περισσότερο, ὅσο τό κράτος ἐκδημοκρατίζεται καί ἀποκτᾶ λαϊκό χαρακτήρα. Ἡ θρησκεία τοῦ κράτους εἶναι διάχυτη στό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος, ἀφοῦ πενήντα τουλάχιστον φορές ἀναφέρεται εὐλαδικά τό ὄνομά του. Τό κράτος πανταχοῦ παρόν καί τά πάντα πληροῦν, διαχειρίζεται, διανέμει, τιμωρεῖ. Ὁ νέος Λεβιάθαν τῆς ἀναπτυνμένης σοσιαλιστικῆς κοινωνίας «φρονεῖ τή σοσιαλιστική ιδιοκτησία» (ἄρθρο 9), «βοηθαίε στήν ἀνάπτυξη τῆς κολχόζνικης ιδιοκτησίας», (ἄρθρο 11), «πραγματοποιεῖ τόν ἔλεγχο γιά τό μέτρομα τῆς δουλειᾶς, ἐνισχύει τό δυνάμωμα τῆς κοινωνικῆς ὁμοιογένειας, δάξει σά σκοπό... τήν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος» (20), «φροντίζει γιά τήν καλύτερη ἐνωση τῶν ὄρων ἐργασίας» (21), «πληρώνει τή δουλειά» (23), «φροντίζει γιά τή διατήρηση... τῶν πνευματικῶν ἀξιών» (27), «ἐφαρμόζει τή λενινιστική ἀρχή τῆς εἰρήνης» (28), «ἐξασφαλίζει τήν ἀσφάλεια καί ἄμυνα τῆς γῶσας»

1. Ἡ ἐπιβίωση τῆς σταλινικῆς νοοτροπίας φαίνεται ἀκόμη καί ἀπό τή διαδικασία μέ τήν ὁποία ψηφίστηκε τό σύνταγμα, καί ἡ ὁποία εἶναι πανομοιότυπη μ' ἐκεῖνη τοῦ 1936.

Στίς 24 Μαΐου 1977 ἡ Κ.Ε. νιοθετεῖ τό σχέδιο τοῦ νέου συντάγματος. Στίς 27 Μαΐου τό Προεδρεῖο τοῦ ἀνώτατου Σοβιέτ ἐγκρίνει τό σχέδιο καί ἀποφασίζει νά τό ὑποβάλει σέ δημόσια συζήτηση, προκειμένου νά νιοθετηθεῖ ὀριστικά ἀπό τά Σοβιέτ τόν ἐρχόμενο Ὀκτώβριο. Στίς 4 Ἰουνίου τό σχέδιο δημοσιεύεται σ' ὅλες τίς καθημερινές ἐφημερίδες (ἀκόμη καί στίς ἀθλητικές), καί τό πρωί τῆς ἴδιας μέρας συγκεντρῶσιν ἐργατῶν χαιρετίζουν καί ἐγκρίνουν τό Σχέδιο.

Πρὶν ἀπό σαράντα χρόνια, τήν 1η Μαρτίου 1936, ὁ Στάλιν ἀνακοίνωνε στόν τύπο ὅτι ἔνα σχέδιο συντάγματος θά ψηφίζοταν στό τέλος τοῦ χρόνου. Τό Ἰούνιο τό προεδρεῖο τοῦ Ἀνώτατου Σοβιέτ τό νιοθετεῖ, καί τό κείμενο τοῦ «πιό δημοκρατικοῦ Συντάγματος τοῦ κόσμου» ψηφίζεται ὀριστικά, ὅσο ἀπὸ «πλατιά συζήτηση», χωρίς οὐσιαστικές ἀλλαγές, τόν Δεκέμβρη τοῦ ἴδιου χρόνου.

Τό Κράτος

«φρονεῖ τή σοσιαλιστική ιδιοκτησία» (ἄρθρ. 9)

«βοηθαίε στήν ἀνάπτυξη τῆς κολχόζνικης ιδιοκτησίας» (ἄρθρ. 11)

«φροντίζει γιά τήν καλύτερη ἐνωση τῶν ὄρων ἐργασίας» (ἄρθρ. 21).

Σέ αυτό τό κράτος-ιδιοκτήτη-εργοδότη-στοργικό πατέρα, ό πολίτης τής ΕΣΣΔ όφείλει πίστη και ύπακοή, «ύποχρεούται νά προφυλάσσει τά συμφέροντά του, νά βοηθάει στήν ένισχυση τής δύναμης και του κύρους του» (άρθρο 62).

Τό άποκορύφωμα όμως τής γραφειοκρατικής αντίληψης γιά τό κράτος άποτελεί τό άρθρο 3 του σχεδίου: «Η όργάνωση και ή δραστηριότητα του Σοβιετικού Κράτους διέπεται από τήν άρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού! Τό κράτος έπομένως στή μεταβατική κοινωνία όχι άπλώς δέν μαραινεται, αλλά αντίθετα ένισχύεται και «συγκεντρώνεται»!

Τό Κράτος
«πληρώνει τή δουλειά»
(άρθρ. 23),

«φροντίζει γιά τή διατήρηση...
των πνευματικών αξιών»
(άρθρ. 27),

«έφαρμόζει τή λενινιστική άρχή
τής ειρήνης» (άρθρ. 28)

7. Οί όραματισμοί των Μάρξ, Ένγκελς και Λένιν γιά μιá κοινωνία όπου «τό κράτος δέν θά είναι πιά κράτος», όπου ή δημοκρατία «θά σβύσει από μόνη της, γιατί θά γίνει περιττή», γιά «μιá κοινωνία ελεύθερα ένωμένων παραγωγών που αυτοκυβερνάται», διαψεύδονται κατά τον πιο κατηγορηματικό τρόπο στή Ρωσία του Στάλιν, του Χρουστσόφ και του Μπρέζνιεφ.

Τί σημαίνει άραγε αυτή ή διάψευση; Καταδίκη όριστική από τήν ιστορία τής προοπτικής τής κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης των εργαζομένων; Η χειραφέτηση δηλαδή τής εργασίας από τά δεσμά τής εξάρτησης, τής καταπίεσης και άλλοτρίωσης άνήκει άπλά στό χώρο τής ουτοπίας; Ναι, θά σπεύσουν νά άπαντήσουν οι αιώνιοι «ρεαλιστές», οι φανατικοί όπαδοί τής συντήρησης, στηριζόμενοι στις ρεαλιστικές προβλέψεις του σοβιετικού συντάγματος. Όχι, θά άπαντήσουν οι άμετανόητοι όραματιστές μιáς νέας κοινωνίας, οι άμετάπειστοι έπαναστάτες.

Γι' αυτούς τους τελευταίους, ό κοινωνικός σχηματισμός τής Σοβιετικής Ένωσης έχει πάψει πρό πολλού νά άποτελεί ύπόδειγμα σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η σοσιαλιστική επανάσταση προδόθηκε, ανατράπηκε, εκφυλίστηκε, παραμορφώθηκε. Όποια έκδοχή κι άν δεχτούμε, τό ούσιώδες είναι πως κάτι συμβαίνει στό βασίλειο τής Δανιμαρκίας. Οί παραγωγοί δέν είναι κύριοι, αυτοί οι ίδιοι, των μέσων παραγωγής, δέν άποφασίζουν γιά τίς συνθήκες εργασίας, γιά τήν παραγωγή και γιά τή διάθεση των προϊόντων τους, δέν κυριαρχούν πολιτικά, μέσα από τά εργατικά συμβούλια. Δέν αυτοδιαχειρίζονται τίς ύποθέσεις τους.

Κοινωνική πρακτική και παραγωγική δραστηριότητα εξακολουθούν νά ύπάρχουν σάν δυό ξεχωριστές δραστηριότητες. Τά εργατικά συμβούλια, τά Σοβιέτ δέν είναι τά όργανα τής πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας των παραγωγών.

Εκείνο που λείπει ώστόσο από τό σοβιετικό σύνταγμα δέν είναι ή γενική και άφηρημένη περιγραφή μιáς τέτοιας κατάστασης, αλλά ό σχεδιασμός, ό προγραμματισμός, έστω και σάν προοπτική, μιáς αυτοκυβερνώμενης κοινωνίας ελεύθερα ένωμένων παραγωγών. Η άποδοχή, έστω, τής άρχής ότι ή χειραφέτηση των εργαζομένων θά είναι τό έργο των ίδιων των εργαζομένων, ή δέν θά είναι χειραφέτηση.

Ό σοσιαλισμός των σταδίων και των άριθμών

8. Ό σοσιαλισμός του σοβιετικού συντάγματος είναι ή στατική περιγραφή μιáς κοινωνίας άπόλυτα όρθολογισμένης, ιεραρχικά διαρθρωμένης, μιáς κοινωνίας που δέν γνωρίζει συγκρούσεις, που δέν κλυδωνίζεται από αντιφάσεις. Τά πάντα εξελίσσονται άρμονικά, προχωρούν μηχανικά. Ό σοσιαλισμός του σοβιετικού συντάγματος δέν είναι μιá μεταβατική κοινωνία όπου οι τάξεις εξακολουθούν νά ύπάρχουν, έπομένως και ή ταξική πάλη, όπου οι κοινωνικές αντιθέσεις εξακολουθούν νά άποτελούν στοιχείο τής κοινωνικής εξέλιξης, αλλά είναι μιá ειρηνική κοινωνία φιλήσυχων πολιτών, ή οποία έχει μόνο «τεχνικά» προβλήματα νά αντι-

μετωπίσει (πόσους τόννους σίδηρο θά παράγει περισσότερο, πόσα νοσοκομεία θά χτίσει περισσότερο, πόσους «τεχνικούς» ή «έπιστήμονες» χρειάζεται ακόμη).

Ἡ σοσιαλιστική δημοκρατία στό σύνταγμα τοῦ 1977 ἐξαντλείται στήν ἀνάγκη τῆς πύο πλατιάς συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στίς ὑποθέσεις τοῦ κράτους, στόν ἔλεγχο τῆς κοινῆς γνώμης καθώς καί στήν τήρηση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας. Ὁ σοσιαλιστικός μετασχηματισμός περιγράφεται σάν μηχανική διαδικασία σταδίων καί ἀριθμῶν. Δέν οἰκοδομεῖται στό ἔδαφος τῆς ἐλεύθερης πολιτικῆς πρακτικῆς τῶν μισθωτῶν, ἐργαζομένων, τῶν παραγωγῶν, μοναδικό πεδίο ὠρίμανσης τῆς ἰκανότητος γιά αὐτοκυβέρνηση. Ἡ πολιτική σύγκρουση, ἡ ἀντιπαράθεση προγραμμάτων ἢ ἀπόψεων γιά τόν τρόπο ἢ τή διαδικασία οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἀπαγορεύεται ἀπό τό σύνταγμα. Ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση τῶν ἐργαζομένων δέν εἶναι ἀποτέλεσμα πολιτικῆς ἐμπειρίας πού βγαίνει μέσα ἀπό τήν κοινωνική πάλη, μέσα ἀπό τήν ἀντιθετική διαδικασία, ἀλλά προϊόν μηχανιστικῆς ἀφομοίωσης τῶν νόμων τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης.

Τό Κράτος

«πραγματοποιεῖ τόν ἔλεγχο γιά τό μέτρημα τῆς δουλειᾶς, ἐνισχύει τό δυνάμωμα τῆς κοινωνικῆς ὁμοιογένειας, βάζει σά σκοπό... τήν ὀλόπλευρη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος» (ἄρθρ. 20)

Ἐφόσον τά πάντα ἐξελίσσονται ὁμαλά, σύμφωνα μέ τίς προβλέψεις τοῦ συντάγματος καί τοῦ πενταετοῦς προγράμματος, καμιά ἐγγύηση δέν προβλέπεται γιά τήν καταπολέμηση τῶν γραφειοκρατικῶν ἐκτροπῶν τοῦ σοσιαλιστικοῦ κράτους, κανένα μέτρο δέν λαμβάνεται ἀπέναντι σέ ὅποιοδήποτε κίνδυνο ἐπιδίωξης ἢ ἀναβίωσης τοῦ καπιταλισμοῦ. Οὔτε τό συνδικάτο, οὔτε ὁ ἐργατικός ἔλεγχος ἀναγνωρίζονται σάν θεσμοί πού ἐγγυῶνται τήν αὐτονομία τῶν παραγωγῶν καί τήν υπεράσπιση τῶν ταξικῶν τους συμφερόντων. Ἡ ἀπεργία, σάν ὄργανο υπεράσπισης τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπέναντι στό κράτος τῆς, πού τείνει νά αὐτονομηθεῖ ἢ νά ἐκφυλιστεῖ, ἀπαγορεύεται.

Ὅταν ὁμως κάθε μορφή κοινωνικοῦ ἀγῶνα καί ἐλεύθερης πολιτικῆς πάλης ἀπαγορεύεται, τότε πῶς θά γίνει ἡ πολιτική ἐκπαίδευση τῶν μαζῶν, πῶς θά ἀποκτήσει τό προλεταριάτο τήν ἰκανότητα νά ὀδηγήσει τίς ἄλλες τάξεις, τό λαό, στήν πλήρη κοινωνική ἀνασύνθεση καί στήν αὐτοκυβέρνηση; Πῶς εἶναι δυνατόν, χωρίς τήν πλήρη, τήν ὀλοκληρωτική ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς δημοκρατίας – πού σημαίνει ἐλεύθερη πολιτική ἀντιπαράθεση στούς τόπους δουλειᾶς διαφόρων πολιτικῶν τάσεων – νά γίνει ἡ κοινωνική ἰδιοποίηση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ἐξέλιξης, τῶν ἀντιφάσεων πού χαρακτηρίζουν τήν κοινωνία πού βαδίζει πρὸς τόν κομμουνισμό;

Τό σύνταγμα φαίνεται νά ἐναποθέτει τά πάντα «στήν τήρηση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας» καί «στό σεβασμό ἀπό τούς πολίτες τῶν κανόνων τῆς σοσιαλιστικῆς συμβίωσης» (ἄρθρο 59).

Ὁ φετιχισμός τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας

9. Ἐφόσον ἡ ἀνάπτυξη τῆς σοσιαλιστικῆς συνείδησης δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς καί τῆς πολιτικῆς διαδικασίας, ἡ πολιτική διαπαιδαγώγηση τῶν σοβιετικῶν πολιτῶν θά ἔπρεπε νά ἔρθει ἀπό κάπου ἄλλοῦ, νά ἐπιβληθεῖ ἀπό πάνω μέ νόμο.

Τό σοσιαλιστικό κράτος, γιά νά ὀργανώσει τίς ἀμέτρητες ὑπηρεσίες του, χρειάζεται τό δίκαιο. Τό κράτος πάλι, γιά νά διανεμίει τό κοινωνικό προϊόν, χρησιμοποιεῖ σάν κριτήριο τήν παρεχόμενη ποσότητα ἀφρημένης ἐργασίας. Ἡ διανομή γίνεται ἐδῶ μέ βάση τήν ἀνταλλαγή ἴσως ἀξιών, μέ τό σεβασμό δηλαδή τῶν κανόνων τοῦ ἴσου δικαίου, πού δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τό ἀστικό δίκαιο.

Τέλος, οἱ σταλινικές «παρεκβάσεις» – ὁ ὄρος εἶναι τοῦ Ἀλτουσέρ – καί ἡ προσωπολατρία μποροῦν νά ἀποφευχθοῦν μόνο μέ τήν τόνωση τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητας.

Έτσι, για τους επιγόνους του Χρουστσόφ, οι σταλινικές παρεκτροπές, τὰ σταλινικά εγκλήματα δέν ήταν τίποτε άλλο από άπλή παραβίαση τής σοσιαλιστικής νομιμότητας. Άρκεί νά θεοπιστεῖ στό άρθρο 4 του συντάγματος ή άρχή ότι «όλα τὰ όργανα του κράτους ενεργοϋν μέ βάση τή σοσιαλιστική νομιμότητα (καί) εξασφαλίζουν τήν τήρηση τής νομιμότητας», καί ό σταλινισμός σάν φαινόμενο μπορεί νά άποφενυχθεῖ στό μέλλον!

Όταν οι άνθρωποι, λέει κάποιος Μάρξ, δέν έχουν εμπιστοσύνη στις ίδιες τους τις δυνάμεις, έναποθέτουν τις ελπίδες τους σε έννοιες ή ιδέες που βρίσκονται έξω απ' αυτούς: στο θεό ή στο δίκαιο. Ζητούν τή λύτρωση από άφαιρέσεις στις όποιες αποδίδουν υπερφυσικές ικανότητες, καί τέλος δέχονται νά κυβερνοϋνται απ' αυτές.

Τό πιο άποτελεσματικό μέσο για τήν καταπολέμηση του σταλινισμού σύμφωνα μέ τό νέο σύνταγμα είναι ή τόνωση τής σοσιαλιστικής νομιμότητας καί ή καλλιέργεια στο λαό τής συνείδησης δικαίου ή νομικής συνείδησης, έτσι ώστε νά γνωρίζουν οι εργαζόμενοι τὰ δικαιώματα τους καί τις άρμοδιότητες των κρατικών όργάνων για νά άμύνονται άπέναντι στις άθαιρεσίες τής διοίκησης.

Τό σύνταγμα επομένως ξαναποκτᾶ τή σημασία που είχε τήν εποχή των άστικών επαναστάσεων: είναι ένα κείμενο νομικό που δεσμεϋει. Άντίθετα, οι σοσιαλιστικές επαναστάσεις, στη Ρωσία καί στην Κίνα, έδειξαν νά αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην πολιτική λειτουργία του συντάγματος. Τά συντάγματα τής μεταβατικής κοινωνίας δέν αποτελούν άπλως νομικό κείμενο, συνιστούν, πριν απ' όλα, μιά πολιτική πράξη που προορίζεται νά καθοδηγήσει καί νά εκπαιδεύσει.

Ή κρατικοποίηση του Κόμματος

10. Έκει, τέλος, όπου καινοτομεί σημαντικά τό νέο σύνταγμα είναι ή συνταγματική άναγνώριση του κόμματος ως θεσμού πρωταρχικής σημασίας για τήν οίκοδόμηση του κομμουνισμού.

Τό κόμμα παρεμβάλλεται ανάμεσα στο κράτος καί τήν κοινωνία, είναι «ή καθοδηγητική καί κατευθυντήρια δύναμη τής σοβιετικής κοινωνίας, ό πυρήνας του πολιτικού του συστήματος... καθορίζει τή γενική προοπτική τής εξέλιξης τής κοινωνίας... καθοδηγεί τή μεγάλη δημιουργική δραστηριότητα του σοβιετικού κράτους» (άρθρο 3). Στη σοβιετική κοινωνία τό κόμμα είναι ή δύναμη που συνέχει τήν κοινωνία, που πραγματοποιεί τήν ενότητα κράτους καί κοινωνίας, που γνωρίζει τους νόμους τής κοινωνικής εξέλιξης καί τήν πραγματοποιεί. Οι θέσεις του κόμματος είναι ταυτόχρονα καί άσφασεις πολιτικές του κράτους. Για νά μήν ύπάρχει πάνω σ' αυτό ή παρακρή άμφιβολία, μέ τό νέο σύνταγμα ό γραμματέας του κόμματος αναγορεύεται σε άρχηγό του κράτους.

Τό κόμμα υποκαθιστᾶ έτσι, στη σφαίρα τής πολιτικής ήγεμονίας, τήν εργατική τάξη. Τό κόμμα τής εργατικής τάξης, άκόμη καί σε συνθήκες ώριμου σοσιαλισμού, τοποθετείται πιο πάνω από τήν τάξη, κυριαρχεί πάνω της. Τό κράτος τής δικτατορίας του προλεταριάτου μεταμορφώνεται σε δικτατορία του κόμματος.

Στό θεμελιώδες έργο του «Κράτος καί Ήπανάσταση» ό Λένιν αναλύει διεξοδικά τό ρόλο του κομμουνιστικού κόμματος. Άς μήν επαναλάβουμε πράγματα μάλλον γνωστά. Άς θυμηθοϋμε μόνο ότι ή άναγκαιότητά του προκύπτει από τις συνθήκες τής καπιταλιστικής κοινωνίας καί τό άνισο επίπεδο ταξικής συνειδητοποίησης των εργαζομένων. Τελικός σκοπός του κόμματος δέν είναι ή μεταμόρφωση του σε όργανο τής κρατικής έξουσίας, ή ταύτισή του μέ τόν κρατικό μηχανισμό, αλλά ή προοδευτική έξαφάνισή του μαζί μέ τό κράτος, ή αυτοκαταστροφή του. Όταν όμως, όπως είδαμε, τό νέο σύνταγμα τής Σοβιετικής Ένωσης ένισχύει στο έπαρκο τήν κρατική έξουσία,

«Ή όργάνωση καί ή δραστηριότητα του Σοβιετικού Κράτους διέπεται από τήν άρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού» (άρθρ. 3)

θεωρώντας τό κράτος βασικό εργαλείο γιά τήν οίκοδόμηση του κομμουνισμού, μοιραία και λογική συνέπεια μιάς τέτοιας τοποθέτησης δέν μπορεί παρά νά είναι και ή «κρατικοποίηση» του κομμουνιστικού κόμματός της. Άλλωστε, ή προοδευτική εξαφάνιση του κράτους, άρα και του κόμματος, προϋποθέτει μιά διαδικασία διαρκούς κοινωνικής και πολιτιστικής κινητοποίησης - επανάστασης των λαϊκών δυνάμεων, διαδικασία πού ολοφάνερα ή κρατική έξουσία στην ΕΣΣΔ προσπαθεί, όπως είδαμε, και θεσμικά νά στατικοποιήσει και νά αποτρέψει.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ

Τό τελευταίο συνέδριο του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος αποτελεί τήν κατάληξη μιάς σχετικά μακράς διαδικασίας πού τυπική άφειτρία της μπορεί νά θεωρηθεί ένα άλλο συνέδριο, στό Erpinay, τό 1971. Ήταν ή εποχή κατά τήν όποία μερικές προσωπικότητες όπως ο Μορουά, ο Σεβενεμάν, ο Γκαστόν Ντεφέρο, έκφραστές όρισμένων τάσεων και άπόψεων, ανέλαβαν σημαντικές πρωτοβουλίες πολιτικού και οργανωτικού χαρακτήρα, και έθεσαν τέραμα στην πορεία του παλαιού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της S.F.I.O. Στο συνέδριο αυτό γενικός γραμματέας του νεοπαγούς Σοσιαλιστικού Κόμματος Γαλλίας εκλέχτηκε ο Φρανσουά Μιτεράν, πού θεωρήθηκε προσωπικότητα κοινής άποδοχής από όλες τίς τάσεις των σοσιαλιστών. Δημιουργήθηκαν έτσι οί έσωτερικοί όροι γιά τήν ένότητα του χώρου αυτού, και ταυτόχρονα οί όροι γιά τή συνεργασία μέ τό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, πού θά όδηγήσει στην ύπογραφή του Κοινού Προγράμματος.

Ή στροφή αυτή των Γάλλων σοσιαλιστών ήταν σημαντική. Ή ιδεολογία και ή πολιτική πρακτική της SFIO δέν μπορούσε πλέον νά ανταποκριθεί στα κοινωνικά προβλήματα της χώρας, και ή γενική άνυποληψία στην όποία είχε περιπέσει προκάλεσε νέους προβληματισμούς πού έθεσαν επί τάπητος τό αίτημα γιά ριζοσπαστικότερη στροφή. Μήν ξεχνάμε ότι ο μεγάλος χαμένος του γαλλικού Μάη του '68 ήταν ή SFIO, πού είδε τή δύναμή της νά έκμηδενίζεται και άρχισε νά χάνει όπαδούς - ως επί τό πλείστον εργατικές μάζες - πού παραδοσιακά τήν ακολουθούσαν. Πραγματικά οί πολύχρονοι αίωρήσεις της SFIO μεταξύ σοσιαλίζουσας φρασεολογίας-πρακτικής διαχείρισης του γαλλικού καπιταλισμού και ή μόνιμη απόκρουση συνεργασίας μέ τους κομμουνιστές καθιστούσαν τήν δύναμη αυτή όλοένα και πιο άφερέγγα.

Μετά από τό συνέδριο του Erpinay συγκαλείται τό συνέδριο της Γκρενόμπλ τό 1973. Τό Σ.Κ. προσανατολίζεται πιά μέ μεγαλύτερη σαφήνεια προς μιά πολιτική συνεργασία μέ τό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Μετά από επίπονες διαπραγματεύσεις, τό Κοινό Πρόγραμμα όριστικοποιείται, γίνεται άποδεκτό από τά τρία κόμματα της Άριστεράς (Γ.Κ.Κ., Σ.Γ.Κ. και Άριστερους Ριζοσπάστες), και θά αποτελέσει τήν κοινή πλατφόρμα συνεργασίας τους σε όλες τίς έκτοτε κοινές έμφανίσεις τους.

Όστόσο η ένωση των σοσιαλιστών μέσα στο νέο κόμμα τους δεν προχωράει χωρίς αντιφάσεις. Οι πρώτες αντιθέσεις στο Σ.Κ.Γ. εμφανίζονται το 1975. Στην πραγματικότητα δημιουργήθηκαν λίγο πιο πριν, όταν στις προεδρικές εκλογές (Μάης 1974) οι δυνάμεις της Αριστεράς έλαβαν το 49,5 % των ψήφων. Την εποχή αυτή συνέρχεται και το τρίτο κατά σειρά συνέδριο του Σ.Κ.Γ., όπου μία σημαντική τάση του P.S.U. (Ένοποιημένο Σοσιαλιστικό Κίνημα), με επικεφαλής τον Μισέλ Ροκάρ εισέρχεται στο Σ.Κ. Πολλά στελέχη από το P.S.U. τοποθετούνται σε ηγετικές θέσεις, και ο ίδιος ο Ροκάρ στην κεντρική διεύθυνση του Σ.Κ.Γ. Το σημαντικότερο όμως γεγονός του συνεδρίου του 1975 ήταν η αποχώρηση από την ηγεσία και το εκτελεστικό γραφείο του ονομαζόμενου CERES (Κέντρο Μελέτης, Έρευνας και Σοσιαλιστικής Διαπαιδαγώγησης). Το CERES αποτελούσε τη μοναδική αυτόνομα οργανωμένη τάση μέσα στο Σοσιαλιστικό Κόμμα, και αντιπροσώπευε τη νεότερη γενιά σοσιαλιστών (διανοομένων, συνδικαλιστικών στελεχών, νέων εργατικών κλάδων κ.λπ.), ίσως την πιο δυναμική πτέρυγά τους που πίεζε για ριζικές αλλαγές. Όστόσο, καθώς το CERES αποχωρεί από τις διευθυντικές θέσεις του Σ.Κ. και περνά στην αντιπολίτευση, δηλώνει ότι υπάρχει κίνδυνος σοσιαλδημοκρατικής στροφής του κόμματος, κίνδυνος τον οποίο το Σ.Κ.Γ. όχι μόνο δεν κατόρθωσε ποτέ να ξεπεράσει αλλά γίνεται πιο όρατος ύστερα από την τοποθέτηση, κατά παράβαση των δημοκρατικών διαδικασιών, στα διευθυντικά όργανα διάφορων τεχνοκρατών και ευκαιριολόγων. Ύστερα απ' αυτό, το CERES συνεχίζει την πολιτική του δραστηριότητα διατηρώντας δική του οργάνωση γραφεία, τύπο και χρηματοδότηση. Παραταύτα, οργανωτικά παραμένει στο πλαίσιο του Σοσιαλιστικού Κόμματος.

Ο Μιττεράν, που στο μεταξύ έχει καθιερωθεί ως ηγετική προσωπικότητα στη Γαλλία, προσπαθεί να εδραιώσει όχι μόνο την ηγεμονία της άποψής του στο κόμμα, αλλά και την ηγεμονία του κόμματός του στην Αριστερά. Η άποψη να γίνει το ΣΚΓ το πρώτο κόμμα των αριστερών δυνάμεων είχε ήδη εκφραστεί στο Συνέδριο του Ερίναγ: τώρα, γίνεται σχεδόν πραγματικότητα. Όμως το ΓΚΚ, μετά από το άνοιγμα που εκφράστηκε στο 22ο Συνέδριό του (βλ. «Πολίτης», τεύχ. 1), και μετά από τα αποτελέσματα των δημοτικών εκλογών όπου η άνοδος του ήταν έντυπωσιακή, ενοχλείται φυσικά και παρενοχλεί αυτή την προσπάθεια ηγεμόνευσης της Αριστεράς από το ΣΚΓ. Οι προτάσεις των κομμουνιστών για εκσυγχρονισμό του Κοινού Προγράμματος και για αυστηρή χρονολογική εφαρμογή του δημιουργούν προβλήματα στο Σοσιαλιστικό κόμμα, πολύ περισσότερο που το CERES αποδέχεται μέρος αυτών των προτάσεων.

Οι δύο τάσεις στο Συνέδριο. Ήττα του CERES

Αυτό το πολύ σύντομο ιστορικό ίσως βοηθήσει να σχηματίσουμε μία γενική εικόνα των προβλημάτων που κυρίως απασχόλησαν τους σοσιαλιστές στο τελευταίο τους συνέδριο που έγινε φέτος στις 17 με 19 Ιουνίου. Στα προβλήματα που σωρεύτηκαν στο διάστημα μεταξύ των δύο συνεδρίων, μπορούμε να ξεχωρίσουμε ως κυριότερα: Το Κοινό Πρόγραμμα, το διαταξικό μέτωπο και την αυτοδιαχείριση. Παρόλο που στις προσυνεδριακές εργασίες έγινε προσπάθεια σύγκλισης των αντίθετων απόψεων, οι τοπικές οργανώσεις έλαβαν στις 7 Μαΐου δύο εισηγήσεις, μία της πλειοψηφίας και μία της μειοψηφίας.

Τά 160.000 μέλη συζήτησαν τις δύο εισηγήσεις, εξέλεξαν τους αντιπροσώπους τους, που με τη σειρά τους συγκεντρώθηκαν σε επίπεδο δημοσπονδίων, για να εκλέξουν τους τελικούς 5.914 αντιπροσώπους του Συνεδρίου. Η άποψη της πλειοψηφίας συγκέντρωσε στο Συνέδριο το 75,48 % των ψήφων, και της μειοψηφίας 24,1 %. Παρόλο που η επιθυμία εξάλειψης των διαφωνιών, ή προσπάθεια σύνθεσης των δύο απόψεων διακηρύσσονται απ' όλες τις πλευρές, οι δύο εισηγήσεις ξαναπροτάθηκαν και την πρώτη και την τε-

λευταία ημέρα του Συνεδρίου. Η ψηφοφορία δέν έδειξε αλλαγές στή θέση των συνέδρων.

Ο νικητής του Συνεδρίου Μιττεράν είναι ο μόνος πού εκφράστηκε μέ σαφήνεια ενάντια στήν προσπάθεια σύγκλισης των δύο βασικών τάσεων, θεωρώντας την ανέφικτη και χωρίς ενδιαφέρον, έφόσον δέν ήταν δυνατόν τό κόμμα νά παρουσιαστεί στίς εκλογές σάν Κόμμα πού διεκδικεί τήν έξουσία και ταυτόχρονα νά στηρίζεται σέ έσωτερικές πολιτικές συμφωνίες. Η μειοψηφία δέχτηκε νά διαλυθεί, νά πάψει νά υφίσταται σάν οργανωμένη άποψη μέσα στό ΣΓΚ, νά σταματήσει νά δημοσιεύει δικά της έσωκομματικά κείμενα, εκτός από τό Θεωρητικό περιοδικό «Repères»: γενικά δέχτηκε νά ενσωματωθεί στό Κόμμα, στό πλαίσιο του όποιου φυσικά θά έχει τό δικαίωμα νά διακινεί και νά εκφράζει ελεύθερα τίς άπόψεις της.

Πρόκειται γιά άποφάσεις πού σαφώς δίνουν ιδιαίτερο χαρακτήρα στό Σοσιαλιστικό κόμμα: στή θέση της τυπικά σοσιαλδημοκρατικής οργανωτικής πρακτικής, μέ τήν αυτόνομία των οργανωμένων τάσεων στό κομματικό κορμό, άποκτā συνοχή, οργανωτική ενότητα και όμοιογένεια. Άποφάσεις πού του έξασφαλίζουν μεγαλύτερο περιθώριο έλιγμών απέναντι στους συμμάχους του. Άλλωστε, πίσω από τό πρόβλημα της σύνθεσης των δύο τάσεων κρύβονται στήν πραγματικότητα σοβαρές πολιτικές διαφωνίες πού σχετίζονται μέ τή συμμαχία μέ τό ΓΚΚ, δεδομένου ότι τό CERES πρέσβευε ότι έπρεπε νά ύπάρξει μεγαλύτερη προσέγγιση μέ τούς κομμουνιστές.

Διαφωνίες κομμουνιστών και σοσιαλιστών

Μεταξύ του Σοσιαλιστικού και του Κομμουνιστικού κόμματος, τόν τελευταίο καιρό όξύνεται ό τόνος γύρω από θέματα πού άφορούν τόν έκσυγχρονισμό του Κοινού Προγράμματος και τό χρονοδιάγραμμα έφαρμογής του: Πρόκειται γιά τήν έθνικοποίηση μερικών ακόμη μονοπωλίων, και τό χρονοδιάγραμμα των έθνικοποιήσεων άποβλέπει στήν άποφυγή, στό μέτρο του δυνατού, αντιδράσεων του γαλλικού και διεθνούς κεφαλαίου και της πολιτικής έξουσίας μέσα και έξω από τή χώρα.

Τά δύο αυτά ζητήματα, δηλαδή ό έκσυγχρονισμός του Κοινού Προγράμματος και τό χρονοδιάγραμμα έφαρμογής του, αποτέλεσαν τήν κυρίαρχη άποψη στό 22ο Συνέδριο του ΓΚΚ, τόν κεντρικό μοχλό πού θά κινήσει, χωρίς ύπαναχώρηση, τόσο τίς έξωτερικές πολιτικές πρωτοβουλίες του όσο και τίς έσωτερικές ζυμώσεις γιά τόν εκδημοκρατισμό του.

Όμως, και γιά τή μειοψηφία του Σ.Κ. (CERES) ό εκσυγχρονισμός του προγράμματος είναι ό απαραίτητος όρος γιά νά άποφειχθούν οι ένδεχόμενες σοσιαλδημοκρατικές παρεκκλίσεις ή, ακόμη, γιά νά πάψει ή δεξιά νά εκμεταλλεύεται τίς αντιθέσεις στον χώρο της Άριστερας. Τό CERES πιστεύει ότι πρέπει νά άφαιρεθεί κάθε πιθανότητα επαλήθευσης της προφητείας του Ζισκάρ Ντ' Έσταίν πού δήλωσε ότι «είναι άπόλυτα σίγουρος πώς ή ένωμένη άριστερά θά διαλυθεί πριν ή μετά τίς εκλογές, είτε τίς κερδίσει είτε όχι». Άλλωστε ό Ζισκάρ Ντ' Έσταίν έλπίζει ότι, αν πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο θά μπορεί νά κυβερνήσει γιά τόν ύπόλοιπο χρόνο της έντολής του (λήγει τό 1981) μέ τούς σοσιαλιστές.

Διαφωνίες και διαφορές εκφράστηκαν επίσης μεταξύ του Κομμουνιστικού και Σοσιαλιστικού κόμματος ως προς τήν διαμόρφωση της άγορας, τή γαλλική οικονομία, τήν εκδιομηχάνιση, τήν άποζημίωση των έθνικοποιημένων βιομηχανιών και τραπεζών. Οι άπόψεις διαφέρουν κυρίως ως προς τήν άποζημίωση των μετόχων των υπό έθνικοποίηση μονοπωλίων. Μέ άφορμή μία συνέντευξη του Άταλί, οικονομικού συμβούλου του Μιττεράν, στό ιταλικό «IL MANIFESTO», έξαπολύθηκε όξύτερη κριτική από τό ΓΚΚ. Ό Άταλί ύποστήριξε πώς πρέπει νά άποζημιωθεί τό μεγαλύτερο μέρος των μετόχων, και τό ύπόλοιπο νά μείνει ενεργό στίς έθνικοποιημένες έπιχειρήσεις. Τό Κομμουνιστικό κόμμα άντέδρασε, λέγοντας πώς παρόμοιες θέσεις άποτε-

(Dessin de CHENEZ.)

λοῦν ὑπαναχώρηση ἀπὸ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος, τὸ ὁποῖο προβλέπει πλήρεις ἐθνικοποιήσεις. Ἐπιπλέον, παρόμοιες ἀπόψεις ἐκφράστηκαν στὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ἀπὸ τὸν αὐτοδιαχειριστὴ Ροκάρο, ὁ ὅποιος στὰ οἰκονομικὰ προβάλλει ἐξαιρετικὰ συντηρητικὲς θέσεις, παραπλήσιες μὲ αὐτὲς τοῦ Ἄταλί.

Ὁ Μιττεράν, πάλι, δὲν ἀποσαφήνισε ἂν ἐπιθυμῆ ἢ ὄχι τὸν ἐκσυγχρονισμό πού προτείνουν οἱ κομμουνιστές, καὶ δὲν ἔθεσε μονάχα τὰ χρονικὰ ὅρια στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι «ἂν δὲν πραγματοποιηθεῖ συμφωνία ὡς τὸν Ἰούλιο, μποροῦμε νὰ διατηρήσουμε ἀνέπαφο τὸ Πρόγραμμα τοῦ 1972, πού ἄλλωστε εἶναι πολὺ καλὸ».

Εἶναι φανερό πὼς παρόμοια προβλήματα, ὅπως ὁ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος σχετίζονται μὲ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία προσβλέπει καὶ στοχεύει ἡ γαλλικὴ Ἀριστερά. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, καὶ οἱ κομμουνιστές καὶ τὸ CERES ἀγωνίζονται τόσο ἐντονα γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Ἀλλὰ εἶναι ἐξίσου φανερό πὼς αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ οὐσία τῆς διαφωνίας μεταξὺ τοῦ ΣΓΚ καὶ τῆς μειοψηφίας, ὅπως καὶ μεταξὺ τοῦ ΣΓΚ καὶ τοῦ ΓΚΚ.

Ὁ Μιττεράν, οὐσιαστικὸς νικητὴς

Τὸ Συνέδριο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος, ἐννέα μῆνες πρὶν ἀπὸ τὶς ἀποφασιστικὲς γιὰ τὴν Ἀριστερά βουλευτικὲς ἐκλογές, ἔληξε πραγματοποιώντας τὴν ὁργανωτικὴ ἐνότητα τοῦ ΣΓΚ καὶ τὴν πολιτικὴ ὁμοφωνία του, ἀλλαγές πού ἔδωσαν μεγαλύτερη εὐελιξία καὶ ἀποτελεσματικότητα στὸν Μιττεράν. Ἦταν ὁ πραγματικὸς νικητὴς τοῦ Συνεδρίου. Μὲ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τῆς ἀποφῆς πού πλειοψήφισε ἔγινε δυνατό, σὲ ἐνδεχόμενη ἐκλογικὴ νίκη τῆς Ἀριστερᾶς, νὰ ὑπάρχει πλήρης ἄνεση κινήσεων τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα καὶ περισσότερη ἀντιστοιχία μεταξὺ τῆς κυβερνητικῆς ὁμάδας καὶ τῆς κομματικῆς ἡγεσίας.

Ἡ ἐνότητα τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι χωρὶς προβλήματα, ὅπως καὶ ἡ ἐνότητα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο βασικῶν τῆς κομμάτων. Ὅσοσο φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν δυνατότητες νὰ ξεπεραστοῦν, καὶ ἡ Ἐνωμένη Ἀριστερά νὰ προσφέρει στὴν Γαλλία μιά ἐναλλακτικὴ λύση, πού πιθανόν θὰ ἀποτελέσει τὴν ἀπαρχὴ γιὰ μιά πρωταρχικὴ σπουδαιότητος τομῆ: ἦττα τῶν καπιταλιστικῶν-συντηρητικῶν δυνάμεων σὲ ἓνα νευραλγικὸ σημεῖο τῆς Εὐρώπης.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ

ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΑΞΙΔΙΩΝ

Εἰσιτήρια Ἐξωτερικῆς Ἐσωτερικῆς

Europa Holidays

Μητροπόλεως 5, 4ος ὄροφος, τηλ. 3221454-5

**Ένα κείμενο
του Μπέρτολτ Μπρέχτ
για την κουλτούρα**

**ΤΟ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ ΔΕΝ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ
ΜΕ ΑΣΠΡΟ ΚΟΛΑΡΟ**

μετάφραση: Παναγιώτης Σκούφης

Τό κείμενο αυτό (μέρος της ένότητας «Zur Politik und Gesellschaft») μεταφράστηκε από τον 20ό τόμο των «Απάντων» του Μπρέχτ (έκδ. Zurkampf, 1967), σελ. 88-93. Στα ελληνικά έχει ξαναμεταφραστεί από τον Β. Βεργωτή, στον τόμο «Μπ. Μπρέχτ, Γιά τή φιλοσοφία και τό μαρξισμό», έκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1977.

[...] Όσο γι' αυτή την κουλτούρα, δέν είναι παρά βρώμικα υπολείμματα πού απόμειναν από τά μεγάλα ξεπουλήματα, τά όποια δέν ακολουθοῦν μονάχα τίς πτωχεύσεις αλλά και προπορεύονται ἀπ' αὐτές.

Ἡ κουλτούρα βρίσκεται σέ θλιβερή κατάσταση, κι ἄν δεχτεί κανείς πώς τήν ἐβίασαν, πάντως βοήθησε κι ἡ ἴδια γενναία σ' αὐτή τήν πράξη. Εἶναι πραγματικά δύσκολο νά τή βγάλεις ἀπό τά εισαγωγικά. Ὅμως οἱ ἐχθροί μας τῆς ἐπιτίθενται. Εἶναι αὐτό λόγος γιά μᾶς νά τήν ὑπερασπίσουμε; Δέν ὑπερασπίζουμε ὅτιδῆποτε χτυπάνε οἱ ἐχθροί μας. Ἀκόμη κι ὁ φασισμός προσπαθεῖ νά ξεφορτωθεῖ ὀρισμένες σωρευμένες δυσκολίες γενικῆς φύσης καί νά ἐκκαθαρίσει κατασιτιάσεις πού ἔγιναν ἀνυπόφορες (στή Γερμανία τήν πολιτική τῆς Ἐκκλησίας, μερικά μοναρχικά, τοπικιστικά ρεύματα, τή συνθήκη τῶν Βερσαλλιών μέ τά χρέη της καί τήν ἀπαγόρευση τῆς συγκρότησης ἐνόπλων δυνάμεων κ.λπ.).

Τί γίνεται μέ τήν κουλτούρα; Γνωρίζουμε, ἴσως ὄχι μέ ἀρκετή ἀκρίβεια κι ὄχι μέ ἀρκετό πάθος οὔτε σέ πλήρη ἔκταση, ὅτι ἡ ἀστική κουλτούρα στηρίζεται στήν ἰδιοκτησία, πού σήμερα κυριαρχεῖ σάν ἰδιοκτησία στά μέσα παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά γνωρίζουμε πώς ἡ κουλτούρα αὐτή σήμερα γκρεμίζεται σέ μερικές χῶρες, γιατί δέν προσφέρει πιά αὐτό πού τῆς ζητοῦν, δηλαδή προστασία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.

Ἡ κουλτούρα λοιπόν είναι κάτι τό ἀρκετά ἀντιφατικό, ἀφοῦ μπορεῖ νά φτάσει σέ τέτοια σύγκρουση μέ τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας, πού γιά νά τίς προστατέψει γεννήθηκε κάποτε. Γιατί ὄχι μόνο ὑστερεῖ, ὄχι μόνο δέν ἀκολουθεῖ, ὄχι μόνο ἐγκαταλείπεται, ἀλλά καί καταπολεμιέται ἐνεργά καί θορυβώδικα.

Καί δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πώς μαζί μέ τήν ἐξύμνηση τῆς ἰδιοκτησίας εἶχε ἀναλάβει τότε καί κάποια συνεργασία στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Τώρα πιά, ἔχοντας φτάσει σέ ἄσχημο ἀδιέξοδο, θ' ἀναγκαστεῖ νά πάρει θέση. Θ' ἀναγκαστεῖ νά θυσιάσει ὅ,τι ἀντιστρατεύεται τίς παραγωγικές δυνάμεις. Κι ὁ φασισμός θά θυσιάσει μερικά τέτοια στοιχεία, ἀκόμη καί αὐτός, καί κανεῖς δέν θά ξαναχτίσει αὐτό πού γκρεμίζεται: Ἐκεῖνα ὅμως τά στοιχεία τῆς πού ἐξακολουθοῦν νά συμμετέχουν στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πρέπει νά τά προασπίσουμε, ἰδιαίτερα μάλιστα ἐμεῖς, καί σέ λίγο μονάχα ἐμεῖς πιά.

Ἡ κουλτούρα καθρεφτίζει βέβαια τή σύγκρουση στήν ὁποία ἔχουν περιέλθει οἱ παραγωγικές δυνάμεις μέ τόν τρόπο παραγωγῆς. Ὅμως δέν εἶναι καθόλου ὀλότελα ἀντιδραστική, ἀπλή ἀπόφυση, ἐνοχλητικά δεσμά. Ὀφείλει νά προστατεύει τήν ἰδιοκτησία. Ὅμως τήν προστατεύει; Τήν προστατεύει ἀπόλυτα; Δέν κάνει τίποτ' ἄλλο; Καί οἱ παραγωγικές σχέσεις ὀφείλαν νά ὀργανώσουν τήν παραγωγή. Τί γίνεται σή-

μερα μ' αὐτή τή σχέση; Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς σήμερα ὄχι λίγοι πολιτιστικοί φορεῖς προσεγγίζουν ὄλο καί περισσότερο τό προλεταριάτο, τήν ἰσχυρότερη ἀπ' ὄλες τίς παραγωγικές δυνάμεις. Ἡ πολιτιστική δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου, ἡ μάθησή του, ἡ πνευματική του παραγωγή δέν συντελεῖται ξεχωρα ἢ παράλληλα, δηλαδή ἐντελῶς ξεχωριστά, ἀπό τήν ἀστική. Ὑπάρχουν κοινά καί στίς δύο στοιχεῖα. Ὅπως πρέπει νά τονίσουμε πώς ὀρισμένα ἔθιμα πού ὑπῆρξαν στοιχεῖα κουλτούρας, ἔπαιξαν πιά τό ρόλο τους, καί σήμερα κατάντησαν στοιχεῖα βαρβαρότητας. Ἔτσι ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα πού ἐξακολουθοῦν νά διατηροῦνται, βρίσκονται σέ διωγμό, καί πρέπει ἐμεῖς νά τά ὑπερασπίσουμε. Ἡ βάση τῆς στάσης μας ἀπέναντι στήν κουλτούρα εἶναι ἡ διαδικασία ἀπαλλοτριώσεως πού συντελεῖται στό ὕλικό ἐπίπεδο.

Ἡ ἀναδοχή αὐτή ἀπό μᾶς ἔχει τό χαρακτήρα μιᾶς ἀποφασιστικῆς ἀλλαγῆς. Ἐδῶ, δέν μεταβάλλεται μόνο ὁ ἰδιοκτήτης, ἀλλά καί ἡ ἰδιοκτησία. Καί αὐτό εἶναι μιᾶ περίπλοκη διαδικασία. Τί ὑπερασπιζόμαστε λοιπόν ἀπό τήν κουλτούρα; Ἡ ἀπάντηση πρέπει νά εἶναι: ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού γιά νά διατηρηθοῦν ὀφείλουν νά ἐξαφανίσουν τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας.

Θά μπορούσαμε ἐδῶ, γιά νά γίνουμε κατανοητοί, νά παραλλάξουμε τήν περικοπή τοῦ Προυντόν, πού χρησιμοποίησε κι ὁ Λένιν:

Ἄλλοτε ὅταν ἡ ἀστική τάξη δέν εἶναι πιά ἱκανή νά ὀργανώσει τήν κουλτούρα, ὅπως δέν εἶναι πιά ἱκανή νά ὀργανώσει τήν παραγωγή· ὅταν κανεῖς πιά δέν ἀκούει τούς παλιούς ἐξορκισμούς, γιατί ὄλοι κουφάθηκαν ἀπό τίς τρομαγμένες κραυγές τῶν βιασμένων καί τῶν πεινασμένων· ὅταν εἰρηνοφιλία σημαίνει ἀδυναμία, καί καλοσύνη αὐτοθυσία· ὅταν οἱ ἐργάτες, ἡ συντριπτική πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, ἐμποδίζονται νά ποῦν τήν ἀλήθεια κι ἀναγκάζονται ν' ἀκούν τό ψέμα· ὅταν τό ἔθνος κατάντησε ἀντικείμενο καταφρόνιας, καί ἡ ὑπηρετήσή του ἐγκλημα· ὅταν ὁ παιδαγωγός εἶναι παραστάτης τοῦ νεκροθάφτη καί ἡ παιδεία ἀφήνει πίσω τῆς ἀκρωτηριασμένους μονάχα ἢ ἐκτελεσμένους· ὅταν οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες μποροῦν νά εἶναι ἐφικτές μόνο μέ τόν βιασμό, καί ὁ ἐκβιασμός ναυαγεῖ πάνω στή σωματική ἐξασθένιση τῶν ἐκβιασμένων· ὅταν ἡ διδασκαλία ὀφελεῖ μονάχα τόν διδάσκοντα, τόν μαθητή τόν βλάπτει, κι ὅταν τελικά οὔτε τόν πρῶτο δέν ὀφελεῖ πιά· ὅταν ἡ μουσική συνοδεύει τίς μαζικές δολοφονίες, τό μυθιστόρημα τίς ἐξυμνεῖ, καί ἡ φιλοσοφία τίς θεμελιώνει· ὅταν ἡ διαφθορά δέν μπορεῖ πιά νά κρατηθεῖ κρυφή, καί ἡ κατάργησή τῆς δέν σημαίνει πιά περιορισμό τῆς ἀθλιότητος· ὅταν ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή φυλακή καί στήν κατοικία τοῦ ἐργάτη ἐκατάντησε τόσο ἀσήμαντη ὥστε στήν πρώτη, γιά νά μπορεῖ κανεῖς νά προκαλεῖ μ' αὐτήν τόν τρόπο, πρέπει νά μπάσει τά βασανιστήρια· ὅταν οἱ ἀρετές πρέπει νά παρέχονται γιά νά ἰσοφαρίζουν τά ἐγκλήματα τῶν ἀνωτέρων· ὅταν τό βίος τοῦ λαοῦ ἀξιοποιεῖται στήν ἐξόντωση τοῦ λαοῦ μέ πολέμους· ὅταν οἱ πόλεμοι κατάντησαν τό τελευταῖο καταφύγιο τῆς οἰκονομίας, καί δέν μποροῦν πιά νά κερδηθοῦν [...]

μέ λίγα λόγια: όταν ή κουλτούρα καταρρέει όλότελα, είναι καταστιγματισμένη, σχεδόν ένα σύστημα από στίγματα, ένας σωρός απορίμματα· όταν οί ιδεολόγοι έχουν διαφθαρεί παραπολύ για νά επιτεθοῦν στίς παραγωγικές σχέσεις αλλά και παραπολύ διαφθαρεί για νά τίς υπερασπίσουν, ὥστε νά ἐκδιώκονται ἀπ' τούς καλόβλους αλλά κακοῦηρητούμενους ἀφέντες· όταν οί λέξεις κι οί ἔννοιες ἔχουν ἐλάχιστη πιά σχέση μέ τά ἀντικείμενα, τίς πράξεις και τίς σχέσεις πού χαρακτηρίζουν, ὥστε νά μπορείς ν' ἀλλάξεις αὐτά τά τελευταία χωρίς νά χρειάζεται ν' ἀλλάξεις και τά πρῶτα, ἢ νά μπορείς ν' ἀλλάξεις τίς λέξεις, και ἀντικείμενα, πράξεις και σχέσεις παραμένουν ὅπως ἦταν· όταν, ὅποιος δέν εἶν' ἔτοιμος νά σκοτώσει δέν μπορεί νά 'χει πιά καμιά ἐλπίδα νά γλιτώσει στή ζωή· όταν ή πνευματική δραστηριότητα περιορίζεται τόσο, ὥστε ἀπ' αὐτό νά ὑποφέρει κι ή ἴδια ή διαδικασία τῆς ἐκμετάλλευσης· όταν στούς ἀνθρώπινους τύπους δέν μπορεί πιά νά δοθεῖ ὁ καιρός πού χρειάζονται για νά πεθάνουν· όταν ή προδοσία δέν βοηθάει πιά σέ τίποτε, ή χυδαιότητα δέν ἀποφέρει πιά τίποτε, ή βλακεία δέν προσδιορίζει πιά κανέναν· όταν ἀκόμη κι ή ἀχόρταγη αἰμοδιψία τῶν παπάδων δέν ἀρκεῖ πιά και πρέπει νά ἐκδιωχτοῦν· όταν δέν ὑπάρχει τίποτε πιά για νά ξεσκεπαστεῖ, γιατί ή καταπίεση προχωρεῖ χωρίς τή μάσκα τῆς δημοκρατίας, ὁ πόλεμος χωρίς τή μάσκα τῆς εἰρηνοφιλίας, και ή ἐκμετάλλευση χωρίς τή μάσκα τῆς ἐκούσιας συγκατάθεσης τῶν ἐκμεταλλευομένων· όταν κυριαρχεῖ ή πιά αἱματηρή λογοκρισία για κάθε στοχασμό, αλλά είναι περιττή γιατί κανείς πιά δέν στοχάζεται·

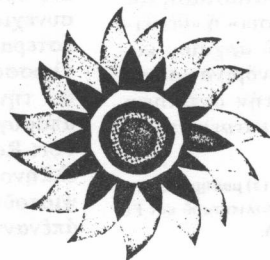
τότε μπορεί τό προλεταριάτο νά παραλάβει τήν κουλτούρα στήν ἴδια κατάσταση ὅπως και τήν παραγωγή: σέ κατάσταση καταστροφῆς. Γιατί και τήν παραγωγή τήν ἀποχτάει μόνο όταν ἔχει ξεπέσει, όταν ἔχει καταστραφεί ἀπό κρίση ή πόλεμο, και τό προλεταριάτο πρέπει νά πάρει μέρος και τό ἴδιο σ' αὐτή τήν καταστροφή.

Κανείς δέν μπορεί ὥστόσο νά περιμένει ὅτι αὐτή ή κληρονομία θά μπορούσε νά ἦταν μιά εἰρηνική και φιλόπονη συγκομιδή ἀδέσποτων ἀγαθῶν ἐγκαταλειμμένων στούς πέντε δρόμους.

Δέν ὑπάρχει ἀναιδέστερο πράμα ἀπό τόν πονηρό χωρισμό τῶν ἐνοιῶν πρόοδος και κουλτούρα¹ στόν ὁποῖο ἐξοικειώνονται ἤδη τά νιάνια ἀπό τό δημοτικό. Ἔτσι, τό ἕνα ὑποτίθεται εἶναι ἀπαραίτητο στή ζωή, σχετίζεται μέ τή Διοίκηση, ἀφορᾷ τίς ἀνέσεις, τό ρυθμό, τίς συγκοινωνίες, τήν ὑγιεινή, εἶναι δηλαδή κάτι τό ρηχό. Τό ἄλλο, ἀντίθετα, εἶναι κάτι πού ἀναπτύσσεται μέ βραδύτητα, πιά ὀργανικό, δυσκολομάθητο, πολύτιμο, περιττό. Ἀκριβῶς ή δεύτερη αὐτή ἔννοια καταδειχνει μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια ὅτι ἐδῶ πρό-

κειται για ἕνα και τό αὐτό πράγμα, αλλά ἀφορᾷ δύο εἰδῶν τάξεις, ἄρα εἶναι κάτι ἀπερίγραπτα διαφορετικό. Και για τή μία ἀπό τίς δύο αὐτές τάξεις τό περιττό δέν χρειάζεται, φῶς φανάρι. Ἐνῶ ὀρισμένες φυλές κι ὀρισμένες τάξεις μπορούν νά προοδέσουν, πράγμα πού γίνεται εὐκόλα μέ μερικά κανόνια και κεφάλαια, ὅμως κουβέντα δέν ἀκούγεται ὅτι θά μπορούσαν κι αὐτές νά ἐκπολιτιστοῦν. Ὅσο για τίς λίγο πολύ ἐγχρωμες φυλές, αὐτές πολιτισμό ἀποχτάνε όταν βροντάνε τά κανόνια. Μόνο πού ή πρόοδος δέν εἶναι ἀρκετά πλήρης. Μέ κάτι ἄλλες τάξεις, ἄλλιῶς ἔχουν τά πράγματα. Τά κανόνια βροντάνε συνήθως ἐπειδή ἐκείνες ἀπειλοῦν τήν κουλτούρα.

1. Στά γερμανικά Kultur und Zivilisation. Kultur, σημαίνει αὐτό πού λέμε ἐμεῖς πολιτισμός και Zivilisation, αὐτό πού λέμε «τιχνικός πολιτισμός» (Σ.τ.Μ.)

Η ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ*

Του Φώτη Ἀποστολόπουλου

1. Ἡ «γλῶσσα» καί ἡ ἀρχαία γραμματική Παράδοση

1.1. Γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ὀργανωμένου σέ κοινωνία, εἶναι ἡ ἰκανότητά του νά ἐπικοινωνεῖ μέ τό συνάνθρωπό του μέσω τοῦ «λόγου» πού ἀρθρώνεται στή στοματική του κοιλιότητα. Ὁ «λόγος» ὅμως δέν εἶναι ὁμοιογενής· κάθε κοινωνικό σύνολο σ' ἕναν δεδομένο χῶρο ἔχει τόν δικό του «λόγο». Ὁ ἰδιαιτέρος «λόγος» ἑνός κοινωνικοῦ συνόλου ἀποτελεῖ τή «γλῶσσα» του. Τό γεγονός αὐτό βεβαιώνεται ἀπό τήν ὑπαρξη χιλιάδων «γλωσσῶν» πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἀνάλογες κοινωνικές ὁμάδες καί λειτουργοῦν σάν μέσα ἐπικοινωνίας τῶν μελῶν τους.

1.2. Ἡ ἔρευνα ὅμως καί ἡ μελέτη γύρω ἀπό τή «γλῶσσα» θά ἀρχίσει μέ βάση τή γραπτή της ἀπεικόνιση. Γι' αὐτό ἀκριβῶς καί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, οἱ πρῶτοι στόν εὐρωπαϊκό χῶρο πού ἀσχολήθηκαν μέ τό φαινόμενο τῆς γλώσσας, ὀνόμασαν «γραμματική» (τέχνη τοῦ γράφειν) τίς σχετικές μ' αὐτήν ἔρευνες. Ἀλλά οἱ ἔρευνες αὐτές ἐντάσσονται στίς γενικότερες φιλοσοφικές ἀπορίες καί στίς ἀνάγκες τῆς Λογικῆς. Ἔτσι τό πρόβλημα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων (Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Στωϊκοί κ.ἄ.) εἶναι ἂν ἡ γλῶσσα εἶναι προϊόν τῆς Φύσεως, ἐπομένως θεσμός αἰώνιος καί ἀφθαρτος, ἢ προϊόν Σύμβασης ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, ἐπομένως θεσμός αὐθαίρετος καί ὑποκείμενος στή μεταβολή καί ἀκόμη στήν κατάργησή του καί τήν ἀντικατάστασή του ἀπό κάποιον ἄλλο. Ὁ διχασμός στό «φύσει» ἢ «θέσει» τῆς γλώσσας ἔθρεψε τίς συζητήσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου σχετικά μέ αὐτήν. Κι ὅταν στά ἀλεξανδρινά χρόνια παρουσιάστηκε ὁ διχασμός ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη περὶ κανονικότητας (=«ἀναλογίας») καί μὴ κανονικότητας

(=«ἀνωμαλίας») τῶν γλωσσικῶν μορφῶν καί τῶν σχέσεων τους μέ τή σημασία τους, δέν ἔχουμε στήν πραγματικότητα παρά τό παλαιό πρόβλημα σέ ἄλλη μορφή του.

1.3. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό γενικότερο φιλοσοφικό ἐνδιαφέρον γιά τήν «οὐσία» καί τήν «ἀλήθεια», οἱ ἔρευνες τῶν Ἑλλήνων στοχαστῶν, καί φιλολόγων ἀργότερα, συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τῆς πρώτης γλωσσικῆς σκέψης, τῆς «γραμματικῆς», στόν εὐρωπαϊκό χῶρο. Οἱ ἀναζητήσεις γιά τό «ἔτυμο» τῶν λέξεων, πού ὀδήγησαν στή διατύπωση τῶν ἀρχῶν τῆς ὀνοματοποιίας, τοῦ φωνητικοῦ συμβολισμοῦ, τῆς μεταφορᾶς, τῆς παραγωγῆς, ἐγγράφονται στίς πρῶτες κατακτήσεις· ἡ μελέτη τῶν ἤχων (=γραμμάτων), πού συνθέτουν τίς λέξεις, καί ὁ χαρακτηρισμός τους, ἡ διάκριση τῶν μερῶν τοῦ λόγου, ἡ ἐπισημανση τῶν γραμματικῶν κατηγοριῶν καί ἡ ἀνάλυση τῆς λειτουργίας τους, ἐπιτεύγματα σημαντικά τῆς ἐλληνικῆς γλωσσικῆς σκέψης, κατέληξαν στήν πρώτη συστηματική περιγραφή τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, στή «Γραμματική» τοῦ Διονύσιου τοῦ Θράκα (2ος π.Χ. αἰ.), πού θά συμπληρωθεῖ ἀργότερα μέ τή «Σύνταξη» τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Δύσκολου (2ος μ.Χ. αἰ.).

1.4. Τή γραμματική παράδοση τῶν Ἑλλήνων κληρονομοῦν οἱ Ρωμαῖοι· ὁ Οὐάρων, ὁ Δονάτος, ὁ Πρισκιανός ἀκολουθοῦν πιστά τή χαραγμένη πορεία καί διαπιστώνουν τίς ὁμοιότητες τῆς ἐλληνικῆς καί τῆς λατινικῆς γλώσσας. Ἡ κληρονομιά αὐτή θά βαρύνει τίς γλωσσικές ἔρευνες τῶν Σχολαστικῶν τοῦ Μεσαίωνα καί θά συνεχιστεῖ κατά τήν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης καί ὕστερα ἀπ' αὐτήν ὡς τόν 18ο αἰ. Ἡ μελέτη τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν, πού ὑψώθηκαν τότε σέ γραφόμενες, ἀκολουθεῖ τήν ἐλληνορωμαϊκή παράδοση, τήν ὁποία δέν θά ἀποφύγει καί ἡ «Γενική καί λογική Γραμματική» τοῦ Port-Royal (17ος αἰ.). Πάντως τά χαρακτηριστικά τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς αὐτῆς παράδοσης μποροῦν νά συνοψιστοῦν στά ἑξῆς: στήν προτεραιότητα τῆς γραπτῆς ἀπέναντι στήν ὁμιλούμενη γλῶσσα· στή σύνδεσή της μέ

* Ἡ μελέτη αὐτή χρησιμοποίησε ὡς βάση τῶν πέντε (5) μαθημάτων πού δόθηκαν στήν «Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας» ἀπό τίς 22.1.1976 ὡς τίς 26.2.1976.

τή λειτουργία της Λογικής· στην ταυτότητα των στοιχείων και των κατηγοριών όλων των γλωσσών του κόσμου και τέλος στην παραγνώριση του φαινομένου των γλωσσικών μεταβολών και της εξέλιξης.¹

2. Ἡ ἰνδίκῃ γραμματικῃ παράδοσῃ καὶ ἡ ἐμφάνισῃ τῆς «συγκριτικῆς φιλολογίας»

2.1. Τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰ. ἀνακαλύφθηκε ἡ σανσκριτικῃ γλῶσσα (ἀρχαία ἰνδικῃ) καὶ διαπιστώθηκε ἡ ἀναμφισβήτητῃ συγγένειά της μέ τῃν ἑλληνικῃ καὶ λατινικῃ. Τό γεγονός αὐτό ὀδήγησε στή σκέψη ὅτι καὶ οἱ τρεῖς αὐτές γλῶσσες κατάγονται ἀπό μιά μητέρα-γλῶσσα, πού τώρα δέν ὑπάρχει πιά, τῃν *ἰνδο-ευρωπαϊκῃ*. Τῃν ἴδια ὁμοῦ ἐποχῃ ἀνακαλύφθηκε καὶ ἡ *Γραμματικῃ* τοῦ Panini, ἀρχαίου Ἰνδοῦ γραμματικοῦ (6ος αἰ. π.Χ.), πού μαρτυρεῖ μιάν ἄλλη, ἐντελῶς ἀνεξάρτητῃ γραμματικῃ παράδοσῃ, τῃν ἰνδικῃ, πολὺ ἀρχαιότερη ἀπό τῃν ἑλληνικῃ. Ἡ ἰνδικῃ παράδοσῃ, καθοδηγούμενη ἀπό μαγικοθηρσκευτικῆς ἀνάγκες, χαρακτηρίζεται γιά τῃ θαυμαστῃ ἀνάλυσῃ τῶν ἤχων, πού ἀποτελεῖ ὑποδειγματικῃ μελέτῃ τῆς φωνητικῆς τῆς σανσκριτικῆς. Ταυτόχρονα ὁμοῦ καταγίνεται καὶ μέ τῃν ἀνάλυσῃ τῆς δομῆς τῶν λέξεων, γεγονός ἄγνωστο στήν ἑλληνορωμαϊκῃ παράδοσῃ. Ἡ ἀνακάλυψῃ τῆς σανσκριτικῆς καὶ τῆς ἰνδικῆς γραμματικῆς παράδοσης θά ἔχει πολὺ γόνιμες συνέπειες στή γλωσσικῃ σκέψη.

2.2. Ἡ διαπίστωσῃ τῆς συγγένειας ἀνάμεσα στή σανσκριτικῃ, τῃν ἑλληνικῃ καὶ λατινικῃ, ὀδήγησε στή συγκριτικῃ μελέτῃ τῶν γλωσσῶν καὶ στήν ἐπιστημονικῃ θεμελίωσή της. Ἔτσι ἐμφανίζεται τῃ δευτέρῃ δεκαετία τοῦ 18ου αἰ. ἡ «Συγκριτικῃ Φιλολογία ἢ Γραμματικῃ» μέ ἐμπνευστῃ τόν Γερμανό σοφὸ Franz Bopp, τόν ὁποῖο πλαισιώνουν καὶ ἄλλοι, Γερμανοὶ ἐπίσης, σοφοί. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν τῆς νέας αὐτῆς Σχολῆς εἶναι ἡ κατάταξῃ τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου σέ «οἰκογένειες», ἀνάλογα μέ τῃν παρουσιαζόμενη μεταξὺ τους συγγένεια, πού διαπιστώνεται μέ τῃ μέθοδο τῆς σύγκρισῃς. Ἡ μελέτῃ τῆς γλῶσσας ἀρχίζει πλέον νά ἀποκτῆ αὐτόνομο χαρακτήρα· γίνεται ἐπιστῆμη, ἡ Γλωσσολογία, μέ δικό της ἀντικείμενο καὶ δικῃ της μέθοδο. Κάτω, μάλιστα, ἀπό τῃν ἐπίδραση τοῦ πνευματικοῦ ρεύματος τῆς ἐποχῆς, τοῦ *ρομαντισμοῦ*, ἡ συγκριτικῃ φιλολογία ἀναγνωρίζει τῃ γλῶσσα σάν θεσμο κοινωνικό πού ὑπόκειται στό νόμο τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς εξέλιξῃς, τῃν ἰσότητα δικαιωμάτων ὅλων τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου, ὅσο «βάρβαρες» κι ἄν θεωροῦνται, καὶ τῃ σχέση της μέ τῃν ἔννοια τοῦ ἔθνους.

1. Γιά τῃν ἀρχαία «γραμματικῃ» παράδοσῃ, ἐκτός ἀπό τὰ ἴδια τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων (Πλάτωνος Κρατύλος, Ἀριστοτέλους Ποιητικῃ, τὰ ἔργα Διονυσίου τοῦ Θράκα καὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Δασκῶλου), βλ. M. Leroy, *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles 1971, σελ. 3-13. J. Layons, *Linguistique Générale*, Introduction à la linguistique théorique, γαλ. μτφρ., Παρίσι, Larousse, 1970, σελ. 7-17. G. Mounin, *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Παρίσι, Puf, 1970, σελ. 21-119, ὅπου καὶ πλοῦσια βιβλιογραφία. O. Ducrot-T. Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Παρίσι, Seuil, 1972 σελ. 64-67. Arnauld et Laucelot, *Grammaire générale et raisonnée* (ἡ γνωστῃ ὡς *grammaire* τοῦ Port-Royal), νέα ἔκδοσῃ 1969, μέ πρόλογο τοῦ M. Foucault.

2.3. Τό κλίμα τοῦ θετικισμοῦ ἀπό τῃ μιά μεριά καὶ τοῦ ιστορικισμοῦ ἀπό τῃν ἄλλη, σέ συνδυασμό μέ τῃν ἀνάπτυξῃ τῶν ἐρευνῶν τῆς ψυχολογίας, κλίμα πού ἐπιδρούσε γόνιμα στίς πνευματικῆς ἀναζητήσεις τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰ., δέν ἄφησε ἀπειραχτῃ τῃ γλωσσικῃ ἐπιστῆμη, πού τῃν ἐξέφραζε ἡ σχολή τῆς «Συγκριτικῆς Φιλολογίας». Ἔτσι ἐμφανίζεται στούς κόλπους της μιά τάση (Brugmann κ.ἄ.), πού τελικά θά πάρει αὐτόνομο χαρακτήρα. Εἶναι ἡ τάση τῶν *Νεογραμματικῶν* πού θεωροῦν τῃ γλῶσσα καθαρά ἱστορικό φαινόμενο. Οἱ Νεογραμματικοί, χωρίς νά ἀπομακρύνονται ἀπό τῃ συγκριτικῃ μέθοδο, ἴδρυσαν τῃν «Ἱστορικῃ Σχολή», πού οἱ ἀρχές της συνοψίζονται: στήν ἀναγνώριση σταθερῶν φωνητικῶν νόμων βάσει τῶν ὁποῖων πραγματοποιεῖται ἡ ἀλλαγῃ τῶν γλωσσικῶν μορφῶν· στό ρόλο τοῦ χρόνου ὡς παράγοντα τῶν γλωσσικῶν μεταβολῶν· στή σημασία τῆς «ἀναλογίας» ὡς αἰτίας ποικίλων γλωσσικῶν μεταπλασμῶν καὶ τέλος στήν ἀξία τῆς προφορικῆς ὁμιλίας, πού σ' αὐτῃν πραγματοποιοῦνται πρῶτα ὅλες οἱ ἀλλαγές. Γιά τούς Νεογραμματικούς βάση τῆς μελέτης τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου εἶναι ἡ διαδοχικότητα τῶν μορφῶν μέσα στό χρόνο, γεγονός πού κατακερμάτιζε τῃ γλῶσσα σέ μεμονωμένα στοιχεῖα καὶ παραγνώριζε ἐντελῶς τό *σύνολο* πού λειτουργεῖ σέ κάθε δεδομένη στιγμῃ. Ὡστόσο δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἀρνηθεῖ τῃ συμβολῃ τῆς «Ἱστορικῆς Σχολῆς» στήν ἐρευνα τῆς γλῶσσας καὶ στή μεγαλύτερη ἀνεξαρτητοποίηση τῆς γλωσσολογίας ὡς ἐπιστῆμης.²

3. Ὁ F. de Saussure καὶ ἡ ἔννοια τοῦ συστήματος

3.1. Ὁ Ἑλβετός γλωσσολόγος F. de Saussure μέ τῃν πρώτη του γλωσσικῃ ἐργασία πού ἔχει τίτλο *Mémoire sur le système des voyelles des langues indoeuropéennes* (1879) διατύπωσε τῃν ἀντίληψη ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι *σύστημα*, σύνολο δηλαδή στοιχείων πού διαφέρουν μεταξύ τους ἀλλά πού ἀλληλοσυνέχονται καὶ ἀλληλοπροσδιορίζονται· καὶ ἡ μελέτῃ ἐπομένως κάθε γλῶσσας πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται σάν ἓνα τέτοιο σύστημα καὶ ὄχι σάν στοιχεῖα μεμονωμένα πού ἀλλάζουν μέ τῃν ἐπίδραση τοῦ χρόνου. Τὰ στοιχεῖα μόνα τους δέν εἶναι τίποτε· μόνο στή σχέση τοῦ ἑνὸς μέ τό ἄλλο λειτουργοῦν καὶ ἀποκτοῦν ἀξία. Ἡ ἔννοια γλῶσσα-σύστημα ἀνατρέπει τῃν ἀντίληψη τῶν Νεογραμματικῶν καὶ ἀνοίγει μιά νέα περίοδο τῆς γλωσσικῆς ἐπιστῆμης, τῃν περίοδο τῆς *δομικῆς γλωσσολογίας* (*linguistique structurale*). Ὁ F. de Saussure θά ἐπεξεργαστεῖ τῃν ἐπαναστατικῃ γλωσσικῃ του θεωρία καὶ θά τῃν παρουσιάσει συστηματικά σέ μιά σειρά μαθημάτων στό πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης. Τὰ *Μαθήματα Γενικῆς Γλωσσολογίας* θά ἐκδοθοῦν ἀπό τούς μαθητές του στά 1916, καὶ οἱ καινούριες ἰδέες του θά στηρίζουν τῃ σύγχρονῃ γλωσσολογία.

2. Γιά τῃν ἰνδικῃ γραμματικῃ παράδοσῃ καὶ τῃν ἐπίδραση τῆς ἀνακάλυψῆς τῆς σανσκριτικῆς στή γλωσσικῃ σκέψη: M. Leroy, ὀ.π., σελ. 17-57. G. Mounin, ὀ.π., σελ. 120-217. E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Παρίσι, Gallimard, σελ. 18-31. B. Malmberg, *les nouvelles tendances de la linguistique*, Παρίσι, Puf, 1972, σελ. 13-54. J. Layons, ὀ.π., σελ. 18-32. F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Κριτικῃ Ἐκδόσῃ T. de Mauro, Παρίσι, Payot, 1974, σελ. 13-19.

3.2. Πέρα από την κεντρική θέση ότι η γλώσσα είναι σύστημα, ο F. de Saussure δέχεται την αντίληψη ότι είναι και κοινωνικός θεσμός, που λειτουργικός του ρόλος είναι να εξασφαλίσει την επικοινωνία των μελών μιας δεδομένης Κοινότητας. 'Αλλά από τους νεωτερισμούς στους οποίους θα στηριχτούν και τους οποίους θα αναπτύξουν περισσότερο οι σύγχρονοι γλωσσολόγοι, είναι η διάκριση του «λόγου» (langage) ως γενικής ικανότητας του ανθρώπου να επικοινωνεί με τους συνανθρώπους του, σέ *γλώσσα* (langue) και σέ *ὄμιλία* (parole). 'Η «γλώσσα» είναι εκείνη η κοινωνική πλευρά του «λόγου» που υπάρχει υστερα από κάποια σύμβαση, ανάμεσα σέ όλα τά μέλη μιας δεδομένης κοινότητας και που μόνο τά μέλη τής κοινότητας στό σύνολό τους τή γνωρίζουν απόλυτα, ἐνώ η «ὄμιλία» είναι η πραγματώσή του από τά συγκεκριμένα άτομα μιᾶς συγκεκριμένης κοινότητας. Οἱ δύο αυτές πλευρές του «λόγου», ή «γλώσσα» και ή «ὄμιλία», ἐναντιώνονται μεταξύ τους ἀλλά και σχετίζονται στενά: ή μιᾶ δέν νοείται χωρίς τήν ἄλλη. Πρόκειται για μιᾶ σχέση πέρα για πέρα διαλεκτική, που ἐκφράζεται στό ἐπίπεδο τής επικοινωνίας.

3.3. 'Αλλά ή «γλώσσα» ως σύστημα και ως κοινωνικός θεσμός ἔχει πάντοτε ἕνα παρόν και ἕνα παρελθόν. Πρόκειται για μιᾶ ἄλλη, διπλή ἐπίσης, διάκριση τής γλώσσας, που ἀποτελεῖ σπουδαῖο νεωτερισμό του Saussure. Για τόν προσδιορισμό τῶν δύο αὐτῶν προοπτικῶν τής γλώσσας ὁ S. εἰσάγει τούς ὄρους *συγχρονία* και *διαχρονία*. Καί τή «συγχρονική» προοπτική συνθέτουν τά στοιχεία καθῶς σχετίζονται σέ μιᾶ δεδομένη στιγμή δίχως τήν παρέμβαση του χρόνου, ἐνώ στή «διαχρονική» τοποθετοῦνται τά στοιχεία τής «συγχρονικής», μέ τίς ἀλλαγές μέσα στό χρόνο. 'Η συγχρονία και ή διαχρονία ὡς πλευρές του γλωσσικού φαινομένου ἐναντιώνονται μεταξύ τους, ἐνώ ταυτόχρονα σχετίζονται στενά. Κάθε στιγμή τῶν δύο συστημάτων λειτουργεῖ (συγχρονία), τά στοιχεία του ὁμως, λίγα ἢ πολλά, μπορεί νά ἔχουν ἀλλάξει σέ σύγκριση μέ μιᾶ προηγούμενη κατάσταση του (διαχρονία) ἀλλά δημιουργοῦν νέες ἰσορροπίες κι ἀκόμη νέο σύστημα, που λειτουργεῖ πάλι «συγχρονικά». 'Η νομιμότητα τής διαχρονίας ἀποκαθίσταται ὡς διαδοχή συγχρονιῶν: κάθε ἄνθρωπος, ἐξάλλου, που μιλάει μιᾶ γλώσσα-σύστημα, δέν ἔχει συνείδηση τής ἐξέλιξης, που ἔχει συντελεστεί, ἀλλά τής «συγχρονικής» λειτουργίας τής.

3.4. 'Από τή θέση ότι η γλώσσα είναι σύστημα και μάλιστα «σύστημα σημείων που ἐκφράζουν ἰδέες», ὁ Saussure προχωρεῖ στήν ἔρευνα τής φύσης του γλωσσικού σημείου: τό τελευταῖο δέν είναι ή σύνδεση ἑνός πράγματος μέ ἕνα ὄνομα, ἀλλά ή σύνδεση μιᾶς ἀκουστικής εικόνας και μιᾶς ἰδέας. Καί για νά δείξει τά δύο αὐτά χαρακτηριστικά σάν ὀντότητες διαφορετικές και ἐναντιωνόμενες χρησιμοποιεῖ τούς στωικούς ὄρους: *σημαῖνον* (signifiant) και *σημαινόμενο* (signifié). 'Η σύνδεση, λοιπόν, σημαίνοντος και σημαινόμενου δίνει τό *σημεῖο* (signe). 'Αλλά ή σύνδεση αὐτή δέν είναι φυσική: είναι *αὐθαίρετη*. 'Η ἀκουστική εἰκόνα, δηλαδή τό σημαῖνον, είναι ἐντελῶς διαφορετική στίς διαφορές γλώσσες ἐνώ ἐκφράζεται τό ἴδιο σημαινόμενο, ή ἴδια ἰδέα που ἀντιστοιχεῖ στήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, κοινή σέ ὅλες τίς κοινωνικές ὁμάδες. Πέρα ὁμως ἀπό τήν ἀρχή,

θεμελιώδη για τόν S., του ἀυθαίρετου του σημείου, ὡς ὄλου που προκύπτει ἀπό τήν ἔνωση σημαίνοντος και σημαινόμενου, διατυπώνεται ή ἀρχή ἐπίσης τής *γραμματικότητας* του σημαίνοντος, που ή ἀκουστική του φύση παρουσιάζει μιᾶ διάσταση, τήν *εὐθεία*, που είναι χαρακτηριστικό του χρόνου, ἐνώ δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τά φαινόμενα ὀπτικής ή ἄλλης φύσης.

3.5. Τό γλωσσικό σημεῖο, κατά τόν Saussure, μέ τό σημαινόμενο, ἐφόσον συνδέεται και μέ ἕνα σημαῖνον πάντοτε, θέτει ὄρια σέ μιᾶ ἄμορφη μάζα περιεχομένων. Καί τό περιεχόμενο του σημαινόμενου είναι οἱ ἰδέες, ἐνώ του σημαίνοντος είναι οἱ ἤχοι: ἀλλά ὁ συνδυασμός ἰδεῶν και ἤχων δέν παράγει παρά *μορφές*. 'Ετσι «ή γλώσσα δέν είναι ὑλική οὐσία ἀλλά μορφή», θέση που θά συζητηθεῖ πολύ ἀπό τούς νεότερους γλωσσολόγους και θά ἐκθρέψει ὀλόκληρες σχολές. Χωρίς ὁ S. νά καθορίσει μέ σαφήνεια τή σχέση τής γλώσσας μέ τήν πραγματικότητα διατυπώνει τήν αντίληψη ότι ἕνα γλωσσικό σύστημα ἀποτελεῖται ἀπό μιᾶ σειρά «διαφορές ἤχων», που συνδυάζονται μέ μιᾶ σειρά «διαφορές ἰδεῶν». 'Ο συνδυασμός ὁμως ἤχων και ἰδεῶν δημιουργεῖ «ἕνα σύστημα ἀξιών». 'Επομένως ή γλώσσα ὡς θεσμός κοινωνικός είναι σύστημα ἀξιών, που συντελοῦν στή βασική του λειτουργία.

3.6. 'Ο μηχανισμός τής λειτουργίας του γλωσσικού συστήματος στηρίζεται, κατά τόν S., σέ σχέσεις τῶν μονάδων του, που, καθοριζόμενες ἀπό τήν ἀρχή τής γραμμικότητάς τους, είναι δύο εἰδῶν: είναι πρῶτα πρῶτα ή *συνταγματική* σχέση, δηλαδή ή σύνδεση δύο τουλάχιστον ἢ περισσότερων ὄρων τής γλώσσας, που καθένας διαφορετικός και ἐναντιωνόμενος πρὸς ἕναν ἄλλο προηγούμενο ἢ ἐπόμενο ἀποκτᾶ τήν ἀξία του. Αὐτή ή σχέση προϋποθέτει παρόντες τούς ὄρους (in praesentia). Γι' αὐτό και ή ἐξαφάνιση ή ἀντικατάσταση ἑνός ἀπό τούς ὄρους αὐτούς ἐξασφαλίζει ή ἀλλάζει τή δημιουργημένη σχέση ἀξιών του *συντάγματος*. Στό σύνταγμα, λχ. «ἐμπορικός οἶκος» ἐκφράζεται μιᾶ συγκεκριμένη σχέση που ή ἀξία του ὄρου «οἶκος» καθορίζεται ἀπό τόν ὄρο «ἐμπορικός» που προηγεῖται: ἀλλά «οἶκος θεοῦ» ἐκφράζει ἄλλη σχέση μέ τήν ὀποία ή ἀξία του «οἶκος» που συνδέεται μέ τόν ὄρο «θεοῦ» ἀλλάζει. 'Η ἄλλη σχέση που χαρακτηρίζει τό γλωσσικό σύστημα στή λειτουργία του είναι ή *συνειρμική*, σχέση in absentia. 'Ενας ὄρος, δηλαδή, γεννάει μέ βάση ἕνα κοινό στοιχεῖο μνημονικούς συνειρμούς και δημιουργεῖ ὁμάδες ὄρων, διαφορετικῶν μεταξύ τους, ἀξιών. 'Ετσι, λχ., μέ τό *ἐρχομαι* ἀνακαλοῦμε συνειρμικά: ἀνέρχομαι, κατέρχομαι, διέρχομαι, προσέρχομαι κ.λπ. 'Αργότερα τή συνειρμική σχέση θά τήν ὀνομάσουν *παραδειγματική*.

3.7. Δώσαμε τά κύρια σημεία, τούς ἀποφασιστικούς νεωτερισμούς τής διδασκαλίας του F. de Saussure που ἄλλαξαν τόν προσανατολισμό τής γλωσσικής ἐπιστήμης. 'Η αντίληψη του συστήματος, ή διάκριση τής «γλώσσας» και «ὄμιλίας», ή «συγχρονική» και ή «διαχρονική» προοπτική του γλωσσικού φαινομένου, ή φύση του γλωσσικού σημείου που συνίσταται στήν σύνδεση του σημαίνοντος (ἀκουστικής εἰκόνας) και σημαινόμενου (ἰδέας), οἱ ἀρχές του ἀυθαίρετου του σημείου και τής γραμμικότητας του σημαίνοντος, τό ἀξίωμα τής

γλώσσας ως μορφής και όχι ως ύλικής ουσίας, ή έννοια της αξίας των γλωσσικών μορφών, που οφείλεται στη διαφορά και εναντίωση μεταξύ τους, αποτελούν επαναστατικές καινοτομίες στη γλωσσολογία. Και συμπληρώνονται με την αντίληψη της λειτουργίας του γλωσσικού συστήματος στη βάση των συνταγματικών και συνειρμικών σχέσεων των γλωσσικών όρων. Ο F. de Saussure είναι ο άναμφισβήτητος θεμελιωτής της σύγχρονης, της δομικής γλωσσολογίας (linguistique structurale).³

4. Η δομική γλωσσολογία στην Ευρώπη

4.1. Ο όρος *δομική* (structurale), που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη γλωσσολογία, δεν ανήκει στον Saussure: ο ίδιος δεν τον χρησιμοποίησε ούτε μία φορά. Απορρέει όμως άπευθείας από τη θεμελιακή αντίληψη ότι η γλώσσα είναι *σύστημα*, και πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τους R. Jakobson, S. Kracevsky και N. Troubetzkoy, όλοι γλωσσολόγοι στό πανεπιστήμιο της Πράγας, στη διακήρυξη που δημοσίευσαν στα Πρακτικά του Ιου Συνεδρίου Σλαβικής Φιλολογίας με τίτλο: *Προβλήματα και μέθοδοι που απορρέουν από την αντίληψη της γλώσσας ως συστήματος*, και υπότιτλο: *Δομική σύγκριση και γενετική σύγκριση*. Στο κείμενο μιλούν για μέθοδο «που επιτρέπει στην αποκάλυψη των νόμων *δομής* των γλωσσικών συστημάτων και της εξέλιξής τους». Με τη *δομή* (structure) νοούν τις άμοιβαίες σχέσεις άλληλέγγυων στοιχείων του συστήματος, σχέσεις που οργανώνονται κάτω από όρισμένους κανόνες προκειμένου να λειτουργήσει τό σύστημα. Είναι όλοφάνερη ή από τόν S. προέλευση της έννοιας της δομής, της άλληλέγγυας άμοιβαιότητας και άλληλεξάρτησης των στοιχείων του συστήματος που εξασφαλίζουν τη λειτουργία του, την επικοινωνία των μελών μιάς δεδομένης κοινότητας μεταξύ τους. Η έμφαση του *λειτουργισμού* της δομής των στοιχείων του γλωσσικού συστήματος είναι τό χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής δομικής γλωσσολογίας, άνεξάρτητα από ιδιαίτερες άποκλίσεις των Σχολών.

4.2. Η Φωνολογική Σχολή της Πράγας (R. Jakobson, S. Kracevsky, N. Troubetzkoy κ.ά.)⁴ είναι ή πρώτη που άξιοποίησε τη διδασκαλία του Saussure. Άρχηγός της είναι ό Troubetzkoy, που ξεκινάει από τη διάκριση του «λόγου» σε «γλώσσα» και «όμιλία». Μιά γλωσσική

έκφραση μπορεί να διαιρεθεί σε όρισμένο άριθμό μικροτάτων μερών, τούς ήχους της γλώσσας κατά την παραδοσιακή φωνητική, τούς όποιους ό Troub. όνομάζει *φωνήματα*. Κάθε γλώσσα διαθέτει έναν πολύ μικρό άριθμό συγκεκριμένων φωνημάτων, που διαφέρουν μεταξύ τους και που άλληλοσχετίζονται βάσει όρισμένων κανόνων. Τό σύνολο των φωνημάτων με τίς διαφορές και εναντιώσεις τους και μαζί με τούς κανόνες των άμοιβαίων τους σχέσεων άποτελεί τό *φωνολογικό σύστημα* κάθε συγκεκριμένης γλώσσας. Άλλά για να όριστούν δυό διαφορετικοί ήχοι ως φωνήματα πρέπει με την άντικατάσταση του ενός από τόν άλλο σε μιά λέξη να άλλάξει ή σημασία της λέξης. Στην περίπτωση αυτή ή εναντίωση των δυό αυτών ήχων είναι *διακριτική* ή *άρμόδια*, και θεωρούνται φωνήματα του δεδομένου γλωσσικού συστήματος. Στη λέξη, λχ., «βέλος» αν άντικαταστήσουμε τόν άρχικό ήχο β με τόν ήχο τ προκύπτει ή λέξη «τέλος», και επομένως ή εναντίωση β/τ είναι άρμόδια και οί ήχοι β και τ είναι φωνήματα της έλληνικής γλώσσας. Οί ήχοι χ και χ (=ch) στη διάλεκτο της Κρήτης, διαφορετικοί μεταξύ τους, δεν άποτελούν εναντίωση άρμόδια: χέρι και χέρι έχουν τήν ίδια σημασία. Στην περίπτωση αυτή τό χ είναι παραλλαγή του χ σε όρισμένη θέση στην κρητική διάλεκτο.

4.3. Στο βασικό του έργο *Άρχές Φωνολογίας*, ό Troubetzkoy προβαίνει, με βάση τη μελέτη των φωνολογικών συστημάτων μεγάλου άριθμού γλωσσών, σε μιά λογική κατάταξη των διακριτικών εναντιώσεων των φωνημάτων: α) σύμφωνα με τίς σχέσεις τους με τό όλο σύστημα των εναντιώσεων· β) σύμφωνα με τη σχέση που ύπάρχει άνάμεσα στους όρους που εναντιώνονται, και γ) σύμφωνα με τήν έκταση της διακριτικής δύναμης των εναντιώσεων. Λεπτομερή παρουσίαση της γενικής κατάταξης που ύπηρετεί στη μελέτη του φωνολογικού συστήματος κάθε συγκεκριμένης γλώσσας δεν μπορούμε να κάνουμε έδώ. *Υπογραμμίζουμε μόνο ότι τά φωνήματα κάθε γλώσσας είναι οί πιό μικρές μονάδες του συστήματός της που δεν έχουν νόημα, που άποτελούν όμως τη βάση άνωτερων σημασιολογικών μονάδων του ίδιου συστήματος. Μ' άλλα λόγια ή ό ρόλος τους είναι *λειτουργικός*. Και μολονότι είναι όλιγάριθμα δομούνται σύμφωνα με όρισμένους κανόνες και συνθέτουν τίς λέξεις, πρακτικά άμέτρητες, που κι αυτές λειτουργούν για να εξασφαλίσουν τήν επικοινωνία. Σημαντικό κεφάλαιο της φωνολογίας είναι ή *φωνητική στατιστική*, που άποκαλύπτει τη συχνότητα των φωνημάτων, έλάχιστων άριθμητικά, στό ρόλο τους να σχηματίζουν λέξεις, που ό άριθμός τους σε μιά δεδομένη γλώσσα μπορεί να είναι άπεριόριστος. Και αντίθετα με τη φωνητική της Ιστορικής Σχολής, που μελετούσε κάθε φωνητικό στοιχείο μεμονωμένο και παρακολουθούσε τίς άλλαγές του μέσα στό χρόνο, ή φωνολογία θεωρεί τά φωνήματα βασικά

3. Η γλωσσική θεωρία του Ferdinand de Saussure διατυπώνεται στό μετά τό θάνατό του (1913) έκδομένο έργο του: *Cours de linguistique générale*. Πρόκειται για τά μαθήματα που έδωσε στό Πανεπιστήμιο της Γενεύης στα χρόνια 1906-1907, 1908-1909 και 1910-1911. Τήν έκδοση των μαθημάτων του Δασκάλου έκαναν, με βάση τίς σημειώσεις των μαθητών του, οί Ch. Bally και Al. Secheaye στα 1916. Η τελευταία κριτική έκδοση των *Cours* έγινε από τόν Ιταλό Tullio de Mauro, που αναφέρουμε πιό πάνω και όπου βρίσκεται πλήρης και έξαντλητική βιβλιογραφία. Μπορεί, για τό έλληνικό κοινό, να προστεθεί: Γ. Μπαμπινιώτου, *Νεώτερα Γλωσσολογία*. Άθήναι 1975, σελ. 32-45.

4. Για τη φωνολογική σχολή της Πράγας: N. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, γαλ. μεταφ. από τά γερμ. του J. Cantineau, Παρίσι, Klincksieck, 1967, όπου αναπτύσσεται όλόκληρο τό φωνολογικό σύστημα, στηριγμένο στις αντίληψεις για τη συστηματικότητα της γλώσσας του F. de Saussure. M. Leroy, δ.π., σελ. 79-88. B. Malmberg, δ.π., σελ. 120-154. G. Mounin, *La linguistique du XXe siècle*, Παρίσι, Puf, 1972, σελ. 97-110. R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, γαλ. μεταφρ. N. Ruwet, Παρίσι, Minuit, 1963, σελ. 103 κ.έ. Άκόμη βλέπε τό συλλογικό

έργο: "Langage" στην *Encyclopédie de la Pléide*, Παρίσι, 1963, σελ. 190-227. A. Martinet, *Éléments de linguistique générale*, Παρίσι, Ar. Colin, 1970, σελ. 61-100, έλληνική μετάφραση του έργου από τόν Άγ. Χαράλαμπούλο, Θεσσαλονίκη, 1976. Του ίδιου, *Linguistique Synchronique*, Παρίσι, Puf, 1968. Του ίδιου *Langue et Fonction*, Παρίσι, Denoël, 1969. Ένδιαφέρει τό κεφ. "Vers une syntaxe fonctionnelle" σελ. 59-93. A. Mirambel, «Φωνολογία», στό τιμητικό για τόν Στ. Κυριακίδη τόμ. των *Έλληνικών*: «Δοκίμη της Φωνολογικής θεωρίας στην Έλληνική».

στοιχεία του συστήματος που λειτουργούσε κάθε δεδομένη στιγμή και που οι αλλαγές τους συνέβαλαν στην αλλαγή του ίδιου του συστήματος, που επίσης στη νέα του μορφή δέν σταματάει να λειτουργεί.

4.4. Στη φωνολογική σχολή της Πράγας, όπως την ονόμασαν, ανήκει και ο Γάλλος γλωσσολόγος Martinet. Οι νεότερες εργασίες του πάνω στη «διπλή άρθρωση» του λόγου και η θεωρία του για την *οικονομία* της γλώσσας ως συστήματος επικοινωνίας τόν έχουν καταστήσει άρχηγό ιδιαίτερης σχολής στη Γαλλία. Η θέση του για τη διπλή άρθρωση, που αποτελεί προϋπόθεση για να θεωρείται ένα μέσο επικοινωνίας «γλώσσα», συνίσταται στην ιδέα ότι το εμπειρικό γεγονός που θέλουμε να διαβιβάσουμε αναλύεται σε μία σειρά μονάδες προικισμένες με μία φωνητική μορφή και με ένα νόημα (= *πρώτη άρθρωση*). Η καθεμιά όμως από τις μονάδες, που έχουν νόημα, αναλύεται σε άλλες, χωρίς νόημα, τά φωνήματα (*δεύτερη άρθρωση*). Η θεωρία του Martinet για την *οικονομία* της γλώσσας βασίζεται στην αντίληψη της «διπλής άρθρωσης», που συντελεί με την καταβολή μικρότερης προσπάθειας να πετυχαίνουμε τά μεγαλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Αν η έκφραση της εμπειρίας: «έχω πονοκέφαλο» γινόταν, θεληματικά ή αθέλητα, με κραυγές ή χειρονομίες θα απαιτούνταν πολλά σύμβολα για τόν ακριβή προσδιορισμό της με τήν πρώτη άρθρωση χρησιμοποιούνται δύο λέξεις μόνο, λέξεις που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τήν έκφραση πολλών άλλων εμπειριών με κάποια μικρή αλλαγή: λχ., «έχω πονοδόνοτο» κ.λπ. Παρόμοια και πιό χτυπητή οικονομία επιτυγχάνεται με τή δεύτερη άρθρωση, όπου, με τή λειτουργία ελάχιστων φωνημάτων, δημιουργείται άπειρος αριθμός λέξεων. Διαχρονικά εξάλλου φαινόμενα του φωνολογικού συστήματος, π.χ., όφειλονται στην αρχή της οικονομίας, όπως ή εξαφάνιση των διπλών συμφώνων στην ελληνική, ή ή άπλοποίηση συμφωνικών συμπλεγμάτων κ.λπ. (γράμμα/γράμα, νόμφη/νύμφη/νύφη κ.λπ.). Σημαντική επίσης είναι ή συμβολή του Γάλλου γλωσσολόγου στη σύνταξη: είναι ό εισηγητής της *λειτουργικής σύνταξης*.⁴

4.5. Στο χώρο του λειτουργισμού ανήκει και ή *γλωσσηματική* του Δανού γλωσσολόγου L. Hjelmslev.⁵ Ξεκινώντας από τή θέση του F. de Saussure ότι ή «γλώσσα είναι μορφή και όχι (ύλική) ουσία», ό Hjelmslev αναπτύσσει τή θεωρία των δύο επιπέδων της γλώσσας: τό επίπεδο του *περιεχομένου* και τό επίπεδο της *έκφρασης*, που αντιστοιχούν στους όρους «σημαινόμενο» και «σημαίνον» του Saussure. Τό *περιεχόμενο* και ή *έκφραση* είναι δύο πλευρές της γλώσσας που διαφέρουν μεταξύ τους, αλλά που βρίσκονται πάντοτε σε σχέση αλληλεξάρτησης. Τόσο τό ένα όσο και τό άλλο επίπεδο έχουν μιά *μορφή* και μιά (*ύλική*) *ουσία*. Έτσι έχουμε «μορφή περιεχομένου» και «ουσία περιεχομένου», «μορφή έκφρασης» και «ουσία έκφρασης». Και «ουσία έκφρασης» αποτελούν οι

ήχοι (ή τά γράμματα), ενώ «μορφή έκφρασης» τά φωνήματα, που τά ονομάζει *σχήματα* ή *γλωσσήματα*, ελάχιστα αριθμητικά και άδεια από κάθε νόημα, που λειτουργούν όμως για τή σύνθεση σημασιολογικών γλωσσικών μονάδων. Και μολονότι ουσία και μορφή είναι δύο διαφορετικά πράγματα, σχετίζονται ώστόσο στενά μεταξύ τους: τά στοιχεία της (ύλικής) ουσίας στη μεταξύ τους λειτουργική σχέση δίνουν μορφές, ανταποκρινόμενες σε ένα περιεχόμενο. Όπως τό άργιλόχωμα, δουλεύόμενο, δίνει ποικίλες μορφές αντικειμένων, έτσι και οι ήχοι παίρνουν τίς μορφές τους, που συσχετιζόμενες δίνουν επίσης μορφές με συγκεκριμένο περιεχόμενο.

4.6. Αν ή ανάλυση της μορφής στο επίπεδο της έκφρασης, ανάλυση που επέτρεπε τήν εύρεση των σχημάτων ή γλωσσημάτων, αριθμητικά ελάχιστων και σταθερά εναλλαμβανόμενων, υπήρξε γνωστή από παλαιά, ή ανάλυση της μορφής στο επίπεδο του περιεχομένου ξεμενε παραμελημένη και επομένως άγνωστη. Αυτή τήν ανάλυση επιχειρεί να παρουσιάσει ό Hjelmslev. Και ενώ τή μορφή έκφρασης αποτελούν ολιγάριθμα γλωσσικά στοιχεία άδεια από κάθε νόημα, τή μορφή περιεχομένου, αντίθετα, αποτελούν στοιχεία, ολιγάριθμα επίσης, που είναι γεμάτα από ένα νόημα. Αν τά 6 φωνήματα ή σχήματα ή γλωσσήματα g, i, n, é, k, a δίνουν στο επίπεδο έκφρασης τή μορφή «γυναικία» της ελληνικής γλώσσας, στο επίπεδο περιεχομένου τήν ίδια αυτή μορφή αποτελούν τά στοιχεία: άνθρωπος + γένος-αυτή. Πρόκειται για στοιχεία που δίνουν μορφές ανεξάρτητα από τίς έννοιες της λογικής.

4.7. Με τή θέση του για τή μορφή περιεχομένου, ό Hjelmslev επιζητεί να περιορίσει τίς αναρίθμητες *μεταβλητές* μορφές της γλώσσας και να βρει έναν μικρό αριθμό *σταθερών* μορφικών στοιχείων, πράγμα που συμβαίνει στο επίπεδο της έκφρασης. Η φιλοδοξία του είναι να δημιουργήσει μιά *άλγεβρα της γλώσσας*, όπου σε έναν περιορισμένο αριθμό τύπων και εξισώσεων θά περιέχεται όλόκληρος ό ανθρώπινος λόγος. Η γενική γλωσσολογία έχει όμως άπορρίψει τίς περισσότερες. Θεωρώντας τόν έαυτό του αθηντικότερο μαθητή και έρμηνευτή των γλωσσικών αντίληψεων του Saussure, βαραινεί τό σύστημά του με τήν προσπάθεια εισαγωγής καινούριων όρων ή φόρτισης με άλλο σημασιολογικό περιεχόμενο όρων που ήδη έχουν χρησιμοποιηθεί.

5. Η άμερικανική γλωσσολογία⁶

5.1. Η πορεία της γλωσσικής σκέψης στην Άμερική στέκεται παράλληλη με εκείνη της Εύρώπης στά πρώτα της βήματα. Εύρωπαίοι ή εύρωπαϊκής μόρφωσης ήταν, άλλωστε, οι αντιπρόσωποι της. Ό William Whitney, από τούς ξεχωριστούς γλωσσολόγους, αποτελεί τυπικό

5. Η «γλωσσηματική» του L. Hjelmslev αναπτύσσεται στα έργα του: *Prolégomènes à une théorie du langage*, γαλ. μτφρ. από τά άγγλικά της Anne-Marie Léonard, Παρίσι, Minuit, 1968. Το ίδιο. *Le langage*, γαλ. μτφρ. από τά δανικά με πρόλογο του J. Greimas, Παρίσι, Minuit, 1966. Το ίδιο. *Essais linguistiques*, Παρίσι, Minuit, 1971. Έπίσης, M. Leroy, ό.π., σελ. 93-95. B. Marimberg, ό.π., σελ. 210-237. G. Mounin, *La linguistique du XXe siècle*, σελ. 126-136.

6. Ιενικά για τήν άμερικανική γλωσσολογία: W. D. Whitney, *La vie du langage*, γαλ. μτφρ. 1875. Ed. Sapir, *Le langage*, γαλ. μτφρ. του S. Guillemin, Παρίσι, Payot, 1967. Για τήν κατανομική αντίληψη (distributionnalisme) τό έργο του L. Bloomfield, *Le langage*, γαλ. μτφρ. F. François, Παρίσι, Payot, 1970. Z. S. Harris, *Methods in Structural Linguistics*, University press, 1957. B. Malmberg, ό.π., σελ. 238-281. G. Mounin, ό.π., σελ. 111-125. Γ. Μπαμπινιώτου, ό.π., σελ. 41-44.

παράδειγμα του φαινομένου και ανήκει στις γραμμές της συγκριτικής και ιστορικής γλωσσολογίας. Έκείνο όμως που διαφοροποίησε την αμερικανική από την ευρωπαϊκή γλωσσική σκέψη είναι ότι οι αντιπρόσωποι της βρέθηκαν σε μία διαφορετική πραγματικότητα, στις γλώσσες των ιθαγενών Ινδιάνων, γλώσσες προφορικές μόνο και δίχως γραπτή παράδοση. Η μελέτη επομένως αυτών των γλωσσών εντάχθηκε υποχρεωτικά στο πλαίσιο άλλων μελετών, εθνολογικών, κοινωνιολογικών και ψυχολογικών, αλλά δεν άργησε να αποκτήσει την ανεξαρτησία και αυτονομία της ως επιστήμη. Ταυτόχρονα, και χάρη στο αντικείμενό της, η αμερικανική γλωσσολογία διαφοροποιείται από την ευρωπαϊκή, χωρίς να λείπει και κάποιος δεσμός κοινός, που απορρέει από την κοινότητα των ενδιαφερόντων. Έτσι ο Ed. Sapir, αγεξάρτητα από τους Ευρωπαίους, αντιμετωπίζει τη γλώσσα σαν «όδηγό της κοινωνικής πραγματικότητας» και «σύστημα» που χαρακτηρίζεται από τους φωνητικούς του τύπους και τη γραμματική του δομή. Η δομική γλωσσολογία κάνει έτσι την εμφάνισή της στην Αμερική με τον Sapir.

5.2. Η έννοια της δομής κατά τους Αμερικανούς γλωσσολόγους, και ιδιαίτερα τον L. Bloomfield και τους μαθητές του, διαφέρει από την έννοια που δίνουν στον όρο οι Ευρωπαίοι. Η δομή για τους Αμερικανούς νοείται ως σύνολο στοιχείων, που ανευρίσκονται με την κατάτμηση και ταξινομούνται σε τάξεις και σε κατηγορίες. Ο L. Bloomfield με το βιβλίο του Language (1933), το οποίο θεωρείται η Βίβλος των Αμερικανών γλωσσολόγων ως το 1960, δέχεται τη γλώσσα σαν εμπειρικό γεγονός, αποκλείοντας κάθε νοησιαρχικό στοιχείο. Επηρεασμένος βαθύτατα από την αμερικανική ψυχολογική σχολή της «Συμπεριφοράς» (Behaviorism) βλέπει την όμιλία σαν σχέση *ερεθίσματος* και *απάντησης*. Το παράδειγμα με το οποίο περιγράφει αυτή τη σχέση είναι χαρακτηριστικό. Ο ερεθισμός, που προκαλείται από μίαν αντικειμενική πραγματικότητα, αντί να προκαλέσει άμεση φυσιολογική αντίδραση, προκαλεί έμμεση, γλωσσική, με τη μεσολάβηση της όμιλιας. Θεωρεί όμως προϋπόθεση της γλωσσικής αντίδρασης (απάντησης) του ανθρώπου σε έναν ερεθισμό την κοινωνική ζωή, όπου η γλώσσα διαμορφώνει τον καταμερισμό των καθηκόντων.

5.3. Η κατάτμηση των γλωσσικών μονάδων για την ανεύρεση των στοιχείων δομής τους και η κατάταξή τους σε κατηγορίες με βάση τη θέση που κατέχει ή κάθε γλωσσική μονάδα εκφράζεται με τον όρο *κατανομή* (distribution), και ολόκληρη ή γλωσσική θεωρία του Bloomfield και των οπαδών της (Harris κ.λπ.), *κατανομική* ή *κατανομισμός* (distributionallisme). Η μέθοδος του κατανομισμού στηρίζεται στην αντίληψη ότι η γλώσσα αναλύεται σε φράσεις: κάθε φράση διαιρείται σε μεγάλα ή μικρά τμήματα, που κι αυτά με τη σειρά τους διαιρούνται σε άλλα μικρότερα, ως την ανεύρεση του πιο μικρού στοιχείου που δεν μπορεί πια να διαιρεθεί. Τα στοιχεία που προκύπτουν από κάθε διαίρεση αποτελούν τις *άμεσες συνιστώσες*. Τα στοιχεία, στα οποία καταλήγει η κατάτμηση, κατατάσσονται σε κατηγορίες, ανάλογα με τη θέση που κατέχουν. Τους κατανομιστές δεν τους ενδιαφέρει ή λειτουργική

σχέση των στοιχείων ούτε η έρμηνεία των σχέσεών τους: ένα τέτοιο ενδιαφέρον θα σήμαινε αναγνώριση νοησιαρχικών στοιχείων στη δομή της γλώσσας, πράγμα που αποκλείεται. Ο κατανομισμός περιγράφει και μάλιστα με σαφήνεια τη γλώσσα σαν υλικό μηχανισμό, απαλλαγμένο από κάθε ψυχικό στοιχείο.

5.4. Η μηχανιστική αντίληψη του κατανομισμού μπορεί μεθοδολογικά να ανταποκρινόταν στις ανάγκες περιγραφής των αμερικανικών γλωσσών, που μιλιούνταν μόνο και δεν διέθεταν καμιά ιστορία: δεν μπόρεσε όμως να γενικευτεί. Η άρνηση της σχέσης γλώσσας και έγκεφάλου, της γλώσσας και του ψυχικού κόσμου, δεν μπορεί να σταθεί όχι μόνο ύστερα από τις έρευνες του Broca αλλά, και κυρίως, ύστερα από τις έρευνες του Jakobson στις περιπτώσεις της άφασιας. Στο επίπεδο ιδιαίτερα της σύνταξης ο κατανομισμός βρέθηκε σε μεγάλο αδιέξοδο: δεν εξηγεί για ποιούς λόγους φράσεις των οποίων οι άμεσες συνιστώσες έχουν τις ίδιες κατανομές, είναι άλλες παραδεκτές (όρθες) και άλλες όχι, και ακόμη δεν επιτρέπει την κατανόηση των παρενθετικών προτάσεων. Ο Z. S. Harris και ο N. Chomsky εισήγαγαν την έννοια του *μετασχηματισμού* στο επίπεδο της σύνταξης, για να ξεπεράσουν το δημιουργημένο αδιέξοδο. Δέχονται, δηλαδή, ότι δύο φράσεις με την ίδια κατανομική δομή δεν έχουν και την ίδια συντακτική, όταν δεν δέχονται τους ίδιους μετασχηματισμούς. Έτσι έφτασαν στη θεωρία ότι η σύνταξη μιας γλώσσας αποτελείται από ένα απόθεμα, σχετικά μικρό, *φράσεων-πυρήνων*, από τις οποίες παράγονται όλες οι άλλες φράσεις μέσω των μετασχηματιστικών κανόνων.

5.5. Τη μετασχηματιστική αυτή αντίληψη, που επιχειρεί να συμπληρώσει τις ατέλειες του κατανομισμού στο επίπεδο της σύνταξης, πρόωθησε περισσότερο ο N. Chomsky, προκειμένου να περιγράψει και να εξηγήσει τη σύνταξη της γλώσσας. Ο N. Chomsky, είναι από τους νεότερους Αμερικανούς γλωσσολόγους που από το 1960 υψώθηκε σε κορυφαία μορφή της γλωσσικής επιστήμης με δική του γλωσσική θεωρία, γνωστή με το όνομα *γενετική* ή *μετασχηματιστική γραμματική* (grammaire generative ou transformationnelle).⁷ Καί ονόμασε τη θεωρία του *γραμματική*, γιατί αυτή περιλαμβάνει όλους τους κανόνες που εκφράζουν τις δομικές σχέσεις των φράσεων μιας δεδομένης γλώσσας, τη χαρακτηρίζει όμως και *γενετική*, στη μαθηματική του έννοια, γιατί από μία ορισμένη βάση δημιουργεί, παράγει, άμετρητη σειρά άλλων φράσεων. Οι παραγόμενες φράσεις δεν είναι παρά μετατροπές, μετασχηματισμοί ενός μικρού αριθμού φράσεων-πυρήνων βάσει ορισμένων κανόνων. Πάντως, όπως κι ο Hjelmslev, ο Chomsky φιλοδοξεί να

7. Για τη γενετική και μετασχηματιστική γραμματική (grammaire générative et transformationnelle), βλέπε: N. Chomsky, Structures syntaxiques, Cartésienne, γαλ. μτφρ. E. Delanuoé και D. Sperber, Παρίσι, Seuil, 1969. Τού ίδιου, Le langage et la pensée, γαλ. μτφρ. L. J. Calvel, Παρίσι, Payot, 1968. Τού ίδιου, Aspects de la théorie syntaxique, γαλ. μτφρ. J. C. Milner, Παρίσι, Seuil, 1971. Επίσης βλ. τις αναλύσεις: M. Leroy, δ.π., σελ. 99-101. B. Malmberg, δ.π., σελ. 264-272. G. Mounin, δ.π., σελ. 189-224. O. Ducrot-T. Todorov, δ.π., σελ. 56-63 και 293-316. J. Layons, δ.π., σελ. 120-121 και 191-212. Γ. Μπαμπινιάτου, δ.π., σελ. 45-58.

καταστήσει τη γλωσσική του θεωρία πλήρη, γενική και εξηγητική.

5.6. Ο Chomsky θεμελιώνει τη θεωρία της γενετικής γραμματικής στην αντίληψη ότι ο άνθρωπος άμέσως με τη γέννησή του διαθέτει έναν *εμφυτο* μηχανισμό νοητικών λειτουργιών που υπόκειται σε κάποια διαδικασία φυσιοψυχολογικής ώριμησης. Ο μηχανισμός αυτός επιτρέπει στον άνθρωπο κατά τα πρώτα δύο τρία χρόνια της ηλικίας του να ταυτίσει, μέσα από τα μηνύματα του περιβάλλοντός του, τον τύπο της γλώσσας στον οποίο όφειλε να προσαρμοστεί: κατακτά, με άλλα λόγια, έναν *κριτικό* φράσεων-πυρήνων που του δίνουν την ικανότητα να δημιουργεί ή να κατανοεί μεγάλο αριθμό φράσεων που δεν είχε ειπεί ούτε ακούσει άλλοτε. Η λογικομεταφυσική αυτή αντίληψη οδήγησε τον Chomsky στις έννοιες της *βαθιάς δομής* και της *επιφανειακής δομής* της γλώσσας, και της δημιουργικής «*ικανότητας*» και της «*εκτέλεσης*».

5.7. Η *βαθιά δομή* της γλώσσας είναι, κατά τον Ch., τό αφηρημένο δομικό υπόστρωμα που καθορίζει τό σημασιολογικό περιεχόμενο της φράσης· με άλλα λόγια, είναι ή περιγραφή με αφηρημένα (γλωσσικά) σύμβολα των βασικών σημασιολογικών σχέσεων ανάμεσα στα στοιχεία ενός εμπειρικού, μη γλωσσικού φαινομένου. Στο παράδειγμα «ο μαθητής διαβάζει τό βιβλίο», τό στοιχεία «μαθητής», «βιβλίο», γλωσσικά σύμβολα εμπειρικής πραγματικότητας, εκφράζουν σημασιολογική σχέση. Η *επιφανειακή δομή*, εξάλλου, είναι ή οργάνωση της φράσης ως φυσικού φαινομένου· είναι ή μετατροπή της βαθιάς δομής σε άλλη μορφή με βάση ορισμένους χειρισμούς, ή τελική της απόληξη. Οί χειρισμοί που μετασχηματίζουν τη βαθιά δομή της φράσης σε επιφανειακή στηρίζονται σε περιορισμένο αριθμό κανόνων, των *μετασχηματιστικών κανόνων*, που μπορούν να διαφέρουν από γλώσσα σε γλώσσα. Εκείνο πάντως που είναι γενικό χαρακτηριστικό κάθε γλώσσας είναι ή βαθιά δομή, καθοριστική της σημασίας της φράσης, από την οποία προκύπτουν φράσεις επιφανειακής δομής με τη μεσολάβηση μετασχηματιστικών κανόνων.

5.8. Τό πρόβλημα όμως που γεννιέται είναι τό ποιός αποφασίζει να κρίνει αν μία φράση επιφανειακής δομής είναι γραμματικά παραδεκτή ή όχι. Τό πρόβλημα λύεται με την παραδοχή της *ικανότητας* (competence) του ανθρώπου που μιλάει τη γλώσσα του. Η *ικανότητα* αυτή, υπογραμμίζει ο Chomsky, είναι *εμφυτη* στον άνθρωπο, και του δίνει τη *γνώση* να παράγει γραμματικά όρθές φράσεις, να κατανοεί τίς νέες, γραμματικά όρθές επίσης, απορρίπτοντας τίς μη όρθές. Η πραγμάτωση της *εμφυτης* αυτής ικανότητας, της γνώσης δηλ. να αποφασίζει ο άνθρωπος για τη γραμματικότητα ή την άγραμματικότητα μιας φράσης, είναι αυτό που ονομάζει με τόν *δρο εκτέλεση* (performance). Η θέση περί *ικανότητας* του ανθρώπου και *εκτέλεσης* αυτής της ικανότητας, πέρα από τη λύση του προβλήματος, αποτελεί απόρριψη της μηχανιστικής και αντινοσηριαρχικής αντίληψης των κατανομιστών (distributionnalistes), και ταυτόχρονα επιστροφή στην αντίληψη της *γλώσσας*

του Saussure ως συστήματος έσωτερικοποιημένου σε κάθε άνθρωπο που πραγματώνεται με την *όμιλία*.

5.9. Η γενετική ή μετασχηματιστική γραμματική δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη *σύνταξη*, που διακρίνεται σε δύο μέρη: στη (συντακτική) *βάση* και στο *μετασχηματιστικό μέρος*. Η συντακτική βάση αποτελείται από τίς *συντακτικές κατηγορίες* ή *συντακτικά στοιχεία* και τό *λεξικό*, και διέπεται από *ολιγάριθμους κανόνες*, που άφορούν τη δομή της φράσης-πυρήνα και που εϋθύνονται για τη σημασιολογική έρμηνεία της. Οί λίγοι αυτοί κανόνες καθορίζουν τη *βαθιά δομή* και διευκολύνουν τούς μετασχηματισμούς της, που εκφράζονται πάλι με *ορισμένους* σε μία *ορισμένη τάξη* κανόνες, όπως την *εξάλειψη*, την *πρόσθεση*, τη *μεταλλαγή*, την *υποκατάσταση* *δρων* για να καταλήξουν στην *επιφανειακή δομή*. Η *ανάλυση*, πάντως, μιας φράσης επιφανειακής δομής δίνει ένα σύστημα προτάσεων, που στέκονται στη βάση της βαθιάς δομής· έτσι ο Chomsky συνδέει τη γλωσσική του θεωρία με την καρτεσιανή Λογική, που διαποτίζει τη γραμματική του Port-Royal. Η φράση επιφανειακής δομής που χρησιμοποιεί σαν παράδειγμα· ή πιό πάνω γραμματική: «ο άόρατος θεός έδημιούργησε τόν όρατό κόσμο» αποτελείται, στη βαθιά της δομή, από ένα σύστημα τριών προτάσεων: 1) ο θεός είναι άόρατος· 2) ο θεός έδημιούργησε τόν κόσμο· 3) ο κόσμος είναι όρατός. Η μετατροπή της φράσης 1, με την *εξάλειψη* του συνδετικού, σε: ο άόρατος θεός, με την *εξάλειψη* στη φράση 2, του *υποκειμένου* και *αντικειμένου*, και τη *σύνδεση* —*μεταλλαγμένης* της φράσης 3 ως *αντικείμενο* του «*έδημιούργησε*»— οδήγησε στη φράση επιφανειακής δομής: «ο άόρατος θεός έδημιούργησε τόν όρατό κόσμο», που τό σημασιολογικό του περιεχόμενο ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο των τριών μαζί προτάσεων.

6. Οί γενικές μεθοδολογικές αρχές της δομικής γλωσσολογίας.

6.1. Ανεξάρτητα από τίς σχολές της Εϋρώπης ή της Αμερικής για τίς όποιες μιλήσαμε προηγούμενα με την πιό δυνατή συντομία, ή δομική γλωσσολογία του καιρού μας εργάζεται στη βάση κοινών μεθοδολογικών αρχών, που θα επιχειρήσουμε πάλι με κάθε συντομία να εκθέσουμε άμέσως. Καί πρώτη μεθοδολογική αρχή είναι ή *προτεραιότητα μελέτης της όμιλουμένης* και όχι της γραφομένης γλώσσας, αρχή έντελώς αντίθετη από εκείνη που είχε επικρατήσει στην αρχαιότητα ως άκόμη τόν 18ο αιώνα. Η αρχή αυτή αναγνωρίζει την πραγματικότητα ότι ή όμιλουμένη προηγείται της γραφομένης, ότι ο άνθρωπος πρώτα μαθαίνει να μιλά κι ύστερα να γράφει. Άλλωστε δεν υπάρχει *γλώσσα* που να μη μιλιέται, ενώ υπήρξαν και εξακολουθούν να υπάρχουν γλώσσες που δεν γράφονται. Άλλά τί είναι ή γραφομένη; Η απεικόνιση με σύμβολα γραφής της όμιλουμένης. Τό γόητρό της που όφειλόταν στη διάρκεια μέσα στο χρόνο, στην επικοινωνία με μακρινές αποστάσεις, έπασε να αποτελεί αποκλειστικότητα της· και ή όμιλούμενη, με τά σύγχρονα τεχνολογικά μέσα, τό διαθέτει. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο μορφές της γλώσσας είναι διαφορά *ύλικης ουσίας* με την όποια εκφράζονται· ή μία, ή όμιλούμενη, χρησιμοποιεί τούς

ήχους, ενώ ή άλλη, ή γραφόμενη, χρησιμοποιεί εξωτερικά στοιχεία: πένα, μελάνη, σμίλη, γραφομηχανή, χαρτί, πέτρα κ.λπ. Έξάλλου, σχέση ανάμεσα στους ήχους της όμιλουμένης και στο άλφαβητικό σύστημα της γραφόμενης δέν υπάρχει ή άλλαγή του τελευταίου δέν αλλάζει καθόλου τή γλώσσα, πού είναι κυρίως όμιλούμενη.

6.2. Δεύτερη άρχή στη μελέτη της γλώσσας είναι ή προτεραιότητα της περιγραφής της (μαζί και εξήγησης της) και όχι του κανονισμού ή ρύθμισής της. 'Η μεθοδολογική αυτή άρχή αναγνωρίζει ότι κάθε γλώσσα λειτουργεί με τούς δικούς της νόμους, και καμιά της μορφή δέν θεωρείται *άνωτερη* ή *κατώτερη* επομένως ό μελετητής όφείλει νά τήν περιγράψει και όχι νά γίνει νομοθέτης της. Και νομοθέτης βέβαια της γλώσσας υπάρχει είναι τό κοινωνικό σύνολο πού τή χρησιμοποιεί και όχι ό σοφός, όσο άξιος κι άν είναι. Μόνο από μιά άποψη νομιμοποιείται ό κανονισμός της γλώσσας: όταν λόγοι κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτιστικοί συντελούν στην έπιβολή μιάς διαλέκτου, πού μιλάει ένα κοινωνικό σύνολο, μεταξύ άλλων. 'Η τέτοια έπιβολή, όφειλόμενη στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα της συγκεκριμένης ομάδας ενός εύρύτερου έθνικού συνόλου, εξασφαλίζει πολλά πλεονεκτήματα για τή διοίκηση και τήν εκπαίδευση και βοηθά στην καθιέρωση μιάς έθνικής γλώσσας στο πλαίσιο ενός πλατύτερου γεωγραφικού χώρου. 'Η σημερινή, λχ., ιταλική γλώσσα είναι ή διάλεκτος της Τοσκάνης, όπως και ή νεοελληνική κοινή είναι ή πελοποννησιακή.

6.3. Τρίτη άρχή είναι ή προτεραιότητα της *συγχρονικής* περιγραφής στη μελέτη της γλώσσας άπέναντι στη *διαχρονική*. Και ή άρχή αυτή άπορρεί από τήν αντίληψη ότι ή γλώσσα ως σύστημα ή δομή συστημάτων λει-

τουργεί, ανεξάρτητα από τήν ιστορική της διάσταση, σε κάθε «δεδομένη στιγμή». 'Η «δεδομένη» αυτή «στιγμή» δέν ταυτίζεται με ένα μικρό μόριο του χρόνου· μπορεί νά περιλαμβάνει πενήνταετίες και εκατονταετίες ή και περισσότερο άκόμη. Ούτε πάλι ή συγχρονική περιγραφή νοείται αποκλειστικά ως περιγραφή μιάς σύγχρονης μόνο ζωντανής γλώσσας: τέτοια περιγραφή και άνάλυση μπορεί νά γίνει σε γλώσσες «νεκρές» ή σε παλαιότερες καταστάσεις γλωσσών, έφόσον διαθέτουν άφθονα γραπτά τεκμήρια. 'Η άττική, λχ., διάλεκτος προσφέρεται κατά τρόπο εξαίρετο για μιά συγχρονική περιγραφή. 'Η περιγραφή, άλλωστε, διαδοχικών καταστάσεων μιάς γλώσσας και ή σύγκριση μεταξύ τους δίνουν τήν εικόνα της εξέλιξής της, τή διαχρονική της διάσταση.

6.4. 'Επιχειρήσαμε νά εκθέσουμε με κάθε δυνατή συντομία τήν πορεία της γλωσσικής σκέψης· μπορούμε νά τή συνοψίσουμε: 1) Στην αρχαία *έλληνορωμαϊκή γραμματική παράδοση* πού κράτησε ως τόν 18ο αιώνα· είναι τό στάδιο όπου οί γλωσσικές έρευνες είναι ύποταγμένες στις ανάγκες της Φιλοσοφίας και της Λογικής. 2) Στη *συγκριτική φιλολογία* ή *συγκριτική γραμματική*, με τήν άνακάλυψη της σανσκριτικής και ίνδικής γραμματικής παράδοσης· οί γλωσσικές έρευνες με τή συγκριτική μέθοδο άποκτούν επιστημονική όντότητα και ή γλωσσολογία διεκδικεί τόν τίτλο της αυτόνομης επιστήμης. 3) Στην *ιστορική και συγκριτική γλωσσολογία* (σχολή Νεογραμματικών), πού άποτελεί παραπέρα προώθηση της ανεξαρτητοποίησης της γλωσσικής επιστήμης, θεωρούμενης ιστορικής, και 4) Στη *δομική γλωσσολογία*, τού παρά τίς διαφορές Σχολών θεωρεί τή γλώσσα σύστημα ή δομή συστημάτων πού λειτουργεί για τήν εξασφάλιση της επικοινωνίας. 'Η γλωσσολογία στο στάδιο της εποχής μας είναι αυτόνομη επιστήμη πού ό ρόλος της αλλά και ή μέθοδός της έχουν επηρεάσει όλες τίς κοινωνικές επιστήμες.

ΦΟΥΡΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ Ε.ΚΟ.Ν. ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

Ξανακυκλοφορησε

**ΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ**

Monthly Review

Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἡ Ἑλλάδα 1832 – 1871

τοῦ Βασίλη Παναγιωτόπουλου

Στίς 25 Ἰανουαρίου 1837 ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ἐθέσπιζε τόν πρῶτο νόμο γιά τήν «ἐνθάρρυνση τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας», ὁ ὁποῖος ἦταν, καθῶς φαίνεται, καί ὁ πρῶτος τέτοιου εἴδους νόμος σέ ὅλες τίς βαλκανικές χώρες. Μέ τό ἴδιο διάταγμα, καί κατά τό πρότυπο ἀνάλογων δυτικῶν θεσμῶν, ἡ κυβέρνηση δημιουργοῦσε μιὰ ἐθνική ἐπιτροπή πού θά ἀναλάμβανε τήν ἐφαρμογή τῆς πολιτικῆς τῆς γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας.¹

Ἄν ὅμως τά δύο αὐτά μέτρα εἰκονογραφοῦν μέ σαφή-

Ἡ μελέτη αὐτή, μέ τίτλο «La révolution industrielle et la Grèce», παρουσιάστηκε στό Συμπόσιο πού ὀργάνωσε ἡ Διεθνῆς Ἑταιρεία Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καί ἡ Γερμανική Ἐθνική Ἐπιτροπή τῆς UNESCO στό Ἀμβούργο (23-26.3.1976) μέ θέμα: «Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση στίς βαλκανικές χώρες τόν 19ο αἰῶνα».

Τά πρακτικά τοῦ Συμποσίου, μέ τίτλο «La Révolution Industrielle dans le Sud-Est Européen – XIX siècle», ἐκδόθηκαν ἀπό τό Institut d' Etudes Balkaniques, Σόφια 1977. Ἡ παρούσα μελέτη καταλαμβάνει τίς σελ. 227-242.

1. Β.Δ. τῆς 25ης Ἰανουαρίου/6ης Φεβρουαρίου 1837. Χρησιμοποιοῦ τό κείμενο ὅπως τό δημοσιεύει ὁ Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, Ἀθήνα, τόμ. Α' (1946), σελ. 47-53. Τό γεγονός ὅτι στήν ἐπιτροπή ἀνατίθεται ἡ ἀπό κοινού «ἐνθάρρυνση» βιομηχανίας καί γεωργίας, δέν νομίζω ὅτι μειώνει τή σημασία (ἰδεολογική κυρίως) τοῦ νομοθετήματος ὡς πρὸς τή βιομηχανία. Στήν Ἑλλάδα τοῦ 1837, χώρα σέ μεγάλο ἀκόμη βαθμὸ πρό-ἰδιοκτητικῆ καί πάντως ὀλοκληρωτικά προ-τραπεζικῆ, μιὰ σαφῆς διάκριση ἀνάμεσα στή βιομηχανία καί τή γεωργία δέν εἶχε νόημα, γιὰ αὐτή ἡ διάκριση δέν εἶχε πραγματοποιηθεῖ οικονομικά καί δέν εἶχε κατακτηθεῖ κοινωνικά. Στήν περίπτωση τοῦ συγκεκριμένου νομοθετήματος, ἡ αὐτοτελῆς ἀντιμετώπιση τῶν εἰδικῶν προβλημάτων τῆς βιομηχανίας σέ σχέση μέ τή γεωργία, θά μπορούσε νά ὑπηρετεῖ πρακτικές ὀργανωτικές ἀνάγκες τῶν δύο κλάδων καί ὄχι ἀνταγωνιστικά οικονομικά συμφέροντα. Μιά τέτοια ἀνταγωνιστικότητα, καί ἂν ἀκόμη γενικά καί ἀφρημένα ὑπῆρχε, λόγω τῆς χαμηλῆς ἐντάσεως τῆς, πολὺ δύσκολα θά μπορούσε νά φτάσει στό ἐπίπεδο τοῦ κράτους καί τῶν νομοθετημάτων του. Χωρὶς νά μπορῶ νά προχωρήσω ἐδῶ σέ μιὰ σημασιολογικὴ ἀνάγνωση τοῦ νομοθετήματος, θά ἤθελα νά ἐπισημάνω τίς ἀπλῆς ἀναπτυξιακές του ἰδέες, ἀντίστοιχες πρὸς τό χαμηλό ἐπίπεδο τόσο τῆς οικονομίας ὅσο καί τῆς οικονομικῆς ἐπιπέδου στή μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα.

νεια τίς ἐπαναστατικές, στό ἐπίπεδο τῆς οικονομίας, προθέσεις τῆς ὑπὸ διαμόρφωση ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης, δέν ἐπαρκοῦσαν ὥστόσο νά καλύψουν τήν ἀπόσταση πού χώριζε τήν ὑψηλὴ πολιτικὴ συνείδηση τῆς τάξης αὐτῆς ἀπὸ τήν οικονομικὴ καί κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς χώρας. Κατὰ τὴ μεταβατικὴ καί γεμάτη ἀντιφάσεις περίοδο πού ἀκολουθεῖ τήν ἐθνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπου μέ δυσκολία διαμορφώνονται οἱ διάφορες τάσεις τῆς κοινωνίας καί ὅπου οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες παίρνουν λανθάνουσες καί συγκεχυμένες μορφές, ἡ κατάσταση ἐξελίχθηκε πρὸς μιὰ κατεύθυνση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πού ἐμοιάζε νά ὑποδεικνύει τό ἐνλόγω νομοθέτημα.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ὁ Σ. Α. Σπηλιωτάκης,² διευθυντῆς τῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας στό Ἰνστιτούτο τῶν Ἑσωτερικῶν, αἰσθανόταν ὑποχρεωμένος νά σχολιάσει ἕνα γεγονός πού μέ ἀρκετὰ ἐξώφθαλμο τρόπο ἀποκάλυψαν τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα πού συγκέντρωσε ἡ ὑπηρεσία του τό 1856: Τὴ μείωση δηλ. τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνταν στή βιοτεχνία καί τὴ ναυτιλία καί τὴν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ ἐκείνων πού ἀπασχολοῦνταν στή γεωργία. Πράγματι ὁ πληθυσμὸς πού ὑπαγόταν στήν ἐνδειχθῆ «βιομηχανικὴ τάξη»,³ παρουσίαζε

2. Σ. Α. ΣΠΗΛΙΩΤΑΚΗΣ, Στατιστικὰ πληροφορία περὶ Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1859, σελ. 20.

3. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ ἑλληνικοὶ ὄροι «βιομήχανοι», «βιομηχανικὴ τάξη» εἶναι ἀκόμη ἀσαφῆ καί δηλώνουν τό σύνολο τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνται στή βιοτεχνία (artisanat) ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς μεταξύ τους σχέσεις ἐργασίας, πού πάντως δέν εἶναι σημαντικὰ διαφοροποιημένες. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν αὐτοτελεῖς βιοτέχνες, ὑπολείμματα συντεχνιακῶν σχέσεων, μαζί μέ τόν νέο τύπο τοῦ ἐπιχειρηματία βιομήχανου («ἐργολάβου» στὴν ὀρολογία τῆς ἐποχῆς) καί τόν συνακόλουθο νέο τύπο τοῦ «ἐργάτη». Πάντως εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχουν εἰσαχθεῖ πιά οἱ ὄροι «βιομήχανος», «βιομηχανία», σάν ἐκφράσεις τῆς βιοτεχνικῆς δραστηριότητας, σέ σαφῆ διάκριση ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ καί ναυτικὴ. Ἀντίθετα, λόγω τοῦ χαμηλοῦ βαθμοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἡ

μείωση 2.860 προσώπων σέ διάστημα 3 ετών από 25.546 τό 1853, ό άριθμός είχε πέσει στίς 22.606 τό 1856. Από τήν πλευρά της πάλι, ή έμπορικη ναυτιλία είχε χάσει 5.527 πρόσωπα τό ίδιο χρονικό διάστημα τό 1856 τό δυναμικό της ήταν 20.775 άτομα έναντι 26.302 του 1853. Αντίστροφα ή αισθητή αύξηση των άπασχολουμένων στή γεωργία ατόμων δείχνει ότι ό τομέας αυτός τής οικονομίας είχε άπορροφήσει όλόκληρη τή φυσική αύξηση του πληθυσμού και τό περίσσευμα από τή μείωση τού άριθμού των άπασχολουμένων στή ναυτιλία και τή βιοτεχνία: Από 229.259 που ήταν οί άσχολούμενοι στή γεωργία τό 1853 ανέβηκαν σέ 243.807 τό 1856, δηλαδή αύξήθηκαν κατά 13.548 μονάδες.⁴

Πόσο άκριβείς είναι οί έλληνικές στατιστικές αυτή τήν εποχή είναι πρόβλημα που δέν μπορεί νά άντιμετωπιστεί έδω· άλλωστε και γενικότερα είναι ένα πρόβλημα δευτερεύουσας σημασίας, μιά και ή ιστορική έρευνα σήμερα μπορεί νά χρησιμοποιεί μέ έπιτυχία πολύ πιο άτελείς στατιστικές και πολύ πιο άσπασματικά και διάσπαρτα ποσοτικά στοιχεία. Εκείνο που έχει σημασία για μάς είναι ή τάξη των μεγεθών και ή κατεύθυνση των φαινομένων που μάς ύποδεικνύουν οί παραπάνω άριθμοί. Και στό σημείο αυτό, τόσο οί άριθμοί, όσο και τό σχόλιο του Σηλιωτάκη, σχόλιο που σίγουρα άπηχεί και ένα γενικότερο προβληματισμό του πάνω στό φαινόμενο, συμπιπτουν. Λακωνικά ό Σηλιωτάκης, κλείνει τό συνοδευτικό κείμενο του σχετικού πίνακα των «Στατιστικών πληροφοριών» μέ τήν έξής φράση: «Επίσης ελάττωσις επήλθεν και εις τήν βιομηχανικήν τάξιν κατά 2.937 άτομα, τά όποια προσετέθησαν εις τήν γεωργικήν έχουσαν ανάγκην και παρέχουσαν πλειοτέρας ώφελείας».

Σχεδόν ταυτόχρονα μέ τήν εμφάνιση τής τάσης αυτής στήν έλληνική οικονομία, ένας νέος νόμος (τής 10ης Ιουνίου 1857) έρχεται νά απαλλάξει από τους τελωνειακούς δασμούς τά εισαγόμενα από τό έξωτερικό άγροτικά εργαλεία, μέ προφανή σκοπό νά διευκολύνει τήν ανάπτυξη τής άγροτικής παραγωγής και νά τήν ώθήσει προς άνωτερα επίπεδα παραγωγικότητας. Η σημασία ενός τέτοιου νόμου για τόν έξοπλισμό του άγροτικού κόσμου μέ σύγχρονα εργαλεία και, γενικότερα, για τή βελτίωση των όρων εργασίας στον άγροτικό χώρο είναι άναμφισβήτητη. Σέ μιά άλλη όμως προβληματική τό νομοθέτημα αυτό παίρνει όλοκληρωτικά διαφορετική (συμβολική και πραγματική) σημασία: Θα μπορούσε κανείς νά πει ότι άποτελε' τήν επίσημη, από τήν πλευρά του ελληνικού κράτους, άναγνώριση τής αδυναμίας τής εγχώριας βιομηχανίας, που ώστόσο είχε «ένθαρρυνθεί» είκοσι χρόνια πριν μέ έναν καλοπροαίρετο νόμο, νά προμηθεύσει στή γεωργία τής χώρας τόν άπαραίτητο για τήν ανάπτυξη τής τεχνικό έξοπλισμό.

Έτσι, προστατευτισμός και δασμολογικές απαλλαγές άλληλοσυμπληρώνονται και άλληλοαναιρούνται, εκφράζοντας παραστατικά, στό επίπεδο τής νομοθεσίας, τή ρευστότητα και τίς παλινδρομήσεις μιās κοινωνίας

άσάφεια είναι μεγάλη στό έσωτερικό τής ίδιας τής βιοτεχνικής δραστηριότητας. Οί όροι: μάστορας, άφεντικό, σιράκι-μαθητεύομενος, υπρέτης, εργολάβος (= έπιχειρηματίας), εργάτης κ.λπ. άντιστοιχούν ή σέ παροχημένες ή σέ μη άποκρυσταλλωμένες άκόμη πραγματικότητες και ώς εκ τούτου παρουσιάζουν μιά ύψηλή κινητικότητα, που ή κατανόηση τής άπαιτεί ειδικές μελέτες, που λείπουν άκόμη από τήν έλληνική βιβλιογραφία.

4. Σ. Α. ΣΗΛΙΩΤΑΚΗΣ, όπ. παρ., σελ. 20.

που πρωθύστερα άγωνίζεται νά συγκροτήσει τήν οικονομική της βάση.

Είναι αλήθεια ότι μερικά χρόνια άργότερα θα έμφανιστεί ένα πραγματικό κίνημα για τήν καθιέρωση προστατευτικών ρυθμίσεων στήν έλληνική οικονομία που θα καταλήξει, κατά τή δεκαετία 1870-1880, σέ μιά πιο συνεπή βιομηχανική πολιτική, ένδειξη που προαναγγέλλει τήν έδραίωση νέου τύπου καπιταλιστικών σχέσεων στή χώρα.⁵

Στίς συνθήκες αυτές, τό νά μιλά κανείς για βιομηχανική επανάσταση στήν Ελλάδα, όπως και στίς υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, είτε βρίσκονται άκόμη υπό όθωμανική κυριαρχία είτε όχι, είναι προβληματικό. Θα ήταν μάλιστα δείγμα άπλοϊκού ιστορικού όπτιμισμού, άν μέ τόν όρο αυτό θα έπρεπε νά έννοούμε ένα σύνολο προωθημένων τεχνολογικών καινοτομιών και τή γενί-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Πληθυσμός των πόλεων σέ σχέση μέ τόν συνολικό πληθυσμό τής χώρας (ορίσμοί 2.000 κατ. και άνω)

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Δείκτης	Πληθυσμός πόλεων	Δείκτης	% άστικός στό σύνολο του πληθυσμού
1856	1.062.627	100,0	277.748	100,0	26,13
1861	1.096.810	103,2	279.139	100,5	25,45
1870	1.228.378	115,6	288.344	103,8	23,47
1879	1.435.037	135,0	367.484	132,3	25,60
1889	1.600.082	150,5	486.915	175,3	30,43

ΠΗΓΗ: οί επίσημες στατιστικές

κωση των μηχανικών διαδικασιών στό σύνολο τής παραγωγής: παρόμοια επανάσταση άσφαλώς δέν έγινε στα Βαλκάνια τόν 19ο αιώνα. Αν όμως σάν βιομηχανική επανάσταση προσδιορίζουμε μιά όλόκληρη ιστορική περίοδο και κυρίως ένα όρισμένο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού και τήν εμφάνιση νέων παραγωγικών σχέσεων, τότε ό όρος μπορεί νά ισχύει για τήν Ελλάδα και για τίς άλλες βαλκανικές χώρες κατά τήν εποχή αυτή.

Αν για όσους μελετούν τή νεότερη έλληνική ιστορία τό πρόβλημα του προσδιορισμού του χαρακτήρα τής ελληνικής οικονομίας κατά τήν προεπαναστατική περίοδο δέν έχει βρει μιά όμόφωνη άπάντηση, άντιθετα εκείνο του χαρακτήρα τής μετεπαναστατικής περιόδου δέν παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία. Πέρα από τό ζήτημα τής ιδεολογικής φόρτισης και τής χρησιμοποίησης για πρακτικές πολιτικές άνάγκες τής σχετικής όρολογίας, ό καπιταλιστικός χαρακτήρας τής ελληνικής οικονομίας και συνακόλουθα ό άντίστοιχος χαρακτήρας του κοινωνικού σχηματισμού και του κράτους δέν μπορεί νά άμφισβητηθεί, παρά τήν επιβίωση, σέ όλα τά επίπεδα, ισχυρών προκαπιταλιστικών στοιχείων.

Εκείνο όμως που μένει νά όριστεί είναι ή έκταση και τό βάθος αυτού του καπιταλισμού, ή ικανότητά του δηλαδή νά όλοκληρώσει στό οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο τό μεγάλο έργο που έπιτέλεσε στό πολιτικό επίπεδο ή επανάσταση του 1821. Γιατί διαπιστώνουμε πράγματι τή συγκρότηση ενός άστικού κράτους τό ό-

5. Δέσ τό φυλλάδιο του Ι. ΣΚΑΑΤΣΟΥΝΗ, Σκέψεις περί τής έν Έλλάδι βιομηχανίας, Αθήνα 1868, ό όποίος ζητά, στό όνομα τής βιομηχανικής ανάπτυξης τής χώρας, νέους προστατευτικούς νόμους.

ποιο αποτελεί επαναστατική αλλαγή, τόσο για την εποχή του όσο και σε συνάρτηση με την περιοχή στην οποία εγκαθιδρύεται — δηλαδή την περιοχή της οθωμανικής κυριαρχίας— αλλά τό όποιο δέν κατορθώνει νά ολοκληρώσει, επί δεκαετίες ολόκληρες, τήν οικονομική και κοινωνική του φυσιογνωμία. Οι οικονομικές και κοινωνικές κατακτήσεις είναι άνισα χαμηλές, ακόμη και σε σχέση με τό γεγονός τής άπλης και μόνο ύπαρξης του κράτους, άνισότητα πού άποτελεί θεμελιακή αντίφαση τής ελληνικής κοινωνίας, όπως προέκυψε μέσα από τόν πόλεμο τής άνεξαρτησίας.

Η ιστορία τής έκβιομηχάνισης τής μετεπαναστατικής Ελλάδας είναι ή ιστορία μιάς καθυστέρησης, πού δέν μπορεί νά έρμηνευτεί άν δέν τοποθετηθεί με άκρι-

οφείλεται στό χαμηλό επίπεδο συσσώρευσης κατά τήν περίοδο τής οθωμανικής κυριαρχίας.

β) Η διάχυση, για λόγους ιστορικούς, τών δραστηριοτήτων τής ελληνικής άστικής τάξης στόν ευρύτερο γεωγραφικό-οικονομικό χώρο τής οθωμανικής αυτοκρατορίας και, σε όρισμένο βαθμό, ολόκληρης τής Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης.

γ) Η ευνοϊκή συγκυρία για τήν ανάπτυξη τής άγροτικής παραγωγής πού δημιουργείται αυτή τήν εποχή (1832-1871) από τήν σταθερά άξανόμενη ζήτηση όρισμένων άγροτικών προϊόντων σε διεθνές επίπεδο.

Θά έπιχειρήσω μιά σύντομη προσέγγιση τών παραγόντων αυτών και θά προσπαθήσω νά άντισταθμίσω τήν αναπόφευκτη σχηματικότητα τους ύποδεικνύοντας τήν

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατανομή τών πόλεων (οίκισμοί 2.000 κατ. και άνω) κατά σειρά μεγέθους

Έτος	Πόλεις	Συνολικός άστικός πληθυσμός	2001 - 5000 κατ.			5001-10000 κατ.			10001-20000 κατ.			20001 κατ. και άνω		
			Πόλεις	Πληθυσμός	%	Πόλεις	Πληθυσμός	%	Πόλεις	Πληθυσμός	%	Πόλεις	Πληθυσμός	%
1856	56	277.748	44	139.030	50,1	6	41.469	14,9	5	66.280	23,9	1	30.969	11,1
1861	52	279.139	39	126.956	45,5	10	74.032	26,5	2	36.853	13,2	1	41.298	14,8
1870	52	288.344	37	120.169	41,7	11	75.065	26,0	3	48.600	16,8	1	44.510	15,5
1879	62	367.494	43	136.118	37,0	14	90.151	24,6	1	10.057	2,7	4	131.168	35,7
1889	68	486.915	45	142.238	29,2	16	113.425	23,3	3	34.041	7,0	4	197.211	40,5

ΠΗΓΗ: Οι επίσημες στατιστικές

βεια στό τοπικό και διεθνές πλαίσιο τής. Διαρκεί επί μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τή συγκρότηση του έλεύθερου και άνεξάρτητου κράτους, και επιβιώνει με όξυτάτη μορφή ως τό 1871, εποχή όπου συντελούνται γενικότερες αλλαγές στην ελληνική και βαλκανική οικονομία.⁶ Για τήν περίοδο από τό 1832 ως τό 1871, δέν θά ήταν ύπερβολή νά μιλάμε για παράταση μάλλον τών οικονομικών χαρακτηριστικών πού έμφανίστηκαν στή χώρα πρós τό τέλος του 18ου αιώνα, παράταση όμως πού δέν πρέπει νά τή συλλάβουμε ως στατική έπιβίωση τών παλαιών δομών, αλλά ως λειτουργική συνέχεια οικονομικών διαδικασιών πού χαρακτηρίζονται από τό έξαιρετικά χαμηλό επίπεδο άνάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων, και ιδιαίτερα από τήν κυριαρχία μιάς άρχαϊκής άγροτικής παραγωγής στό σύνολο τής οικονομίας. Σ' αυτό άκριβώς τό σημείο ή παρέμβαση τής επανάστασης του '21 υπήρξε άποφασιστική, γιατί κατάφερε νά στρέψει τήν ελληνική οικονομία πρós μιά σταθερή άνοδο, δημιουργώντας τίς προϋποθέσεις για μιά χαμηλή έστω, αλλά επαναστατική στίς συνέπειές τής, ποιοτική αλλαγή.

Οι κύριοι παράγοντες τής ενλόγω καθυστέρησης είναι, νομίζω, οι ακόλουθοι:

α) Η άπουσία κεφαλαίων στή χώρα, φαινόμενο πού

6. Η συμβατική όπωσδήποτε χρονολογία του 1871 έχει έπιλεγεί για δύο λόγους: α) Γύρω άπ' αυτήν πολλαπλασιάζονται με ένδεικτικό τρόπο οι εκδηλώσεις μιάς βιομηχανικής άνάπτυξης, και β) τή χρονιά αυτή, ή ελληνική κυβέρνηση άποφάσισε τή διανομή τών έθνικών γαιών στους καλλιεργητές τους, έξομαλύνοντας έτσι μιά κατάσταση πού είχε δημιουργηθεί από τήν έναρξη κιόλας τής έθνικής επανάστασης του 1821.

άλληλοσύνδεση και τή συνολική λειτουργία τους πάνω στην οικονομία τής εποχής.

α) Σχετικά με τήν άνυπαρξία άντικειμενικών δυνατοτήτων για μιά πραγματική συσσώρευση του κεφαλαίου στην οθωμανική αυτοκρατορία, ύπενθυμίζω τήν τοποθέτηση του προβλήματος και τή βιβλιογραφία πού έχω δώσει σε προηγούμενη μελέτη.⁷ Πάντως, κατά τήν προσέγγιση τών έπομένων δύο παραγόντων, τό χαμηλό επίπεδο συσσώρευσης του κεφαλαίου, έχει ληφθεί σαν τό βασικό χαρακτηριστικό τής ύπαρξής τους⁸ χωρίς αυτή τήν έπιβαρυντική προϋπόθεση οι ίδιοι παράγοντες θά άλληλοδιαρθρώνονταν και θά λειτουργούσαν διαφορετικά.

β) Για τό ρολο τών Έλλήνων τής διασποράς ύπάρχει μιά άρκετά πλούσια βιβλιογραφία από πρόσφατες μελέτες Έλλήνων έρευνητών, κατά πλειοψηφία κοινωνιολόγων και οικονομολόγων.⁸ Νομίζω ότι ή ένταξη τής

7. ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο ειδικός ρόλος τής γεωργίας στή διαμόρφωση τών σχέσεων πόλης-ύπαιθρου τόν 18ο αιώνα (μερικά παραδείγματα από τήν Πελοπόννησο)», περ. 'Ο Πολίτης, τεύχ. 7, Δεκ. 1976, σελ. 30-36, όπου και ή πλήρης βιβλιογραφική παραπομπή τής βασικής μελέτης του Νικολάι Τοντόροφ για τό πρόβλημα τής συσσώρευσης του κεφαλαίου κατά τή φάση του περάσματος από τή φεουδαρχία στόν καπιταλισμό στά Βαλκάνια.

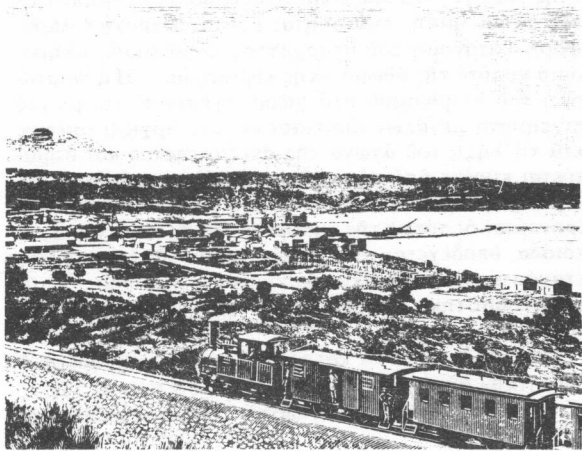
8. Η σπουδαιότητα τής ελληνικής διασποράς και οι συνέπειες τών δραστηριοτήτων τής στην εξέλιξη τής ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους κατά τό δεύτερο μισό του 19ου και τίς πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα έχουν προσελκύσει τήν προσοχή τών Έλλήνων μαρξιστών ιστορικών τής πρώτης γενιάς και συγκεκριμένα του ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ. Στο πρόβλημα άφιέρωσε βαθύτερες και επανειλημμένες μελέτες ό Ν. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, τελικό καρπό τών όποιών άποτελεί

προβληματικής τους σε μία ιστορική προοπτική θά αποδεικνυόταν γόνιμη, μολοντί όρισμένες αναλύσεις τους μπορεί να μοιάζουν συνοπτικές και να επιδέχονται τροποποιήσεις.

"Αλλωστε ό ίδιος ό όρος «διασπορά» που έχει χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τή διάχυση τών δραστηριοτήτων τής ελληνικής αστικής τάξης έξω από τά σύνορα του ελληνικού κράτους νοσει από μία όργανική ασάφεια: λειτουργεί με τή θεωρητική μορφή: ελληνικό κράτος ► διασπορά ► ελληνικό κράτος, ενώ ή μορφή που ιστορικά πραγματοποιήθηκε είναι όθωμανική αυτοκρατορία ► διασπορά ► ελληνικό κράτος, διαφορά που βρίσκεται στη βάση πολλών και σημαντικών παρανοήσεων.

"Η μελέτη αυτή δέν είναι ή πιο κατάλληλη θέση για να ξεκαθαριστούν οι έννοιολογικές αυτές ασάφειες: θρωδ όμως χρήσιμο να διατυπώσω μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις, με τή μορφή τής επισήμανσης τών βασικότερων όσκολιών, πάνω στο ιστορικά πραγματοποιημένο σχήμα τής διασποράς.

"Η βασική όσκολία έγκειται, νομίζω, στο να κατανοηθεί ή σχέση τής Ελλάδας με τήν όθωμανική αυτοκρατορία, σάν περιφερειακό τμήμα της αρχικά και στη συνέχεια σάν αυτότελές έθνικό-κρατικό κέντρο. Στην περίπτωση αυτή, ενώ ή Ελλάδα σάν περιφέρεια (προεπαναστατικά) παίρνει μέρος στην κίνηση προς τά έξω, δηλαδή στη διασπορά προς τήν Κεντρική και Δυτική Εύρώπη, Ρωσία, Μολδοβλαχία κ.λπ., σάν ανεξάρτητο κράτος έχει τό αντίθετο ακριβώς πρόβλημα: πώς δηλαδή στη βάση τής έθνικής συνείδησης, θά ξανασυγκεντρώσει τή διασπορά, μία διασπορά όμως που δέν ήταν πιά μόνον έκεινη που ξεκίνησε από τά «πρόσκαιρα» ελληνικά κρατικά σύνορα, αλλά από τόν πολιτισμικό χώρο τών Έλλήνων, στο σύνολό του, από όλόκληρη τήν όθωμανική αυτοκρατορία. "Έτσι ή Ελλάδα διαμορφωνόταν σ' ένα κέντρο ύποδοξης για τή διασπορά, ανταγωνιστικό προς τό κέντρο που τήν είχε προκαλέσει, και που άκόμη, όλη τή διάρκεια του 19ου αιώνα, εξακολουθούσε να τήν τροφοδοτεί, δηλαδή τήν όθωμανική αυτοκρατορία. "Η τελευταία όμως, με τό να μήν έχει εξαντλήσει τά περιθώρια επιβίωσης και προσαρμογής, και μόνο με τήν ύπαρξή της, περιέπλεκε τή μηχανιστική εξέλιξη τής παραπάνω διαδικασίας. "Έτσι τό πρόβλημα τής διασποράς, διαπλεκόμενο με τό άλυτρωτικό, ξανα-

γινόταν πρόβλημα τών τουρκοκρατούμενων Έλλήνων και έφερνε στο προσκήνιο, σε πείσμα του νέου έθνικού κέντρου, τής κλασικιστικής Αθήνας, τήν αυτοκρατορική Κων/πολη. Ειδικότερα τό τμήμα τής ελληνικής αστικής τάξης τό έγκατεστημένο στο έθνικό έδαφος, παρ' όλη τή χαμηλή οικονομική του βάση, μέσω του ελληνικού στοιχείου τής αυτοκρατορίας εξακολουθούσε να έχει μεγάλα περιθώρια δράσης σ' αυτήν και στις έμμεσα συνδεδεμένες χώρες: Ρουμανία, Αίγυπτο κ.τ.λ. "Έτσι διαμορφωνόταν στο οικονομικό επίπεδο μία κεντρόφυγη τάση, αντίθετη προς τή γενική ιδεολογική και πολιτισμική τάση που παρουσίαζε ό ελληνισμός στο σύνολό του, τή συγκέντρωση δηλ. στο έθνικό κέντρο.

Ποιές ήταν όμως οι συνέπειες του γεγονότος ότι ή Ελλάδα από φτωχή περιφέρεια ενός ά-εθνικού συνόλου βρέθηκε να είναι έθνικό κράτος που διέθετε «όμοιοθες» στην ίδια τήν όθωμανική αυτοκρατορία, ή όποια ταυτόχρονα ήταν και έμενε ή προαιώνια πατρίδα τους;

Στό σημείο αυτό θά ήθελα να ύπογραμμίσω τή σημασία τών εξελίξεων στην όθωμανική αυτοκρατορία και ιδιαίτερα τών δύο πολιτικών πράξεων, του Τανζιμάτ (1839) και του Χάττι-Χουμαγιούν (1856) που νομίζω ότι βρίσκονται με άποφασιστικό τρόπο στη βάση τής οικονομικής και κοινωνικής συμπεριφοράς τών Έλλήνων, τών άλυτρωτων και τής διασποράς, καθώς και στη βάση τών σχέσεών τους με τή χώρα, δηλαδή τής έθνικής τους συνειδητοποίησης. Τά νομοθετήματα αυτά, που μία όρισμένη έλληνοκεντρική ιστοριογραφία έχει τήν τάση να άγνοεί, άποκτούν, παρά τόν άτελή χαρακτήρα τους, ιδιαίτερη σημασία: δίνοντας στους χριστιανούς (ραγιαδες) τά ίδια με τούς μουσουλμάνους δικαιώματα του όθωμανού πολίτη, έκμηδένιζαν στην πράξη, από τήν άποψη τών πολιτικών αναγκών του καπιταλισμού, τις επιπτώσεις τής ελληνικής έθνικής επανάστασης. "Αν πράγματι, για τούς Έλληνες ύπηκόους τής αυτοκρατορίας, και φορείς καπιταλιστικών σχέσεων μέσα σ' αυτήν, ό σχηματισμός ενός έθνικού-άστικοδημοκρατικού κράτους άποτελούσε, ως τό 1821, άπόλυτη ανάγκη, μετά από τά παραπάνω μεταρρυθμιστικά νομοθετήματα έχανε τήν άμεση οικονομική της βάση και παρέμενε πολιτισμική διεκδίκηση, ή όποια όμως στη δοσμένη συγκυρία δέν όδηγούσε σε κοινωνικές εντάσεις και ρήξεις, δέν είχε επαναστατικό περιεχόμενο. Χάρη στις μεταρρυθμίσεις διαμορφωνόταν μία νέα «έλληνο-όθωμανική» αστική τάξη που, δίπλα στα όρθόδοξα χαρακτηριστικά και τις ελληνικές της βλέψεις, άποκτούσε τώρα και τήν όθωμανική κρατική ύπηκοότητα, μέσα από τήν όποια τής άνοιγονταν καινούριες προοπτικές αλλά, φυσικά, και καινούριες αντιφάσεις.

Οι νέοι οικονομικοί προσανατολισμοί που πρόκυπταν από τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις χαρακτηρίζονταν ουσιαστικά από τήν έλευθερία δράσης και τά πρόνομια που όλο τόν 19ο αιώνα παραχωρούνταν στο ξένο κεφάλαιο. "Η κατάσταση αυτή, χωρίς να είναι έντελώς νέα για τήν όθωμανική αυτοκρατορία, έπαιρνε τώρα πολύ πιο σημαντικές διαστάσεις, και εύνοούσε με άπροσδόκητο τρόπο, τουλάχιστον βραχυχρόνια, τούς Έλληνες κεφαλαιούχους: Σέ συνθήκες όλοκληρωτικής σχεδόν άποίσιας τουρκο-όθωμανικής αστικής τάξης, ή σημασία τής, χριστιανικής προέλευσης, και στη δική μας περίπτωση, έλληνο-όθωμανικής αστικής τάξης ήταν άνάλογη με τόν τεράστιο ρόλο που έκαλείτο να

παίζει, δηλαδή τό ρόλο τοῦ συνδετικοῦ κρίκου —κάτι ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπό τό ρόλο τοῦ μεταπράτη— ἀνάμεσα στήν ὀθωμανική οἰκονομία συνολικά καί τό ξένο κεφάλαιο.

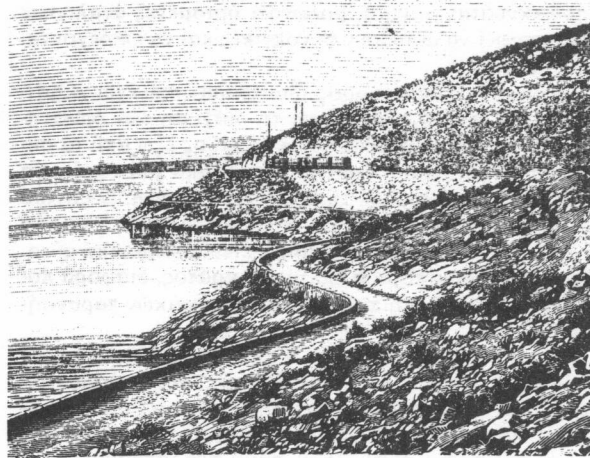
Στίς συνθήκες αὐτές καί ὡς τίς τελευταίες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ διεκδίκηση ἑνός ἐθνικοῦ κράτους, τόσο ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων τῆς αὐτοκρατορίας ὅσο καί ἐκείνων τῆς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας, ἐκφυλίστηκε σ' ἕνα κίνημα χωρίς καμία συνοχή, πού δέν κατάφερε νά προσδιορίσει οὔτε τούς ἀντικειμενικούς στόχους του οὔτε τά μέσα δράσης του. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίοδος πού ὁ ἐλληνικός ἀλυτρωτισμός, γνωστός μέ τό ὄνομα «Μεγάλη Ἰδέα», παίρνει τίς πιο διφορούμενες καί ἀντιφατικές μορφές του, παρόλο πού ἡ ὡς τώρα ἐλληνική ἱστοριογραφία ἔχει τήν τάση νά βλέπει σ' αὐτή τή Μεγάλη Ἰδέα μιᾶ ἐνιαία, σταθερή καί εὐθύγραμμη πολιτική. Ἰδεολογία χωρίς ἐπαρκή οἰκονομική βάση καί μέ κοινωνική βάση ἀσταθῆ, πού ἀμφιρρέπει ἀνάμεσα στό ἐθνικό κράτος καί σέ μιᾶ «μεταρρυθμισμένη» κοσμοπολιτική αὐτοκρατορία, ὁδηγεῖται ἀπό ἀδιέξοδο σέ ἀδιέξοδο πού ἐπιδεινώνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπό τό ἀσταμάτητο παιχνίδι τῶν διπλωματικῶν ἐπιρροῶν πού διασταυρῶνται στό βαλκανικό χώρο, δηλαδή ἀπό τό «Ἀνατολικό ζήτημα».⁹

γ) Ἡ εὐνοϊκή συγκυρία τῆς περιόδου 1832-1871 γιά τά ἀγροτικά προϊόντα σάν τροχοπέδη στήν ἐκβιομηχάνιση

τό πρόσφατο ἔργο του: Τό παροικιακό φαινόμενο, Ἀθήνα 1974. Ὁ ρόλος τῆς διασποράς στήν ἀποκρυστάλλωση ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τήν ἴδια ἐποχή, κυρίως στό χώρο τῆς ἐκπαίδευσης, ἀποτελεῖ τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, Ἐξάρτηση καί ἀναπαραγωγή στόν Ἑλληνικό χώρο, 1830-1920, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976.

9. Καθώς τό πρόβλημα τῆς Μεγάλης Ἰδέας μόνο εὐκαιρικά θίγεται ἐδῶ, μιᾶ ἔστω καί στοιχειώδης βιβλιογραφία καί συζήτηση τῶν ἀπόψεων πού κατά καιρούς ἔχουν διατυπωθεῖ, τόσο σέ γενικά ἔργα ὅσο καί σέ ἐιδικότερες μελέτες, θά ὁδηγοῦσε σέ μιᾶ ἀδικοιολογητή ἀσυμμετρία. Ἐντούτοις ἀπό τήν πρόσφατη βιβλιογραφία θέλω νά ἐπισημάνω τήν ἀφιερωτική μελέτη τοῦ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ «...Τῆς μεγάλης ταύτης ἰδέας» Ἀθήνα, 1970, σελ. 29 (βλ. καί τήν ἐπιφυλλίδα τοῦ ἴδιου «Φοιτητικά», ἐφ. Τό Βῆμα, 3 Σεπτ. 1976), ἡ ὁποία, ἐντοπίζοντας χρονικά τή διατύπωση τῆς Μ.Ι. (ἀγόρευση Ἰωάννου Κωλέττη στήν Ἑλληνική Βουλῆ, Ἰαν. 1844) καί τοποθετώντας τήν στόν κοινωνικό της περίγυρο, ἀποτελεῖ ἀποφασιστική συμβολή γιά μιᾶ ἐπιστημονική προσέγγιση τοῦ προβλήματος.

Στό πλαίσιο τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ παρόντος ἀρθρου, νομίζω ὅτι δημιουργοῦνται οἱ προϋποθέσεις γιά νά ἐντάξουμε στήν προοπτική τοῦ Τανζιμάτων (1839) τίς ἀπαρχές τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὅπως διαφαίνονται στήν παραπάνω ἀγόρευση τοῦ Κωλέττη. Πράγματι, «ἡ μεγάλη [αὐτή] ἰδέα», δηλαδή ὁ καινούριος ρόλος πού καλεῖται νά παίξει ὁ ἐλληνισμός τῶν πρώτων κρατικῶν συνόρων καί ὁ ἀλύτρωτος, ἀνάμεσα στή Δύση (Εὐρώπη) καί τήν Ἀνατολή (ὀθωμανική αὐτοκρατορία), δέν ἀποτελεῖ ἕνα ἀπλό ἰδεολόγημα ἀλλά μιᾶ συγκεκριμένη κρατική πολιτική πού μέ κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἐκείνη τή στιγμή «ἀλυτρωτική», ἐπεκτατική καί φιλοπόλεμη. Πολιτική συμβιβαστική, σίγουρα πολιτική ἀναμονῆς, δέν ἔχει κανένα ἀπό τά χαρακτηριστικά πού στεγάσθηκαν κάτω ἀπό τό ἴδιο ὄνομα, τό 1897, τό 1912-13 μέ τούς βαλκανικούς πολέμους, ἢ λίγο ἀργότερα μέ τή Μικρασιατική ἐκστρατεία. Ὑπενθυμίζω ἀκόμη τήν ἐλληνο-τουρκική ἐμπορική συνθήκη πού ὑπογράφηκε στήν Κων/πολη (30 Μαΐου 1840), ἡ ὁποία νομίζω ὅτι μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, παρ' ὅλες τίς περιπέτειές της, ὁ συνδετικός κρίκος ἀνάμεσα στό Τανζιμάτων καί τή Μεγάλη Ἰδέα. Τελικά, μιᾶ μελέτη πού θά ξεκινούσε ἀπό τίς ἀντικειμενικές καί ὑποκειμενικές συνθήκες ὑπαρξῆς τοῦ ἐλληνισμοῦ στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία καί ὄχι μόνο ἀπό τήν ἐλληνική κρατική πολιτική πάνω στό «ἀλυτρωτικό», θά ἔδινε μιᾶ νέα διάσταση στή Μεγάλη Ἰδέα, δείχνοντας τή σύνδεσή της μέ τό καινούριο φαινόμενο τῶν πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων καί τήν ἀνατοποθέτηση τῶν ἀναγκῶν καί τῶν βλέψεων τοῦ ἐλληνισμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

τῆς χώρας, ἔχει πολλές ὄψεις. Μερικές ἀπό τίς σημαντικότερες καί τίς πιο προσιτές εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

- I Ἐπηρεάζει τίς καλλιέργειες καί τίς κατευθύνει πρὸς τήν παραγωγή ἐμπορευματικῶν ἐξαγωγικῶν προϊόντων.
- II Προσδιορίζει τήν κοινωνική κινητικότητα καί ὠθεῖ πρὸς τόν ἐσωτερικό ἀγροτικό ἐποικισμό.
- III Δεσμεύει πρὸς ὄφελος τῆς γεωργίας ὀλόκληρο σχεδόν τό ἐργατικό δυναμικό καί στερεῖ τή βιομηχανία ἀπό τήν ἀναγκαῖα ἐργατική (καί φυσικά φθηνή) δύναμη. Ἔτσι ἐπιδεινώνονται ἄλλες ὀργανικές ἀδυναμίες τῆς τελευταίας καί, παρά τήν ὑπαρξήν εὐνοικῶν θεσμικῶν καί κοινωνικῶν ὄρων, καταδικάζεται σέ μεγάλη περίοδο στασιμότητας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά παραπάνω φαινόμενα ἔχουν ἐμφανιστεῖ σάν τάσεις ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα καί ἔχουν συμβάλει ἀπό τότε στήν ἀποκρυστάλλωση ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καί ἄς τονιστεῖ ἀκόμη, ἔστω κι ἂν πρόκειται γιά κάτι τό αὐτονόητο, ὅτι στή διεθνή ἀγροτική συγκυρία τά παραπάνω στοιχεία δέν θά λειτουργοῦσαν ὅπως ἐλλειτοῦργησαν, ἂν δέν ὑπῆρξαν οἱ τοπικές προϋποθέσεις.

Πράγματι, βασικό χαρακτηριστικό τῆς περιόδου αὐτῆς γιά τήν Ἑλλάδα εἶναι τό ὑπερβολικά χαμηλό ἐπίπεδο πληθυσμικῆς πυκνότητας καί ταυτόχρονα ἡ ἀπρόσφορη κατανομή τοῦ ὑπάρχοντος πληθυσμοῦ, κληρονομιά κι αὐτό τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἡ ἀνακατανομή τοῦ πληθυσμοῦ στό χώρο, ἐγκαινιάζεται μέ μιᾶ ἐπιχείρηση μεγάλων διαστάσεων πού ἀρχίζει ἀμέσως μετά τή λήξη τοῦ ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας καί σηματοδεύεται κυρίως ἀπό τήν κάθοδο μεγάλου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τά ὄρεινά χωριά πρὸς τήν πεδιάδα. Προνομιακός τόπος τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ἡ πεδιάδα, ὑποδέχεται τό σύνολο σχεδόν τῆς ἐσωτερικῆς μετανάστευσης καί δικαιολογημένα ἡ περίοδος ὡς τό 1871 ὀνομάστηκε περίοδος «ἀγροτικοῦ ἐποικισμοῦ» τῆς χώρας.¹⁰

Μποροῦμε τώρα νά καταλάβουμε πόσο σημάδεψε ἡ «ἀγροτική» αὐτή συγκυρία τό ἀστικό δίκτυο τῆς χώρας πού διαμορφώνεται τήν ἴδια ἐποχή. Ἡ ἀπορρόφηση τοῦ

10. Β. ALIVISATOS, La réformation agraire en Grèce. Paris 1932.

δημογραφικού πλεονάσματος¹¹ από την αγροτική παραγωγή φαίνεται από την κατανομή του πληθυσμού στο χώρο, όπου οι μόνες αστικές πληθυσμικές συγκεντρώσεις που ευνοήθηκαν παρουσιάζουν χαμηλό αριθμητικό δυναμικό (2-10.000 κατοίκους). Κέντρα τοπικού ενδιαφέροντος, σε άμεση σχέση με την περιβάλλουσα ύπαιθρο, οι πόλεις αυτές γίνονται ή βάση ενός αστικού δικτύου που θα διατηρήσει ανέπαφη την αρχική του ιεραρχία και τον αγροτικό χαρακτήρα ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Η ώρα της πόλης-κέντρου βιομηχανικών δραστηριοτήτων ανώτερης παραγωγικότητας δεν έχει έρθει ακόμη για την Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Πρόκειται για τον πληθυσμό του αρχικού εδάφους (σύνορα του 1832) στον οποίο δεν έχει συμπεριληφθεί ο πληθυσμός των Ιονίων νήσων (1870: 229.516, 1879: 244.433, 1889: 249.703) της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας (1881: 337.423). Οι καινούριες τάσεις που εμφανίζονται τη δεκαετία 1870, όπως δείχνουν οι παραπάνω πίνακες, βρίσκουν την έκφρασή τους στη στατιστική του 1879 όπου τα νέα φαινόμενα στη δημογραφία και την οργάνωση των χώρων αρχίζουν να διακρίνονται καθαρά.

Για να φανεί σε ποιά ποσοτικά δεδομένα αντιστοιχούσε η μετακίνηση του πληθυσμού στον αγροτικό χώρο και ποιές ήταν οι δυνατότητες επέκτασης των καλλιεργειών, ακόμη και προς το τέλος της περιόδου 1832-1871, ως σημειωθεί ότι το 1861 η έκταση των καλλιεργήσιμων αλλά χέρσων γαιών ήταν 11.748.000 στρέμματα έναντι 7.435.000 καλλιεργημένων γαιών. Το 1871 οι αριθμοί ήταν αντίστοιχα 9.269.000 έναντι 9.914.000,¹² δηλαδή μέσα σε 15 χρόνια είχαν προστεθεί στις καλλιεργούμενες γαίες 2.479.000 στρέμματα, γεγονός που σίγουρα έπαιξε προσδιοριστικό ρόλο προς την πλευρά τόσο όρισμένων εξελίξεων όσο και όρισμένων αναστολών.

Μελετώντας την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία, ο Λένιν¹³ διαπίστωσε ότι το μεγάλο κύμα εσωτερικού έποικισμού, που είχε εκδηλωθεί την ίδια εποχή, συνοδεύτηκε από μία σαφή επιβράδυνση της διαδικασίας ανάπτυξης του καπιταλισμού στη χώρα. Νομίζω ότι κάτι ανάλογο ισχύει και για την Ελλάδα, και ενδεχόμενα το φαινόμενο να είναι κοινό σε πολλές χώρες με παρεμφερείς κοινωνικές δομές. Αν μάλιστα διεξοδικότερες, θεωρητικά και εμπειρικά, μελέτες θεμελιώναν την έγκυρότητά της, η διαπίστωση αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει πολύτιμο μέσο προσέγγισης της ιστορίας όρισμένων κοινωνιών του 19ου αιώνα, που χαρακτηρίζονται από καθολική συχνά απουσία συσσώρευσης κεφαλαίου, όπως συμβαίνει, σε μεγάλο βαθμό, με την ελληνική.

Αλλά εκείνο που έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία είναι οι μορφές που παίρνει το κίνημα του έποικισμού και οι τάσεις που αποκρυσταλλώνονται στο πλαίσιο του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ελλάδας του 19ου αιώνα, ο έσωτερικός έποικισμός και η ανατοπο-

θέτηση του πληθυσμού μέσα στο χώρο προσδιορίστηκε από τον τύπο του κράτους που πρόκυψε από την πρόσφατη εθνική επανάσταση. Αστικο-δημοκρατικού χαρακτήρα, το κράτος αυτό εννοούσε τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και την προσανατόλιζε προς τις καλλιέργειες ύψηλων αποδόσεων, μόνες ικανές να ανταμείψουν την εργασία του αγρότη και ταυτόχρονα να προμηθεύσουν στο κράτος και στην κοινωνία ολόκληρη το απαραίτητο για τη συντήρησή τους πλεόνασμα.

Ακριβώς αυτά τα δύο σημεία (ο διαφορετικός τρόπος που αντιμετωπίζονται οι ανάγκες των αγροτών στο πλαίσιο του εθνικού κράτους και η δημιουργία διαφορετικού τύπου και μεγέθους αναγκών της νέας κοινωνίας) είναι που διαφοροποιούν το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος σε σχέση με το καθεστώς που επικρατούσε στον ίδιο χώρο προεπαναστατικά και με εκείνο που εξακολουθούσε να επικρατεί, για πολύ ακόμη καιρό, στην υπόλοιπη οθωμανική αυτοκρατορία. Πρόκειται για δύο διαδικασίες ασυμβίβαστα διαφορετικές και φυσικά ανταγωνιστικές.

Πράγματι, η δυναμική της οικονομίας στις συνθήκες του «οθωμανικού» τρόπου παραγωγής, και γενικότερα στις κοινωνικές συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας, ώθησε προς την κολιγική σχέση (τσιφλικι), δηλαδή την εμφάνιση άπαρχων αγροτικής ιδιοκτησίας στο επίπεδο του κυρίαρχου οθωμανικού κοινωνικού στρώματος, σε μερικές περιπτώσεις και του αντίστοιχου χριστιανικού, και τη δημιουργία ενός στρώματος κολιγών, σαν αυτόνοτου συμπληρώματος του προηγούμενου. Αυτή την τάση διαφοροποίησης των κοινωνικών σχέσεων ανέτρεψε, στο χώρο της, η ελληνική επανάσταση και οδήγησε προς την πλήρη ιδιοκτησία, όχι μόνον το ήγεμονικό κοινωνικό στρώμα που είχε διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας ή εκείνο που πρόκυψε από τον αγώνα της ανεξαρτησίας, αλλά, και κυρίως, τους άμεσους παραγωγούς, εκείνους ακριβώς που οι συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας ώθησαν προς την κολιγοποίηση. Αυτή την αλλαγή εύκολα θα μπορούσαμε να τη συλλάβουμε, αν μελετούσαμε συγκριτικά τις σχέσεις ιδιοκτησίας ανάμεσα στην «αρχική Ελλάδα» και τις νέες επαρχίες τη στιγμή της προσάρτησής τους στην ελληνική επικράτεια. Μία τέτοια σύγκριση θα έδειχνε νομίζω, αρκετά καθαρά, ότι ενώ στην Ελλάδα των πρώτων συνόρων όλες οι διαδικασίες (οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές) οδήγησαν προς την εγκαθίδρυση σχέσεων πλήρους ιδιοκτησίας στο επίπεδο των άμεσων παραγωγών, στην οθωμανική αυτοκρατορία οι αγροτικές σχέσεις εξακολουθούσαν να εξελίσσονται προς την κατεύθυνση της κολιγοποίησης με αποτέλεσμα, μαζί με τις νέες επαρχίες (πχ. Θεσσαλία, Άρτα), να αποκτά η ελληνική κοινωνία και νέα προβλήματα, όπως το πρόβλημα των τσιφλικιών.

Η λύση που δόθηκε πάντως στην ανεξάρτητη Ελλάδα είχε όρισμένες συνέπειες, και στην εξέλιξη της πήρε μερικές μορφές αναμφισβήτητα αντιφατικές. Οι συνέπειες: Ο αγροτικός κλήρος πήρε μικροσκοπικές διαστάσεις, αντίστοιχες προς τις οικονομικές δυνατότητες της μονάδας στην οποία «ανάτέθηκε» ή βασική παραγωγική διαδικασία, δηλαδή της οικογένειας. Η αγροτική οικογένεια, κατά πλειοψηφία μονο-εστιακή και σχετικά ολιγομελής, είχε περιορισμένες δυνατότητες σε εργατικά χέρια και, καθώς έβγαινε άμπωτη από την τουρκοκρατία και τον αγώνα της ανεξαρτησίας, αδυνατούσε,

11. Το ίδιο φαινόμενο διαπιστώνεται κατά την περίοδο 1750-1821, βλ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *οπ. παρ.*

12. PIERRE A. MORA-Y TINIIS, *La Grèce telle qu'elle est*. Paris 1877, p. 261.

13. V. LENINE, *Le développement du capitalisme en Russie*. Éditions Sociales Paris (1974) p. 523.

κυριολεκτικά, να κάνει και την παραμικρότερη επένδυση για να αυξήσει την παραγωγικότητα του κλήρου της. Γενικότερα, τό χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο της χώρας και ή άυπαρξία, έστω και στοιχειωδών μορφών έκμηχανίσης στη γεωργία, ώθησε σε άκόμη μεγαλύτερη συρρίκνωση τόν άγροτικό κλήρο σε έποχή όπου ή διαθεσιμότητα άκαλλιεργητων γαιών επέτρεπε τή δημιουργία πολύ μεγαλύτερων άγροτικών έκμεταλλεύσεων.

Η αντίφαση: Τό άποτέλεσμα αυτό έπιτεύχθηκε μέσα από τή μη διανομή τής έθνικης γής, πράγμα πού φαινομενικά δείχνει παράλογο και πού δημιούργησε άρκετή άσάφεια τόσο στην έποχή του όσο και στην κατοπινή ιστορική έρευνα. Χωρίς να μπορώ, στά όρια τής προβληματικής αυτού του άρθρου, να προχωρήσω περισσότερο πρós αυτήν τήν κατεύθυνση, θά έλεγα ότι τό πρόβλημα τών έθνικων γαιών μπορεί να πάρει πολλαπλές διαστάσεις και να δείξει μερικές κρυμμένες όψεις τής έλληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα.¹⁴ Η φάση τής μη διανομής, ή καλύτερα τής διανομής με τό σταγονόμετρο, πού κράτησε ως τό 1871, θά μπορούσε να θεωρηθεί μεταβατική περίοδος όπου ό "Έλληνας άγρότης, παρόλο πού δεν είχε πάντοτε πλήρη δικαιώματα πάνω στην γή πού καλλιεργούσε, συμπεριφερόταν σαν να ήταν πραγματικός ιδιοκτήτης. Τό γεγονός ότι άνάμεσα στό κράτος και τούς καλλιεργητές τών έθνικων γαιών δεν παρεμβαλλόταν ένα στρώμα μεγαλοϊδιοκτητών πού μέσα από τό μηχανισμό τής γαιοπροσόδου θά προσανατόλιζε τήν άγροτική οικονομία σύμφωνα με τά δικά του συμφέροντα, επέτρεπε στους άγρότες να αισθάνονται σαν άνεξάρτητοι παραγωγοί και να δραστηριοποιούνται πρós τήν κατεύθυνση τών έντατικών καλλιεργειών. Στο σπινθηρικό αυτό τό άστικό κράτος κατάφερε να παίξει

Έτος	Άρχικό έδαφος (λίβρες ένετικές)	Άρχικό έδαφος + Ίόνιοι νήσοι, 1864 (λίβρες ένετικές)
1831	5.000.000	
1845	14.000.000	
1851	57.000.000	
1852	16.000.000 *	
1854	10.000.000 *	
1856	40.000.000 *	
1858	62.000.000	
1863	90.000.000	
1865	-	111.000.000
1871	-	150.000.000
1872	120.000.000	-
1873	-	154.000.000
1874	133.000.000	-
1876	-	195.000.000

* Πτώση τής παραγωγής πού όφείλεται σε άρρώστια ή όποια καταπολεμήθηκε τό 1856.

ΠΗΓΗ: Pierre A. MORAÏTINIS, La Grèce telle qu'elle est, Παρίσι 1877, σελ. 265.

τέλεια τό ρόλο του: Έμποδίζοντας τό σχηματισμό μιās τάξης μεγαλογαιοκτημόνων και οργανώνοντας τις νέες έμπορευματικές καλλιεργείες στην βάση τής μικρής παραδοσιακής μονάδας, ανέπτυξε κατά θεαματικό τρόπο

14 Ο Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ πρώτος, αλλά εύκαιρικά και χωρίς να προχωρήσει σε βαθύτερη άνάλυση του φαινομένου, έθεώρησε τή μη διανομή τής γής έμπόδιο στό σχηματισμό μεγάλης γαιοκτησίας (Βλ. Έθνικά δάνεια και έλληνική δημοσία οικονομία, Αθήνα 1925 και Έργα τόμ. II, Αθήνα 1939, σελ. 321, 327). Με άλλη θεωρητική βάση αντιμετώπιζει τό ίδιο θέμα ό Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ. Τό άγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Τό πρόβλημα τής κοινωνικής ένσωμάτωσης τής γεωργίας, Αθήνα 1975, σελ. 80.

τήν άγροτική παραγωγή (βλ. πίνακες 3,4,5) και άφησε έλεύθερο τό πεδίο στην δράση του έμπορίου και σε όλα τά ταξικά συμφέροντα πού άπορρέουν απ' αυτό: έτσι ένίσχυε τόν άστικό, ή μάλλον μικροαστικό, χαρακτήρα τής έλληνικής κοινωνίας.

Παρόμοια κατάσταση δεν εύνοούσε τή μεγάλη ιδιοκτησία και τις έκτατικές καλλιεργείες χαμηλών άποδόσεων, όχι μόνο γιατί τό θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο

Έτος	Εύνολο φόρων	Φόρος στην σταφίδα	%
1833	7.724.000	10.127	1,3
1835	13.635.000	24.529	1,8
1843	17.846.000	66.806	3,7
1851	17.923.000	150.069	8,4
1859	19.793.000	241.040	12,2

ΠΗΓΗ: (Σ.Α. Σηλιωτάκης) Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, Αθήνα 1859, σελ. 60-61

ήταν άρνητικό πρós μιá τέτοια «φευδαρχική» όπισθοδρόμηση, αλλά γιατί και από στενά οικονομική άποψη φαίνεται ότι ήταν άσύμφωρες.

Στό σημείο αυτό κάνει όμως τήν εμφάνισή της μιá νέα αντίφαση: Αν ή κυριαρχία τής μικροϊδιοκτητικής άγροτικής μονάδας έπαιξε άνασταλτικό, ίσως και άπαγορευτικό ρόλο στην δημιουργία μεγάλης γαιοκτησίας, έπαιξε εξίσου άνασταλτικό ρόλο και στην δημιουργία προλεταριάτου στις πόλεις, μιá και δεν άποδέσμευε εργατικές δυνάμεις πού θά μπορούσαν να κατευθυνθούν στην βιομηχανία και, σε γενικές γραμμές, δεν ένθάρρυνε τήν άγροτική έξοδο. Η αύξηση του άριθμού των προ-

Καπνός	
1856	767.500 όκάδες
1860	1.069.835
1876	3.650.000 (έκτίμηση)
Μπαμπάνι	
1862	28.537 καντάρια
1863	69.942
1864	193.015

ΠΗΓΗ: Pierre A. MORAÏTINIS, La Grèce telle qu'elle est, σελ. 269-270.

σώπων πού άπασχολούνταν στην γεωργία και ή μείωση εκείνου τής βιοτεχνίας κατά τή δεκαετία του 1850 πού έπισήμανε ό Σ. Σηλιωτάκης (βλ. παραπάνω), βρίσκει τή δικαίωσή της σ' αυτόν τό μηχανισμό. Έδώ μάλιστα νομίζω ότι αξίζει να έπισημανθεί ένα φαινόμενο πού εικονογραφεί τούς βραδείς ρυθμούς τής άγροτικής έξόδου πού εξακολουθούσαν να ισχύουν και κατά τις έπόμενες δεκαετίες και πού δείχνει ταυτόχρονα με πόσο «μοντέρνο» τρόπο λύθηκε τό πρόβλημα τής δημιουργίας φτηνού εργατικού δυναμικού, άπαραίτητου στοιχείου στην νέα φάση στην όποία έμπαινε ή έλληνική

οικονομία αυτή την εποχή: "Όταν κατά τη δεκαετία του 1870 άρχισαν τά μεγάλα δημόσια έργα και ή ίδρυση των πρώτων βιομηχανιών, ή «σχετική» έλλειψη ντόπιων εργατικών χεριών ανάγκασε τούς επιχειρηματίες νά οργανώσουν τή μετανάστευση Έλλήνων ή άλλοεθνών εργατών από τήν όθωμανική αυτοκρατορία. Τέτοια είναι ή περίπτωση των Άρμενίων εργατών πού μαζικά άπασχολήθηκαν (και άποδεκατίστηκαν από τίς δυσμενείς συνθήκες εργασίας) στή διάνοιξη τής διώρυγας τής Κορίνθου,¹⁵ ή των Έλλήνων εργατών από τήν Κρήτη πού δούλευαν μέ άπάνθρωπες συνθήκες στά όρυχεία του Λαυρίου.¹⁶

Η βιομηχανική ανάπτυξη είναι άδιανόητη χωρίς τήν ύπαρξη εύνοϊκών συνθηκών για μιá έσωτερική αγορά και χωρίς οί καπιταλιστικές σχέσεις νά εισδύσουν στόν άγροτικό τομέα, πράγμα πού σημαίνει αύξηση τής παραγωγικότητας, πτώση του ποσοστού του κέρδους και, τέλος, μετατροπή ενός τμήματος των άγροτών σέ βιομηχανικούς εργάτες τής πόλης. Παρόμοιες εκδηλώσεις του καπιταλισμού εμφανίζονται στόν έλληνικό άγροτικό χώρο μόνο γύρω στά 1870, μέ τρόπο στοιχειώδη βέβαια, αλλά άρκετά έμφανή και όριστικό. Η πτώση του ποσοστού του κέρδους στήν άγροτική παραγωγή είναι αισθητή τήν περίοδο αυτή και γίνεται έντονότερη κατά τή διάρκεια τής επόμενης δεκαετίας, πράγμα πού σχετίζεται νομίζω μέ τήν πολιτική του έλληνικού κράτους άπέναντι στό πρόβλημα τής διανομής των έθνικων γαιών στους καλλιεργητές. Η ανάγκη νά αυξηθεί ή έπιφάνεια και ή σημασία των άγροτικών εκμεταλλεύσεων, μέ σκοπό νά άντισταθμιστεί ή πτώση του ποσοστού του κέρδους του καλλιεργητή και νά διατηρηθεί ή παραγωγή σέ ύψηλά επίπεδα, βρίσκεται στή βάση του μεγάλου έγχειρήματος διανομής των γαιών πού άρχισε τό 1871. Μέ τή σειρά του, πάλι, τό ένλόγω έγχείρημα βρίσκεται στή βάση τής εμφάνισης όρισμένων καπιταλιστικών γνωρισμάτων στόν άγροτικό χώρο, ήδη από τή φάση τής παραγωγής και όχι μόνο κατά τή φάση τής έμπορευματοποίησης του προϊόντος, πράγμα πού ήταν ό κανόνας, ή περίπου ό κανόνας, ως τήν εποχή εκείνη.

Μέ αυτόν τόν περίπλοκο, αλλά όχι άπροσδόκητο τρόπο, και μέ βραδείς αλλά σταθερούς ρυθμούς δημιουργούνται οί προϋποθέσεις για τό πέρασμα στή βιομηχανία, πάντα στά όρια τής κρίσιμης δεκαετίας 1871-1880.

Αλλά και στό χώρο του έλληνικού κεφαλαίου, βασικά τής διασποράς και τής όθωμανικής αυτοκρατορίας, εμφανίζονται τήν ίδια στιγμή αλλαγές πού συγκλίνουν μέ τά παραπάνω φαινόμενα και λειτουργούν προσδιοριστικά για τήν παραπέρα ανάπτυξη τής ελληνικής οικονομίας. Τελειώνω μέ μερικές σκέψεις πάνω στό πρόβλημα αυτό:

Οί πιέσεις πού άσκησε στό έλληνικό κεφάλαιο τής διασποράς ή ανάπτυξη των διαφόρων έθνικισμών στίς

βαλκανικές χώρες από τά μέσα του 19ου αιώνα έχουν ήδη προσελκύσει τήν προσοχή των Έλλήνων ιστορικών.¹⁷ Φαίνεται όμως ότι οί άντιφάσεις πού κλόδισαν τόν έλληνικό καπιταλισμό πού δρούσε έξω από τά σύνορα του έθνικου κράτους ήταν βαθύτερες και πολύ ευρύτερης κλίμακας. Γύρω στά 1870 ή πώση του ποσοστού του κέρδους στίς δυτικές χώρες είχε δύο συνέπειες, συναφείς και άλυσιδωτές. Έθιγε τό έλληνικό κεφάλαιο τής διασποράς τό όποιο, λόγω του σχετικά μικρού όγκου του, δέν μπορούσε νά συμπεριφερθεί άυτοτελώς στίς χώρες εγκατάστασής του, και έθιγε, επίσης, τό έλληνικό κεφάλαιο τής όθωμανικής αυτοκρατορίας, γιατί ή έξαγωγή ευρωπαϊκού κεφαλαίου προς αυτήν¹⁸ σήμαινε άνάλογη πτώση του ποσοστού κέρδους του τοπικού όγκου του. Η κατάσταση αυτή έθετε τό ζήτημα τής αναδιάρθρωσης του έμπορικού έλληνικού κεφαλαίου γενικά και του έλληνικού κεφαλαίου στό έσωτερικό τής αυτοκρατορίας ειδικότερα, αναδιάρθρωση όμως πού προσέκρινε εκεί στήν παραδοσιακή άδράνεια και τούς όξυμένους ανταγωνισμούς, πού ήταν άδύνατο νά δαμαστούν, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Από τήν κατάσταση αυτή κερδισμένη βγήκε ή ελληνική οικονομία. Ένα τμήμα του έλληνικού κεφαλαίου του έξωτερικού υποχρεώνεται νά στραφεί προς τήν Ελλάδα, όπου παρουσιάζονται σαφώς εύνοϊκότερες συνθήκες για αυτό. Ένα έθνικό κράτος, έτοιμο νά ένσωματώσει τά στοιχεία τής διασποράς από τή μιá, και από τήν άλλη ή διεύρυνση τής έσωτερικής αγοράς, άποτέλεσμα τής καπιταλιστικής συσσώρευσης πού πραγματοποιήθηκε στό κράτος αυτό και εξαιτίας τής ύπαρξής του, καθιστούσαν τήν Ελλάδα τόπο προνομιακό για τήν εγκατάσταση του περιπλανώμενου έλληνικού κεφαλαίου.

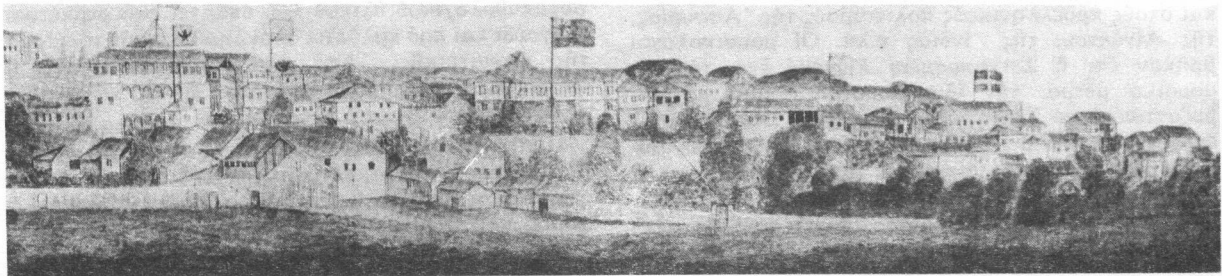
Αλλά τήν περίοδο όπου συντελείται ή πρώτη μεγάλη οικονομική αλλαγή μέ τήν εμφάνιση και στήν Ελλάδα άπαρχών βιομηχανίας δέν ήταν πιá δυνατή μιá άύτονομη ανάπτυξη για μιá μικρή οικονομία τής ευρωπαϊκής περιφέρειας. Από τότε και, τουλάχιστον, ως τή δεκαετία 1960-1970, βιομηχανική ανάπτυξη και εξάρτηση συμβαδίζουν και διαμορφώνουν τήν πορεία τής ελληνικής κοινωνίας, αναστέλλοντας τίς διευρυντικές επιπτώσεις μιáς βιομηχανικής επανάστασης πραγματικής, αλλά καθυστερημένης.

15. E. TSAKONAS, Canal maritime de Corinthe, Athènes 1896, σελ. 26.

16. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΣΑΤΟΣ, Ιστορία του έλληνικού εργατικού κινήματος, Αθήνα 1972 (5η έκδοση) σελ. 19, 37.

17. N. SVORONOS, Histoire de la Grèce moderne PUF (Que sais-je) Paris 1964 (2e édition), p. 68. Βλ. και τήν ελληνική έκδοση, Έπισκόπηση τής νεοελληνικής ιστορίας, Θεμέλιο 1976, σελ. 101.

18. Βλ. ένδεικτικά, JACQUES THOBIE, Les intérêts économiques, financiers et politiques français dans la partie asiatique de l' Empire ottoman de 1895 à 1914. Thèse 1973, 3 vol.

Ψυχοπαθολογία τοῦ ρεμπέτικου

τοῦ Νίκου Παπαγιάννη

Τό τραγούδι ἀντικατοπτρίζει τήν ψυχική διάθεση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως διαμορφώνεται μέσα στόν κοινωνικο-πολιτιστικό χώρο πού τόν περιβάλλει, τή συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ἀκόμη, σάν συγκινησιακός διερευνητισμός, ἀναμοχλεύει τό καταπιεσμένο καί ἀπωθημένο ψυχικό ὕλικό καί πετυχαίνει μίαν ἄμεση σύζευξη τῆς παρελθοντικῆς ψυχικῆς ἐμπειρίας μέ τήν τρέχουσα ψυχοσυναισθηματική κατάσταση. Θά μπορούσε κανείς νά πεί ὅτι εἶναι ἔκφραση τοῦ ἀσυνειδήτου ἢ δρόμος πού ὁδηγεῖ στό ἀσυνείδητο.

Τό ρεμπέτικο τραγούδι ἐπιτρέπει νά ὑποστηρίξουμε τήν ἄποψη αὐτή, γιατί ὄντας ἔξω ἀπό τό ἐμπορικό κύκλωμα, τουλάχιστον ἀρχικά, εἶχε γνησιότητα καί εἰλικρίνεια, ἔλεγε ὅ,τι ἤθελε νά πεί, χωρίς συμβάσεις, χωρίς ἐνδοιασμούς, μέ μοναδικό κίνητρο τήν ψυχολογική πίεση τῆς στιγμῆς. Ἦταν δηλαδή ὅπως θά λέγαμε στήν ψυχιατρική γλώσσα, λίγο πολύ, ἕνας ἐλεύθερος συνηρισμός.

Τό ρεμπέτικο γεννήθηκε στή Σύρα καί γρήγορα ξαπλώθηκε στά μεγάλα ἀστικά κέντρα, πού ἀρχισαν νά ἀναπτύσσονται στήν Ἑλλάδα, τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα (Stefanis, 1975).

Οἱ ἐπιδράσεις ὑπό τίς ὁποῖες πῆρε μορφή εἶναι ἀβέβαιες. Ὑπάρχουν ὁμως πολλές ἐνδείξεις ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες (Πετρόπουλος, 1972).

Τό μουζούκι, τό κυριαρχικό ὄργανο τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ, ἦταν γνωστό στήν κλασική Ἑλλάδα, ἀλλά καί στους προελληνικούς πολιτισμούς τῆς Ἀσσυρίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἰνδίας κ.λπ. Οἱ μουσικολόγοι βρῆκαν ὅτι ἡ *Συννεφιασμένη Κυριακή* ἔχει τό ἴδιο μουσικό μέτρο, τήν ἴδια μουσική γραφή μέ τόν βυζαντινό ὕμνο *Τῆ ὑπερμάχῳ Στρατηγῶ*. Ἀκόμη καί ἡ ἔκταση τῶν δύο μελωδιῶν εἶναι ἴδια. Ὁ Μακρυγιάννης, στό ἔργο του, ἀναφέρει τό μουζούκι, καί ὁ Θεόφιλος ζωγράφησε τόν Κατσαντώνη νά παίζει μουζούκι. Ὁ Μ. Βαμβακάρης ἔγραψε τούς στίχους: «Τά ματόκλαδά σου λάμπουν, σάν τά λούλουδα τοῦ

κάμπου», καί ποιός μπορεῖ νά πεί ὅτι αὐτό δέν εἶναι δημοτικό τραγούδι; Ὁ Μαλακάσης ἔγραψε: «Βαριές πλατιές οἱ στάλες, πέφτουν οἱ μεγάλες τῆς βροχῆς», καί ὁ Τσιτσάνης: «Πέφτουν τῆς βροχῆς οἱ στάλες». Ὅσο γιά τά σημερινά λαϊκά τραγούδια, ὅσο νά θέλουν—για-ἐμπορικούς κ.ἄ. λόγους— νά διαφοροποιηθοῦν, δέν τά καταφέρνουν. Ἡ διαφορά εἶναι χρονολογική, ὄχι ψυχολογική. Ὁ ρεμπέτης πρόσφυγας τοῦ 1922 τραγουδοῦσε: «Ἐκατό δραχμές τή μέρα παίρνω τσιβαέρι μου», καί ὁ ὄψιμος ρεμπέτης τοῦ 1970 τραγουδοῦσε: «Τετρακόσιες κάθε μέρα πέφτουν μέσ στό χέρι μου» (δίσκος 1974). Αὐξηση «τοῦ κατά κεφαλὴν ἀντιστοιχοῦντος ἐθνικοῦ εισοδήματος», ὅπως θά ἔλεγε ἕνας οἰκονομολόγος.

Τά στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τό ρεμπέτικο τραγούδι εἶναι ἡ μουσική, ὁ στίχος κι ὁ χορός.

Θά ἀσχοληθῶ μέ τήν ἀνάλυση τοῦ στίχου, μέ τό περιεχόμενο δηλαδή τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ· καί αὐτό, γιατί, ἔξω ἀπό τό ὅτι μοῦ λείπουν οἱ ἀπαραίτητες μουσικές γνώσεις, δέν μπορῶ νά διαχωρίσω τή μουσική ἀπό τό στίχο καί οὔτε ἐπιτρέπεται. Τό ἕνα συμπληρώνει τό ἄλλο σ' ἕνα ἀδιαίρετο σύνολο· ἄλλωστε ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι τά συναισθήματα, καί αὐτά γεννιῶνται καί ἀναπτύσσονται κάτω ἀπό τήν τελική σύζευξη τοῦ στίχου μέ τίς νότες.

Ἐκεῖνο πού θά προσπαθῶ νά κάνω εἶναι μιά προσέγγιση ψυχαναλυτικῆς βασικά ἐμπνευσης τοῦ ψυχοπαθολογικοῦ ὕλικου πού ὑπάρχει στό ρεμπέτικο τραγούδι καί πού καλύπτει ὀλόκληρο σχεδόν τό φάσμα τῆς ψυχιατρικῆς. Ἀπό τίς ἀπλές διαταραχές ἢ ἰδιορρυθμίες τῆς προσωπικότητας ὡς τίς ψυχωσικές καταστάσεις.

Προηγούμενα, ὁμως, πρέπει νά πῶ δύο λόγια γιά τόν βασικό χορό τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ, πού εἶναι ὁ ζεϊμπέκικος. Σέ ἀντίθεση μέ τόν τσάμικο, πού εἶναι ὁ χορός τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, καί εἶναι χορός λεβέντικος, ὑπεροπτικός θά ἔλεγα, ὁ ζεϊμπέκικος εἶναι

χορός ταπεινός, χορός ίκεσίας. Χορεύεται σκυφτά, μέ χαμηλωμένα βλέφαρα και κορμικές κινήσεις. Ο χορευτής χορεύει για τόν έαυτό του. Ο χορός του αποκαλύπτει την ιστορία τής ζωής του. Είναι τά δακτυλικά του άποτυπώματα.

Όσοι άσχολήθηκαν μέ τό ρεμπέτικο τραγούδι βρήκαν ότι ένα από τά χαρακτηριστικά του γνωρίσματα είναι ό έρωτισμός. Μάλιστα, ένας καταπιεσμένος, άνολοκλήρωτος, άνικανοποίητος έρωτισμός. Ο Μ. Χατζιδάκις ήταν εκείνος πού πρώτος άνακάλυψε τό ρεμπέτικο τραγούδι και τό παρουσίασε στό πλατύ άστικό κοινό, φιλτραρισμένο μέσα άπ' τή δική του αισθητική, μέ τίς *Έξη λαϊκές ζωγραφίες*. Τό γεγονός δέν είναι τυχαίο. Η άνακάλυψη δέν μπορούσε νά γίνει παρά από άτομο τής ψυχοδομής και τής εύαισθησίας του Μ. Χατζιδάκι. Στο δίσκο του 1962 *Πασχαλιές μέσα άπ' τή νεκρή γη* γράφει: «Μπήκα μέσα σέ μικρά μαγαζιά, άπίθανα κρυμμένα κι άπλησίαστα, σέ χώρους μυσταγωγικούς μ' εκείνη τήν τολμηρή άστοχασιά τής νεότητας... ξένος, μικρός κι άδύναμος, πίστεψα πώς τό τραγούδι αυτό ήταν δικιά μου, μιά όλότελα δικιά μου ύπόθεση». Στο δίσκο του *Τά περίξ* (1974) γράφει: «Και τά τραγούδια γίνανε πλατιά, μέ λόγια πού θίγουν τούς καιρούς και άναταράζουν τούς καιμούς πάνω σέ δύο θέματα πρωταρχικά. Τό θέμα τής φυγής και του έρωτα, του άπό τρεις χιλιάδες χρόνια άνικανοποίητου».

Ο άνικανοποίητος έρωτας. Νά λοιπόν τό νήμα για νά μπουμε στό λαβύρινθο. Τό νήμα πού καθώς τό ξετυλίγουμε, βλέπουμε όλο και περισσότερο νά προβάλλουν δυνάμεις σκοτεινές, άνεξέλεγκτες, πού δέν επιτρέπουν τή σεξουαλική ίκανοποίηση, πού αναστέλλουν και έμποδίζουν τή δημιουργική ένωση. Έτσι ό έρωτας άντί νά είναι πηγή εύδαιμονίας και δημιουργίας, είναι πηγή δυστυχίας και καταστροφής. Είναι καιμός και μαρτύριο, άρρώστια και πληγή. Και όσο τό νήμα προχωρά και φτάνει τήν άλήθεια, τόσο διακρίνεται στό βάθος ό παλιός εκείνος μύθος του Οιδίποδα.

Γιά τόν ρεμπέτη ή γυναίκα είναι τρελή, άστατη, άμυαλη, άπιστη, άκαρδη, κακούργα, δολοφόνισσα. Η μάνα είναι ή μοναδική γυναίκα. Είναι ή μεγάλη άγαπημένη. Ο όρισμός, μιά τη, είναι άρρηκτος, είναι ή έξαρτηση άπό αυτή.

— *Αν είσαι μάνα και πονείς, έλα στ' Ανάπλι νά μέ δείς.
Έλα πριν μέ δικάσουνε, κλάψε νά μ' άπαλλάξουνε.*

Έτσι τελειώνει ένα από τά όραιότερα ρεμπέτικα του 1936. Μπορούμε νά σκιαγραφήσουμε τόν κατάδικο. Ένα δυσπροσάρμοστο άτομο, βασικά δυστυχισμένο, καθηλωμένο στην οιδιποδική φάση τής ψυχοσεξουαλικής του εξέλιξης. Αναμφίβολα προσπάθησε και σκληρά μάλιστα νά ξεπεράσει τό ψυχοσύμπλεγμα. Μά πήρε λάθος δρόμο. Τόν βρίσκουμε τώρα στις φυλακές του Ναυπλίου νά έκλιπαρεί τή μητρική άγκαλιά. Περιμένει τή μάνα νά του λύσει τίς χειροπέδες, όπως του έλυνε άλλοτε τίς φασκίες.

Τό σύνολο σχεδόν του ρεμπέτικου τραγουδιού φέρνει τό ίδιο νόημα, ή τό περιεχόμενό του άνάγεται στό ίδιο θέμα. Θα άναφέρω λίγους σκόρπιους αλλά χαρακτηριστικούς στίχους.

— *Έλα μανούλα γρήγορα άπόψε έδώ κοντά μου
γιατί έχω μείνει μοναχός σ' αυτή τή συμφορά μου.
— Περιπλανώμενος, δυστυχισμένος, μακριά άπ' τής
μάνας του τήν άγκαλιά.
— Στίς Τζιτζιφιές έχει ένα δεντρί πού βγάζει τήν κανέλα
άν μ' άγαπās, μανούλα μου, πάρε τό δρόμο κι έλα.*

Τώρα τί δεντρί είναι αυτό και τί κανέλα βγάζει, εύκολα τό εικάζει κανείς. Χαρακτηριστικό όμως είναι ότι ό χασικλής ρεμπέτης ζητά άπό τή μάνα του νά του προμηθεύσει τήν τοξική ουσία, σαν νά πρόκειται για τό καθημερινό του γάλα.

Άλλά μήπως αυτή ή έξάρτηση άπό τήν τοξική ουσία δέν συμβολίζει τήν έξάρτηση άπό τό μητρικό μαστό, και ή έμμونه του στον άργιλέ, τήν καθήλωσή του ή τήν παλινδρόμησή του σ' ένα στάδιο όπου ή ίκανοποίηση έρχεται άπό τόν στοματικό βλεννογόνο;

Οί ευθύνες τής μάνας για τήν άπαράδεκτη αυτή κατάσταση είναι φανερές. Άνάγονται παλιά στά πρώτα χρόνια τής ζωής του, αλλά και μετέπειτα. Υπερπροστατευτική, φοβική, καταπιεσμένη τόν άντιμετώπιζε, χωρίς νά τό ξέρει, μέ πολύ λαθεμένο τρόπο, πού διαγράφεται στό τραγούδι του.

— *Δέν είχε ή μάνα μου άλλονε, γι' αυτό και δέν μέ μάλωνε
μέ πρόσχε όμως πολύ, μή μέ πλανέψει τό φιλι.*

Ο πατέρας συστηματικά άγνοείται στό ρεμπέτικο τραγούδι. Μόνο πίσω άπό τήν πράξη του ρεμπέτη διακρίνεται ή εκδίκηση πού στρέφεται εναντίον του. Τά ύποκατάστατα του πατέρα, ή έξουσία, ή άρχή, περιβάλλονται μέ περιφρόνηση και έχθρότητα. Οί χωροφύλακες γίνονται μπασκίνες, οί άστυνομικοί μπάτσοι. Σπάνια εκφράζεται σχεδόν οικεία, και πάλι για νά εναντιωθεί: *Κύρ άστυνόμε μή βαρās*. Στο στρατό οί σχέσεις του φτάνουν ως τό λοχαγό. Τόν βλέπει μέ κατανόηση. Ίσως γιατί γνωρίζει ότι και αυτός καταπιέζεται, ότι πάνω άπό αυτόν βρίσκονται άλλοι, ίσως πάλι γιατί έχει άπόλυτα ύποκύψει στην άναπόφευκτη έξάρτηση, έχει άπόλυτα παλινδρομήσει κάτω άπό τήν πίεση των συνθηκών.

Τά λιγοστά ρεμπέτικα πού αναφέρονται στις σχέσεις μάνας και κόρης δέν κρύβουν τήν άντιπαλότητα πού τίς χαρακτηρίζει. Η Ηλέκτρα ξαναζωντανεύει και ζητά εκδίκηση. Τό μίσος ύποβόσκει και τορπιλίζει τίς συναλλαγές.

— *Τή μάνα σου δέν τήν άκούς, ούτε τή λογαριάσεις,
παλιοκόριτσο.
— Μανούλα τ' αποφάσισα και μάγκα θέ νά πάρω.*

Έτσι ό ρεμπέτης, πλάσμα παγιδευμένο στό οιδιποδικό ψυχοσύμπλεγμα, δέν έχει περιθώρια έλιγμών: Θα περάσει στη νεύρωση ή, άκόμη περισσότερο, θα παλινδρομήσει σέ πρωιμότερα στάδια ψυχοσεξουαλικής εξέλιξης.

Η νεύρωση δέν είναι ένα πράγμα. Είναι πολλά. Συμβολίζει τήν έλλειψη στοργής και άγάπης κατά τήν παιδική ήλικία του ρεμπέτη, τή συναισθηματική και λειτουργική του άνωριμότητα, τή λαθεμένη χρήση των έφοδίων για διαπροσωπική και ένδοπροσωπική συναλλαγή. Ο ρεμπέτης ξέρει ότι ένα σύν ένα κάνουν δύο,

ἀλλά μισεί καὶ ἀπορρίπτει τὸ ἀποτέλεσμα. Φορτωμένος προκαταλήψεις, ἀποδιοργανωμένος, κυριαρχεῖται ἀπὸ ἄγχος καὶ κατάθλιψη.

Τὸ ἄγχος εἶναι ἀδιαφοροποίητο καὶ ἀσαφές. Δημιουργήθηκε ἀρχικὰ στὶς σχέσεις μὲ μιά ἤδη ἀγχώμενη μητέρα καὶ ἐν συνεχείᾳ δυνάμωσε καὶ διαφοροποιήθηκε στὴν ψυχοπαθολογία τῆς εὐρύτερης κοινωνίας. Ἐκφράζει τὶς ἐνδόμυχες συγκρούσεις, πού ὁ ρεμπέτης δὲν μπορεῖ νὰ συγκεκριμενοποιήσει καὶ νὰ συνειδητοποιήσει. Ἐκφράζει, ἀκόμη, τὴ λειτουργικὴ ἀνεπάρκεια τοῦ ἐγώ, νὰ διευρύνει καὶ νὰ προάγει τὴ δυνατότητα τῶν προσαρμοστικῶν συμπεριφορῶν πού διαθέτει.

- *Ἀπὸ πολὺ μικρὸ παιδί εἰμαι βασιάνισμένος
μέρα καὶ ἡ δὲν ἔχω δεῖ πότε μου ὁ καημένος.*

Βαθμιαία, διαβρωτικά, διαλυτικά, ἔρχονται στιγμές ὅπου τὸ ἄγχος ὁδηγεῖ στὴν ἀποπροσωποποίηση:

- *Δὲν ξέρω ἂν εἰμαι ἄνθρωπος
ἢ κι ἂν πατῶ στὸ χῶμα.*

Ἡ κατάθλιψη, τὶς περισσότερες φορές, φαίνεται νὰ εἶναι ἀντίδραση στὴν ἀπώλεια τοῦ σεξουαλικοῦ ἀντικείμενου.

- *Ἀπὸ τότε πού 'χεις φύγει, εἶναι ὅλα σκοτεινά.
-Μέ τὶς πρώτες τὶς ψυχάλες, συμφορὲς μου φέρνεις κι ἄλλες.*

Ἄλλοτε πάλι εἶναι διάχυτη, καὶ δὲν φαίνεται νὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ κάποια ἀπώλεια:

- *Συρματοπλέγματα βαριά, ζώνουν τὴ δόλια μου καρδιά
- Ὅσο βαριά εἶν' τὰ σίδερα, εἶναι ἡ καρδιά μου σήμερα.*

Ὁ Karl Abraham, τὸ 1912, μὲ γνώμονα τὶς φροϋδικεῖς ἀντιλήψεις παραλλήλισε πρῶτος τὴν κατάθλιψη μὲ τὸ πένθος. Ἀνάλυσε λεπτομερειακὰ τοὺς παράγοντες πού εἶναι ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ψυχοπαθολογίας τῆς κατάθλιψης καὶ τοὺς συμπύκνωσε ἀδρά στοὺς παρακάτω:

- α) Αὐξημένος στοματικός ἐρωτισμός,
- β) Στοματικὴ καθήλωση,
- γ) Πρώιμες συναισθηματικὲς στέρησεις,
- δ) Ἀναβίωση συναισθηματικῶν στέρησεων (Abraham, 1963).

Οἱ παράγοντες αὐτοὶ σημαδεύουν τὴ ζωὴ τοῦ ρεμπέτη. Ἔτσι τὸ τραγούδι του εἶναι ἕνα μελωδικὸ ἀρμένισμα τῆς ἀπελπισίας του, ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἔκφραση τοῦ S. Rado γιὰ τὴν κατάθλιψη, μιά σπαρακτικὴ κραυγὴ γι' ἀγάπη. Ὅσο περνᾷ ἡ μέρα, τόσο τὸ συναίσθημα βαραίνει:

- *Κάθε ἡλιοβασίλεμα δὲν ξέρω τί μου φταίει
μέ παίρνει τὸ παράπονο καὶ ἡ καρδιά μου κλαίει.
- Ἀργὰ σὰ σουρουπώνει, τὸ στήθος μου ματώνει.*

Ὁ Freud μίλησε γιὰ αἴσθημα ἐσωτερικῆς ἀπώλειας, ἀφοῦ τὸ ἀντικείμενο ἀγάπης ἔχει ἐνδοβληθεῖ καὶ ἐνσωματωθεῖ. Τὸ ἀντικείμενο ἀγάπης δὲν εἶναι ἀπαραί-

τητο νὰ εἶναι σεξουαλικό. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα ὑποκατάστατο ἢ ἀκόμη μιά ἀφηρημένη ἰδέα, ὅπως πατρίδα, ἐλευθερία κ.λπ. (Κουρέτας, 1975).

*Πέργαμε, ἄχ ὠραία Πέργαμε,
φεύγαμε καὶ γιὰ σένα κλαίγαμε.*

Τὸ καταθλιπτικὸ βᾶθος δὲν εἶναι πάντοτε ἴδιο. Στιγμές παίρνει ψυχωσικὲς διαστάσεις, καὶ τότε ὅλα τ' ἀλλάζει. Ἡ ἐσωτερικὴ μαυρίλα ἐξωτερικεύεται, ἀπλώνεται στὴ φύση, καὶ καταστρέφει τὰ χρώματα:

- *Γλυκοχαράζουν τὰ βουνά, μὰ 'γὼ τὰ βλέπω σκοτεινά.
-Μαῦρα τὰ βλέπω κι ἀραχνα γύρω σκοτεινιασμένα·
εἶναι δικά μου βάσανα καὶ κλάψε τα γιὰ μένα·
κι ἂν κλαίω τί μέ ὠφελεῖ, τὰ δάκρυα μου χάνω,
μαῦρα τὰ βλέπω κι ἀραχνα τὰ σύννεφα ἐπάνω.*

Μ' αὐτές τὶς πιεστικὲς συνθήκες, φουντώνει ἕνα παραλήρημα ἀναξιοτήτας καὶ αὐτοῦποτιμησης. Ὁ ρεμπέτης δὲν εἶναι μονάχα αὐτὸς χαμένος ἀλλὰ φέρνει καὶ στοὺς ἄλλους τὴ συμφορὰ. Γίνεται πρόξενος κακοῦ καὶ καταστροφῆς.

- *Μαζί μου θὰ καταστραφεῖς· θὰ πᾶς κι ἐσύ χαμένη
θὰ ζήσεις μέσα στὴ ζωὴ βουβὴ καὶ πικραμένη.
- Ἐγὼ 'μαι ἕνα παλιόπαιδο, γιὰ σένα δὲν ἀξίζω.*

Οἱ συμβολισμοὶ καὶ οἱ παρομοιώσεις ὅταν ἐμφανίζονται μοιάζουν μὲ παραισθήσεις ἢ ψευδαισθήσεις καὶ ἔχουν καταθλιπτικὸ περιεχόμενο:

*...ἐγὼ ἔρημο πουλί,
βλέπω ἀράχνες στὸ κατώφλι καὶ χορτάρια στὴν αὐλή.*

Σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἀβεβαιότητας καὶ μοναξιάς, ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ ῥθει στιγμὴ πού θὰ πεῖ:

- *Βρὲ ζωὴ φαρμάκια στάξεις σέ βαρέθηκα.*

ὁπότε ἡ αὐτοκτονία εἶναι στὸν προθάλαμο:

- *Βαθιά στὴ θάλασσα θὰ πέσω, νὰ μέ σκεπάσει τὸ νερό,
τὴ δύστυχη ζωὴ πού κάνω νὰ τὴν ἀντέξω δὲν μπορῶ.*

Ὅμως τὸ ἀγαπημένο ὄργανο-σύμβολο πού προτιμᾷ ὁ ρεμπέτης γιὰ νὰ σκοτώσει ἢ νὰ σκοτωθεῖ εἶναι τὸ μαχαίρι, καὶ μάλιστα τὸ δίκοπο πού ἔχει μεγάλη διεισδυτικὴ ἰκανότητα.

- *Μ' ἕνα μαχαίρι δίκοπο τὰ στήθια μου θὰ σχίσω.
-Μέ δίκοπο μαχαίρι βαριά θὰ πληγωθῶ.*

Θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι οἱ παραπάνω μηχανισμοὶ ἔχουν ὑστερικὸ χαρακτήρα, καὶ ὅτι ὅταν ὁ ρεμπέτης λέει θὰ πνιγῶ ἢ θὰ σκοτωθῶ κ.λπ. ἀπλῶς θεατρινίζει. Ἴσως εἶναι ἔτσι, ἀλλὰ καὶ πάλι, ἡ διαπίστωση δὲν ἀναιρεῖ τὸ καταθλιπτικὸ περιεχόμενο τῶν ὑστερικῶν ἐκδηλώσεων.

Θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ ἰδιαίτερα στὴ *Συννεφιασμένη Κυριακή*, σάν χαρακτηριστικὸ δείγμα τοῦ συναισθηματικοῦ περιεχομένου τοῦ ρ. τ. Οἱ συνειρμοὶ πού δίνει ὁ

συνθέτης για τό τραγούδι είναι ή κατοχή, ή εξαθλίωση, ή πείνα, ένα παιδί σκοτωμένο. Όλα δείχνουν ότι πρόκειται για αντιδραστική κατάθλιψη. Όμως τό βάθος και ή μονιμότητα τής κατάθλιψης είναι στοιχεία πού κυριαρχούν και δημιουργούν άμφιβολίες.

-Συννεφιασμένη Κυριακή, μοιάζεις μέ τήν καρδιά μου πού έχει πάντα συννεφιά.

Οί αντίδρασεις πού θά προέλθουν από ένα τέτοιο θυμικό, δέν μπορεί παρά νά είναι βίαιες. Έτσι πολλές φορές δίνεται ή έντύπωση ψυχοπαθητικής συμπεριφοράς. Ίσως όμως ή συμπεριφορά αύτή νά είναι άπεγνωσμένη προσπάθεια επιβίωσης σ' έναν κόσμο ό οποίος πληγώνει και έξουθενώνει. Ίσως υπόβαθρο νά έχει τή μελαγχολία. Ένα υπόβαθρο όπου μπορεί νά οικοδομηθεί ό άλκοολισμός ή ή τοξικομανία. Ό ρεμπέτης θέλει νά ξεχάσει. Θέλει νά ικανοποιήσει τίς έξαρτητικές του ανάγκες και νά άπαλλαγεί από τό καταπιεστικό τώρα. Τά ναρκωτικά είναι ό εύκολότερος τρόπος. Βασικά άποφεύγει τά βαριά. Προτιμά τό χασίσι.

-Πάντα μέ γλυκό χασίσι πώς μ' άρπσει νά μεθώ.

Τό χασίσι τόν μεθά. Τόν άποσπά από τά προβλήματα πού τόν άπασχολούν και τόν βοηθά νά ξεπεράσει τή λύπη του.

-Μάγκες φέρτε τήν πατάτα γιά νά κάνουμε λουλά νά φουμάρουμε οί μάγκες πού 'χουν ντέρτι στην καρδιά.

Μέ τήν επίδραση του χασισιού ό ρεμπέτης γίνεται τολμηρός και δυνατός. Η σεξουαλική του επιθυμία και άπόδοση αύξάνει:

-Βάλε φωτιά στόν άργίλε ν' άνάψει ή νταμίρα κι έλα νά τόν φουμάρουμε γλυκιά μου ζωντοχήρα.

Δυστυχώς όμως φαίνεται ότι οί επενέργειες του χασισιού δέν είναι σταθερές.

-Ώρες μέ θρέφει ό λουλάς κι ώρες άδυνατάω ώρες μέ ρίχνει σέ νταλάκι κι άνθρωπου δέ μιλάω.

Τότε ό ρεμπέτης για νά επιτύχει ό,τι επιθυμεί, παρακινούμενος από δυνάμεις πού δέν έλέγχει και ούτε υποψιάζεται, περνάει στά βαριά ναρκωτικά.

-Φέρτε πρέζα νά πρεζάρω.

Από δώ και πέρα γνωρίζει τήν κατάληξη, και βιάζεται νά τήν επιταχύνει:

-Καί στά κούφια μου τακούνια, ήρωίνη ως τά μπουνία.

Τά ένστικτα θανάτου έχουν επικρατήσει. Η στοματοσαδιστική παλινδρόμηση είναι ολοκληρωτική. Ό

ρεμπέτης καταβροχθίζει τόν έαυτό του, για νά εξαγνιστεί.

-Τί πάθος άτελείωτο πού είναι τό δικό μου, όλοι νά θέλουν τή ζωή κι έγώ τό θάνατό μου.

Όλόκληρο τό ρεμπέτικο ήταν αρχικά χασικλίδικο. Μιά πλειάδα τραγουδιών αναφέρεται στό χασίσι και τά άποτελέσματα τής χρήσης του. Η γλυκιά μαστούρα περιγράφηκε και ύμνήθηκε λεπτομερειακά. Άκέραιο τό χασικλίδικο λεξιλόγιο πέρασε στό ρεμπέτικο τραγούδι. Η χασικλίδικη σημειολογία είναι πλουσιότερη: Χάλαση συνειρμού, παραισθήσεις, ψευδαισθήσεις, επίμονη άναφορά στόν έαυτό, μωρολογία, άδιαφορία, άπάθεια, ύποβουλησία, αυτισμός, παραλήρημα ζηλοτυπικό κατά βάση. Όμως τό ύλικό πού βγαίνει από τίς στροφές πού ακολουθούν δέν μπορεί νά εκτιμηθεί σωστά, άν δέν λάβει κανείς ύπ' όψη του τήν ένταση τών ειδικών ψυχικών φορτίσεων, πού τό παρήγαγε.

-Στίς νύχτες τίς άόρατες γυρίζω και φωνάζω...

-Μανίτσα μου, μανάκι μου, πονεί τό κεφαλάκι μου...

-Βρέ άντε πούντο, πούντο νάτο. στήν άμυγδαλιά από κάτω...

-Πούτανε ό νοός σου, πούτανε, κύρ άστυνόμε πούτανε

-Δυό φίδια μαυροκέφαλα μου τηγάνισαν κι έφαγα.

Η ψυχοδυναμική δομή και εξέλιξη του ρεμπέτη πότη δέν είναι πολύ διαφορετική. Πίνει γιατί κι αυτός θέλει νά ξεχάσει: αλλά έδώ τό υπερεγώ είναι πιό ένισχυμένο. Τό οινόπνευμα είναι παραδεχτό και προσιτό. Μπορεί νά πίνει άνενόχλητος, άκόμη και νά θεωρείται κοινωνικός. Στο τραγούδι του, πού γαλουχείται από τή μέθη του, ό έρωτας, ό μεγάλος καημός τής ζωής, τό ντέρτι πού τό καίει τήν καρδιά, βρίσκει έκφραση και παίρνει διαστάσεις κατακλυσμικές. Η σχέση άνάμεσα στόν έρωτισμό και τόν άλκοολισμό έχει διερευνηθεί. Οί ψυχιατροί-ψυχαναλυτές δέχτηκαν άνεπιφύλακτα τήν καταφυγή στό άλκοόλ σάν διέξοδο στίς πιεστικές φιλομοφυλικές τάσεις. Τό οινόπνευμα προσφέρει εύφορία: άπαλλάσσει από τό άγχος. Επιπρόσθετα νιώθει κανείς άπελευθερωμένος από φλοιωτικές άναστολές: πιό δυνατός κάνει πράξεις πού σέ ουδέτερη κατάσταση δέν θά τολμούσε. Η εύκαιρία πού παρουσιάζεται στόν κρυφό φιλομόφυλο, ή στόν φιλομόφυλο πού έχει καταπιέσει τίς επιθυμίες του, ή, άκόμη, τίς έχει άπωθήσει μέ τέτοιο τρόπο, πού και ό ίδιος δέν τό γνωρίζει, είναι μοναδική. Μπορεί νά διασκεδάσει συντροφιά μέ τά άγαπημένα του πρόσωπα χωρίς νά δημιουργεί σχόλια και έπικρίσεις. Άκόμη και νά χαριεντίζεται, νά άγκαλιάζεται, ή νά φιλιέται μαζί τους και νά διατηρεί μ' όλα αυτά μία επίφαση άνδρισμού, πού δέν παραλείπει νά επιδείχνει: «Ποτήρια σπάει, μισές τραβάει». Τό κλασικό σπάσιμο, πού βέβαια δέν είναι άλλο από τό έξεσπασμα τών καταπιεσμένων φιλομοφυλικών στή βάση τους τάσεων. Έχουμε πολλούς λόγους νά πιστεύουμε ότι ό γνωστός μάγκας άπ' τόν Βοτανικό, δέν είναι και τόσο μάγκας. Άμφιβάλλουμε για τόν άνδρισμό του, άκριβώς γιατί προσπαθεί νά τόν άποδείξει. Είναι περισσότερο ειλικρινής ό άλλος τύπος πού μέσα στή μέθη του

διακηρύσσει: «Μεμέτη μου, μεμέτη μου, μ' έσε περνῶ τό ντέρτι μου».

Ἡ δειλία ἔχει ξεπεραστεῖ. Τό ἀλκοόλ ἔχει δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις. Σάν μέσα σέ διχαστική ἀντίδραση θά δώσει ἱκανοποίηση στίς σεξουαλικές ἐνορμήσεις, χωρίς ἐνοχές. Ἀργότερα μπορεῖ νά μή θυμᾶται, ἢ νά πει: δέν ἤξερα τί ἔκανα, ἤμουν μεθυσμένος. «Δέν μπόρεσα, δέν κράτησα, τίς ἄλλες παραστράτησα».

Ἡ ζηλοτυπία καί τό ζηλοτυπικό παραλήρημα ἔχουν ἐπίσης μελετηθεῖ. Ὁ Φρόντ με τήν περίπτωση τοῦ Schreber ἐπισήμανε τή σχέση ἀνάμεσα στήν παρανοειδή σχιζοφρένεια καί τήν φιλομοφιλία. Στά 30% τῶν παρανοειδῶν σχιζοφρενῶν ἀναφέρονται φιλομοφιλικές ἐμπειρίες. Τό παραλήρημα ἔχει περιεχόμενο φιλομοφιλικό. Οἱ ἄρρωστοι πιστεύουν ὅτι οἱ ἄλλοι τούς θεωροῦν φιλομόφλους ἢ προσπαθοῦν νά τούς κάνουν «τοιούτους». Τό ζηλοτυπικό παραλήρημα εἶναι ἐπίσης ἀρκετά συχνό στήν παρανοειδή σχιζοφρένεια. Εἶναι ἡ σοβαρότερη αἰτία γιά τίς συζυγοκτονίες (Στεφανής, 1974).

Τέτοια ἀδικία, μάνα μου, οὔτε καί στόν ἐχθρό σου
στά σίδερα τῆς φυλακῆς νά βρίσκεται ὁ γιός σου.
Λένε πῶς εἶμαι ὁ φονιάς ἐγώ τῆς γυναικός μου
γι' αὐτό κι ἐμένα πιά πολύ μανούλα μου μ' ἀνάβει
ὁ καημός μου.
Νύχτα καί μέρα δούλευα κι ἔλειπ' ἀπό κοντά της
μ' αὐτή μέ ἄλλον πῆγαινε, μανούλα μου, κι αὐτός εἶναι
ὁ φονιάς της.

(Περιττό νά ξαναγυρίσω στό θέμα τῶν σχέσεων μέ τή μάνα κ.λπ.). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ χρόνια χρήση οἰνοπνεύματος ρίχνει τή σεξουαλική ὀρμή. Ἐτσι μέ μειωμένη σεξουαλική ἱκανότητα, ὁ ἀλκοολικός ἔχει σοβαροῦς λόγους νά ἀντιδρᾷ ζηλοτυπικά. Ὁμως ὁ ζηλοτυπικός μηχανισμός εἶναι γνωστός. Προβολή πρὸς τὰ ἔξω τῶν ἐσωτερικῶν διαθέσεων, ἀφοῦ προηγούμενα ἔχει γίνει ἄρνηση.

Ἐγώ θέλω αὐτόν. Ἀρνηση — Ὁχι ἐγώ. Προβολή — Ἐκεῖνη. Ἀποτέλεσμα: ζήλεια, καί τό παραλήρημα οἰκοδομεῖται.

-Σέ βλέπω μ' ἄλλον νά γλεντᾷς καί μέσα μου ὑποφέρω.
-Θέλω νά ξέρω ποῦ γυρνᾷς μέ ποιόνε κουβεντιάζεις.
-Ἡ γυναίκα π' ἀγαποῦσα μέ παράτησε
μέ τόν πιά καλό μου φίλο μέ ἀπάτησε.

Οἱ ὑποψίες του μπορεῖ νά εἶναι καί ἀληθινές. Ὁμως καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ εὐθύνη εἶναι δική του. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἐπιδίωξε νά σπρώξει τή γυναίκα του στήν ἀγκαλιά τοῦ φίλου του: σάν νά ἠδονίζεται ἀπό τήν ἡδονή τοῦ φίλου του. Μιά κατάσταση πού δημιουργήθηκε ἀπό γυναικεῖες ταυτοποιήσεις καί προβολικούς μηχανισμούς ὅπως φαίνεται.

-Θά τῆς πάρω πασουμάκια
Σά χορεύει νά γυαλίζουν
καί τούς μάγκες νά ζαλίζουν.

Ὁ ἀλκοολισμός ὅμως, ὅπως καί ἡ τοξικομανία, θά ἦταν καλύτερα νά μή θεωροῦνται νόσοι, ἀλλά σύμπτωμα

μιᾶς γενικότερης διαταραχῆς. Εἶδαμε ὅτι μιὰ τέτοια διαταραχή μπορεῖ νά εἶναι ἡ κατάθλιψη ἢ τό ἄγχος. Ἄλλοτε ὅμως εἶναι βαθύτερη καί ἀφορᾷ πρωιμότερα στάδια ἀνάπτυξης. Ἐτσι καί ἡ συμπτωματολογία εἶναι περισσότερο ἀρχαϊκή καί γι' αὐτό περισσότερο ἐντυπωσιακή καί σοβαρή. Πολλές φορές τὰ συμπτώματα πού ἐπικρατοῦν εἶναι ἐκεῖνα τῆς ἀντικοινωνικότητας καί τοῦ καθαροῦ ζεμανφουτισμοῦ.

Οἱ περισσότεροι ρεμπέτες φαίνεται νά εἶναι ψυχοπαθητικοί τύποι μέ ποικιλία ψυχοπαθολογίας ὅπου ἡ σεξουαλική διαστροφή, ἡ τοξικομανία, ἢ ὁ ἀλκοολισμός μπορεῖ νά ὑπάρχουν ἢ καί νά ἀπουσιάζουν. Ἄτομα πού παραβλέπουν τίς κοινωνικές διατάξεις, τούς νόμους, τὰ θεσπίσματα. Ἐρχονται σέ διενέξεις καί προστριβές μέ τό περιβάλλον, γιατί εἶναι προσκολλημένοι σ' ἕναν τύπο συμπεριφορᾶς πού δέν ἐπιθυμοῦν νά ἐγκαταλείψουν. Εἶναι ἐπιπόλαιοι, ἀπροσάρμοστοι καί ἔχουν ἄστατη σεξουαλική ζωή.

-Δέν κάνω ἐγώ γιά γάμο καί γιά σπίτι
κουράζομαι στά ἴδια τὰ φιλιά
γουστᾶρω νά γυρνῶ σά τό σπουργίτι
κι ὅπου βρεθῶ νά στήνω τή φωλιά.

-Σέ διώξαν ἀπ' τήν Κοκκινιά, γιατί τό 'χεις παρακάνει
καί στό Χατζηκυριάκειο, ἄμυαλη, ἄρχισες τό σιργιάνι.

Σέ συνεχῆ σύγκρουση μέ τό περιβάλλον, ἔχουν μιὰ τάση καταστρεπτική:

Γεννήθηκες γιά τήν καταστροφή...

Χωρίς ἀναστολές ἢ ἠθικούς φραγμούς, ἔχουν ρηχές συναισθηματικές σχέσεις.

Δέν μέ συγκινοῦν ἀγάπες, φτάνει νά καλοπερνῶ
κάθε βράδυ νά τραβάω τό ποτήρι μου
καί νά σφάζονται λεβέντες γιά χατίρι μου.

Βέβαια τό Penis Envy δέν μπορεῖ νά κρυφτεῖ ἀπό τήν παραπάνω ντερμπεντέρισσα, ἀλλά αὐτή εἶναι ἄλλη ὑπόθεση, πού ἐλαφρά θίξαμε ἤδη.

Τὰ ἄτομα αὐτά σμίγουν μέ ἄτομα τῆς ἴδιας ψυχοσύνης:

Εἴμαστε λεβέντες, διαλεχτά παιδιά μέσα στήν πιάτσα...

καί ἐμφανίζουν ἐκδηλες σαδομαζοχιστικές τάσεις:

-Δεῖρε με, δεῖρε με, δεῖρε με καί μάλωσέ με,
δεῖρε με καί μάλωσέ με κι ἀγκάλιασέ με.

Εἶναι βίαιοι καί ἐπικίνδυνοι. Συμπεριφέρονται σάν μικρά παιδιά, ἀλλά εἶναι μεγάλοι. Ἐνεργοῦν μέ βάση τήν ἀρχή τῆς ἡδονῆς καί ὄχι τῆς πραγματικότητας. Οἱ τιμωρίες δέν συνετίζουν. Ἀντίθετα προβάλλονται μέσα ἀπό ἕνα μηχανισμό ἐκλογίκευσης σάν δικαιολογία τῆς ἀνώμαλης συμπεριφορᾶς. Ἐριστικοί καί παράνομοι, τροφοδοτοῦν συνεχῶς τόν ὑπόκοσμο.

Τό διαφοροδιαγνωστικό πρόβλημα ἀνάμεσα στήν καθαρῆ ψυχανωμαλία καί στήν ψευδοψυχοπαθητική μορφή τῆς σχιζοφρένειας εἶναι μεγάλο. Ἡ παρορμη-

τικότητα, ή σκληρότητα, ή επιθετικότητα, ή εξαρτητικότητα ή ή παθητικότητα, είναι κοινά χαρακτηριστικά. Σέ όλες όμως τις περιπτώσεις, μπορεί μιά σχιζοφρένεια νά άρχίζει. 'Η άπόσπωση καί άπομόνωση άπό τό περιβάλλον είναι δύο συμπτώματα πολύ άξιόλογα. 'Αλκοολισμός, πολυτοξικομανία, άλητεία, πορνεία, διαστροφές χωρίς ψυχική δόνηση, παράλληλα μέ νευρωσικά συμπτώματα ή καί μέ ψυχωσικές αντιδράσεις, δέν αφήνουν καμιά άμφιβολία γιά τή σωστή διάγνωση, πού είναι σχιζοφρένεια.

*Βραδιάζει γύρω ή νύχτα άπλώνει σκοτάδι βαθύ·
κορίτσι ξένο σάν 'ίσκιος πλανιέται μονάχο στή γή
χωρίς ντροπή, άναζητεί, τόν ήλιο πού έχει χαθεί
στά σκοτάδια νά βρει.*

Τή βλέπουμε παγερή καί άδιάφορη, προκλητικά άλλ' άκαλαίσθητα ντυμένη, μέ σκυμμένο κεφάλι, νά γυρνά στά σκοτάδια, σάν 'ίσκιος άπό τοίχο σέ τοίχο. Κακοβαμμένη, άποβλακωμένη, έξω άπό χρόνο καί τόπο. Σέρνει μιά τσάντα χωρίς προσδοκίες. Κάποτε γίνεται βίαιη, ξεσπά σέ φωνές ή λυγμούς ή σέ γέλια διαπεραστικά, άνατριχιαστικά, άναίτια.

*Μπορεί νά τό 'χουν πλανέψει άκρογιαλιές, δειλνά,
καί σκλαβωμένη γιά πάντα κρατούνε τή δόλια καρδιά·
μπορεί άκόμα, μπορεί νά έχει πιά τρελαθεί·
καί τότε ποιός θά ρωτήσει νά μάθει ποτέ τό γιατί.*

'Η καρδιά της γιά πάντα σκλαβωμένη, πλανεμένη άπό δυνάμεις πού δέν έλέγχει, δέν γνωρίζει καί ούτε υποψιάζεται. 'Ο λαϊκός συνθέτης άντιλαμβάνεται ότι κάτι δέν πάει καλά, κάτι συμβαίνει. 'Αναρωτιέται όμως τί; Μπορεί νά τής έκαναν μάγια. Τά σκοτεινά καί πανίσχυρα μάγια πού τόσο συχνά συναντάμε στό ρ.τ. 'Αλλά μπορεί καί νά είναι τρελή. Καί τότε, άναφορικά μέ τήν αίτιολογία, δέν θά μπορέσει κανείς νά μάθει ποτέ τό γιατί. Νομίζω ότι καθαρότερη μορφή, άπ' ατή πού δίνει ό στιχουργός, στό θέμα τής άπλής σχιζοφρένειας, δέν μπορούσε νά γίνει. Μέ έκλεκτή διαισθηση διαβλέπει καί καταγράφει ένα δράμα όχι άποκλειστικά προσωπικό αλλά κοινωνικό.

'Η σιγανή καί ύπουλη μείωση τών έξωτερικών ένδιαφερόντων, ή άπάθεια, ή άδιαφορία, ό περιορισμός καί ή ρηχότητα στις άντικειμενοτρόπους σχέσεις είναι ύποπτα καί επικίνδυνα σημάδια. 'Η ψυχική άποδιοργάνωση καί ή προσαρμογή σέ κατώτερα λειτουργικά επίπεδα, μαζί μέ μιά προχωρημένη καί έξελικτική πτώση συναισθηματική, έκφράζουν μιά παλινδρόμηση δηλωτική τών ψυχωσικών μηχανισμών του άτόμου, πού δέν άνησυχεί γιά τή συμπεριφορά του καί τις συνέπειές της.

*- "Όλοι μέ ρωτούν πώς έχω καταντήσει
καί εγώ μέ άπορία τούς κοιτώ.*

'Αλλάζει συνεχώς επαγγέλματα καί τελικά, άφοϋ

κατεβεί όλες τις κλίμακες, περιορίζει τις δραστηριότητες του στις άπόλυτες βιολογικές άνάγκες.

*'Απ' τά ψηλά στά χαμηλά κι άπ' τά πολλά στά λίγα
Νά πώς κατάντησα μέσ στη ζωή, κι άπό τό πρώτο τό
σκαλί στό τελευταίο πήγα.*

'Η δίψα γιά ζωή είναι άνύπαρκτη. 'Υπάρχει τάση γιά όνειροπόληση, μείωση πρωτοβουλίας, καί τεμπελιά άδικοιολόγητη, προκλητική.

*- "Έναν τεμπέλη βοήθαγα καί κάναμε παρέα,
στόν ήλιο ξαπλώνομαστε καί πέρναγα ώραία.*

'Η σκέψη συνωστίζεται, είναι μερδεμένη, εμφανίζονται νεολογισμοί.

Τελικά ακολουθεί τόν δικό της όρόμο πού άποδιοργανώνει διαλυτικά:

- "Ηλιοβασίλεμα σωστό τήν ώρα πού νυχτώνει...

*-Μ' έχει ή συλλογή ζεκάνει κι έχω στό μυαλό ντουμάνι
πέφτω μέσ σ' αυτό τό βράδυ μιά στή γή καί μιά στόν
"Αδη.*

"Έτσι -Μέ άπορία μέ κοιτούν τήν νύχτα οι διαβάτες
πού σάν κουρέλι περπατώ στις έρημες τις στράτες.

Σέ μιά τέτοια κατάσταση έρχονται στιγμές όπου, πλέον, άδιαφορεί γιά τά πάντα:

-Κι αν του λάχει νά μαλώσει, δέν τόν νοιάζει νά σκοτώσει.

Βία γιά τή βία. Βία άναίτια καί καταστρεπτική, πού θά όδηγήσει σίγουρα καί άναπόφευκτα στη φυλακή:

*-Σίγουρα θά πάμε μιά καί φτάσαμ' ως εκεί
έσύ στό χώμα κι εγώ στή φυλακή...*

ή στό θάνατο:

-Χτυπώ, νεκροί, κι άνοίζτε με...

Είναι γνωστό ότι ένα ίκανό ποσοστό άπλών σχιζοφρενών βρίσκεται σταθερά σέ φυλακές, σέ οίκους άνοχής ή χαρακτηρίζονται σάν ψυχανώμαλοι.

'Η συμβολική του ρεμπέτικου είναι ιδιαίτερα σεξουαλική καί τά σεξουαλικά σύμβολα όργιάζουν μέσα στό ρ.τ. Πολλές φορές όλόκληρος ό στίχος γίνεται σύμβολο. 'Η συμβολική σχέση άνάμεσα στό συμβολιζόμενο καί στό σύμβολο είναι ουσιαστικά σχέση σύγκρισης πού ύπόκειται σέ κάποια έξατομικευμένη επεξεργασία. Πάντως ύπάρχει ένας κοινός παράγοντας πού ύποβάλλει καί τεκμηριώνει τό συμβολισμό. 'Ο συμβολισμός βέβαια δέν είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ρεμπέτικου, αλλά είναι γνωστό ότι εμφανίζεται πολλαπλά στην καθημερινή μας ζωή. 'Απ' ατή τήν καθημερινή ψυχοπαθολογία τό ρεμπέτικο έχει πάρει πολλά στοιχεία. Λογοπαίγνια, παραδρομές, άστειάκια άθωα αλλά καί φαρμακερά. 'Ο άκισμός λ.χ. στό τραγούδι «'Εδιωξα κι εγώ μιά γάτα πού 'χε γαλανά τά μάτια», μοιάζει περισσότερο μέ λογοπαίγνιο καί

λιγότερο μέ καθαρή συμβολική λειτουργία. 'Αντίθετα στο χασικλίδικο ρεμπέτικο:

*"Αναφέ το καί σβήσε το τό κερι τό σπαρμαστέτο
'γώ τ' ανάβω, κείνο σβήνει τό κερι τό κακομοίρη.*

ή συμβολική λειτουργία είναι φανερή. Πρόκειται, για μία συμβολική μεταφορά πού αντικατοπτρίζει τις αυτοερωτικές ένασχολήσεις και τή σεξουαλική ανεπάρκεια του χασικλή ρεμπέτη.

Τά άρσενικά σεξουαλικά σύμβολα βρίσκονται άφθονα, και ανάμεσα τους ξεχωρίζουν τό μαχαίρι και μάλιστα τό δίκωπο, τό κερι, τό φίδι, τό μεγλέρι πού ή συμβολική σχέση πρέπει νά άποδοθεί στό γεγονός ότι παίζεται, και μάλιστα μέ τό χέρι, όπως και τά ζάρια: «'Επαιξα ζάρια κι έχασα όλη τή σερμαγιά μου» πού νομίζω ότι χρωστούν τή δημοτικότητα τους, όπως και τό τάβλι, ακριβώς στον τρόπο πού παίζονται, δονούμενα μέσα στην παλάμη, πού πίο παραστατικά ονομάζουμε χούφτα ή φούχτα, λέξη πού ύποδηλοϊ κάτι τό άρπαχτικό πού άρπάζει δυνατά και κυριαρχικά. Για τόν ίδιο λόγο τό πιουζούκι, τόν μπαγαλά και τά άλλα όργανα πού παίζονται πρέπει νά τά τοποθετήσουμε στην ίδια κατηγορία.

Γι' αυτό και ή άπώλεια ή ή καταστροφή τους επιφέρει πανικό πού σχετίζεται μέ τό σύμπλεγμα εύνοχισμού.

*-Τόν μπαγαλά μου έσπασα και τώρα τί θά κάνω
πό, πό, ζημιά πού έπαθα στη σούρα μου άπάνω...*

Τόν ίδιο φόβο προκαλεί ή πτώση των φύλλων.

*-Πέφτουν τά φύλλα άπ' τά κλαριά κι έγώ είμαι
άρρωστος βαριά.*

Τά γυναικεία σεξουαλικά σύμβολα δέν σπανίζουν. 'Η πόρτα ιδιαίτερα, κλειστή και τυραννική, δεσπόζει. 'Εξω άπ' αυτή, γυμνός και βρεγμένος μένει ό ρεμπέτης. Τό ίδιο κάτω άπ' τό παράθυρο. Τά σκαλοπάτια, σαν συμβολική αναπαράσταση τής σεξουαλικής πράξης σε σχέση μέ τό λαχάνιασμα πού προκαλεί τό άνεβοκατέβασμά τους, τά συναντάμε συχνά.

-Σκαλί-σκαλί κατέβηκα για σε τή δυστυχία...

'Ακόμη, σχέσεις περισσότερο άσυνήθιστες όταν παρουσιαστούν είναι άπόλυτα δηλωτικές.

*-Και τώρα πού σε γνώρισα τή γνώμη έχω αλλάξει
και μέσ στο λιμανάκι σου για πάντα έχω άράξει.*

Άλλοτε όμως σχέσεις γενικά παραδεχτές, πού δέν βαυβαίνουν τό άσυνείδητο. 'Ακόμη, θέλησα νά δείξω ότι μέσα από τό τραγούδι μπορούμε, μέ βάση μία διαδικασία, νά κατανοήσουμε όρισμένες πτυχές τής ανθρώπινης συμπεριφοράς.

επιδέχονται άντιλογία, παρουσιάζονται σε μορφή πού νά δημιουργεί έρωτηματικά.

*-Βάζω τό κλειδί στην πόρτα: όλα γύρω μου κλειστά
ποιός τό στοίχειωσε τό σπίτι και κανείς δέν μ' άπαντά.*

Πρόκειται για τή συμβολική άπεικόνιση τής γυναικείας ψυχρότητας μέ κάποια παραληρηματική διερμηνεία ή για ένα σύμβολο του σεξουαλικού άνικανοποίητου του ρεμπέτη; 'Η έπόμενη στροφή δέν άφήνει νομίζω άμφιβολίες για τή σωστή έρμηνεία.

-Μήτε δάκρυα, μήτε γέλια, μήτε μάτια νά θρηνούν.

Θά ήταν όμως παράλειψη άν, παράλληλα μέ τις ψυχοσυγκρούσεις πού άναμφίβολα έπενεργούν, ώστε τό ρεμπέτικο τραγούδι νά είναι τραγούδι άπόγνωσης και άπελπισίας, δέν έπισημάνει τις ιδιαίτερες κοινωνικοπολιτιστικές και οικονομικές συνθήκες πού συμβάλανε τό ίδιο άποτελεσματικά στη διαμόρφωσή του. Τό πρόβλημα είναι τό ίδιο έξαρτημένο από τις σχέσεις του άτομου μέ τόν κόσμο πού τό περιβάλλει τή συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

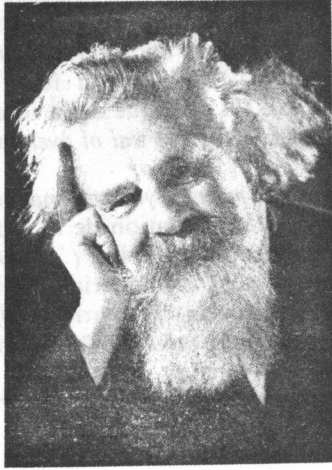
Τό φυσικό πλαίσιο επιδρά όχι μόνο σαν καταλύτης, αλλά σαν δημιουργός. Δημιουργεί συμπλέγματα πού τά διατηρεί και τά δυναμώνει, και πού μέ τή σειρά τους τό τροφοδοτούν. Τό ρεμπέτικο τραγούδι πρέπει νά τό δούμε σαν ψυχοκοινωνικό προϊόν μιας όρισμένης εποχής του παρελθόντος.

Μία πορεία πού ξεκινούσε από τους Βαλκανικούς πολέμους, περνούσε μέσα από τά συντρίμια τής Μικρασιατικής καταστροφής, γνώρισε τήν άθλιότητα τής προσφυγιάς και τής παράγκας. Είδε ακόμη τή ναζιστική βαρβαρότητα και τις κατοπινές πληγές στον τόπο μας και τελικά έσβησε. Είχε έρθει ή έποχή όπου έπαψαν νά υπάρχουν οι προϋποθέσεις πού τό στηρίζαν.

'Ηταν μία κατάληξη άναπόφευκτη.

Τελειώνοντας θά 'θελα νά πω ότι ή εργασία αυτή δέν άποτελεί παρά εισαγωγή σ' ένα χώρο μέ πλούσιο ψυχοπαθολογικό υλικό και πολύ ενδιαφέρον. Περιορίστηκα σε μερικές νύξεις. Θέλησα νά δείξω ότι ή άγάπη για τό ρεμπέτικο τραγούδι δέν είναι άσχετη μέ τό άσυνείδητο, τό σκοτεινό και άνεξερεύνητο, και ότι πολλά χρωστά ή γοητεία του ρεμπέτικου σ' αυτόν ακριβώς τό λόγο, ότι, δηλαδή, δονεί μερικές από τις πιο ευαίσθητες χορδές τής ψυχής πού βρίσκονται στα

1. Abraham K. (1963) «Notes on the psychoanalytical investigation and treatment of manic depressive insanity and allied conditions». Selected papers, Basic books.
2. Κουρέτας Δ. (1975) «Ψυχανάλυσις—Ψυχιατρική—Νευρολογία», σελ. 563. 'Επιστημονικά έκδόσεις Γρ. Παρισάνος, 'Αθήνα.
3. Πετρόπουλος Η. (1972) «Ρεμπέτικα τραγούδια», σελ. 70. Δεύτερη έκδοση, 'Αθήνα.
4. Στεφανής Κ. και συνεργ. (1974) «Θέματα Ψυχιατρικής», σελ. 363. 'Αθήνα.
5. Stefanis C, Ballas C, and Madianou D. (1975) «Sociocultural and epidemiological aspects of hashish use in Greece» p. 19. In print.

GASTON

BACHELARD:

Γιά τήν ἐπιστημολογία

μετάφραση: Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Ὁ Γκαστόν Μπασελάρ (1884-1962), σπάνιο «εἶδος» φιλοσόφου μέ τεράστια μαθηματική, φυσικο-χημική, ἱστορική καί φιλοσοφική παιδεία, πάνω ἀπό ἕνα τέταρτο τοῦ αἰώνα μας δημιούργησε πολυσήμαντο ἔργο πού τόν ἀνέδειξε σέ μιά ἀπό τίς δυναμικότερες μορφές τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας. Σ' αὐτόν ὀφείλεται μιά ριζική ἀνανέωση τῆς Ἱστορίας τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν καί τῆς Ἐπιστημολογίας τήν ὁποία ἐπροίκισε μέ στéρες ἐπιστημονικές ἔννοιες καί μεθοδολογία.

Ἡ μπασελαριανή ἐπιστημολογία βασίστηκε στήν ἰλιγγιώδη ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης Φυσικῆς καί Χημείας, στή Θεωρία τῆς σχετικότητας καί τῶν κβάντα, στίς μὴ εὐκλείδειες Γεωμετρίες, στή Θεωρία τῶν συνόλων καί τήν προσεκτική μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν Θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἄσκησε σφοδρή πολεμική – πού τήν ἀνήγαγε σέ ἐπιστημολογική ἀρετή– σέ κάθε μορφή «φιλοσοφίας τῶν φιλοσόφων», δηλαδή σέ κάθε μορφή φιλοσοφίας πού, θεωρώντας τόν ἑαυτό της ὑποχρεωμένο νά διερμηνεύει τόν ἐπιστημονικό λόγο καί τή μεθοδολογία του, ἐπλαθε καί ξανάπλαθε στή νοσηρή μήτρα τοῦ ἰδεαλισμοῦ μιάν ἰδεολογία τῆς ἐπιστήμης σ' ἀντίθεση μέ τά ἐπιστημονικά ἐπιτεύγματα καί στήν ὑπηρεσία τῶν αἰωνόβιων μύθων. Ὁ Μπασελάρ ἔδειξε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης ἀποτελεῖ πολύπλοκη διαδικασία πού κεντρώνεται γύρω ἀπό τήν κατανίκηση τῆς δυσκολίας, τό ξεπέραςμα τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου· ἔδειξε ὅτι ἡ δυσκολία, ἐκτός ἀπό τοὺς κοινωνικοῦς-ἱστορικοῦς προσδιορισμούς, ἔχει καί ἄλλους οὐσιωδέστατους ἔνδοεπιστημονικούς: τίς σύμφυτες στή γνώση πλάνες, τίς προεπιστημονικές κατασκευές, τίς μεθοδολογικές ἀνεπάρκειες, τήν ἐπενέργεια τῆς κοινῆς παραδοχῆς καί γενικότερα τοῦ ἰδεολογικοῦ λόγου τοῦ κοινοῦ νοῦ. Ἐδειξε ἀκόμη ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιστημονικῆς παιδείας δέν εἶναι εὐθύγραμμη πορεία, δέν ἀποτελεῖ συνέχεια ἀπό τό μὴ ἐπιστημονικό στό ἐπιστημονικό, δέν ἀποτελεῖ ποσοτικό πέρασμα ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς καθημερινότητας πρὸς τήν ἐπιστημονική σύλληψη τῶν ἀντικειμένων. Κατά τόν Μπασελάρ ἡ πορεία τῆς ἐπιστημονικῆς παιδείας χαρακτηρίζεται ἀπό ἐπιστημολογικές τομές, ἀπό ἀσυνέχειες πού ἐπιβάλλουν ἀέναα ἀνανέωση τῆς προβληματικῆς, ἐπιστημονική διατύπωση τῶν προβλημάτων, καλλιέργεια τῶν ἐννοιῶν, ἀπόρριψη τῆς πλάνης. Οἱ ἐπιστημολογικές τομές εἰσάγουν κάθε φορά σέ νέες ἐπιστημονικές περιοχές –ὅπου ἀρθρώνονται νέοι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι καί ἐπιστῆμες– καί ταυτόχρονα συνεπάγονται μιά βαθύτατη ἀναμόρφωση τῆς δομῆς τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος, πού δέν μπορεῖ νά ἐννοηθεῖ σάν μιά ἀμετάλλαχτη στό διηνεκές ὄντοτητα.

Ὅστοςο γιά τόν Μπασελάρ, ἂν ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη πραγματώνει ἀντικείμενα, μέθοδο καί γνώση μέ τή ζεύξη ἐφηρμοσμένης ὀρθολογικῆς σκέψης καί ἐπιστημονικῆς ἐμπειρίας, ἐξεταζόμενη στή γενικότητά της ἀποκαλύπτει καί μιάν ἄλλη διαλεκτική: ὀρθολογικῆς σκέψης καί ὄνειρου, ἐπι-

στημονικού στοχασμού καί φαντασίας. Φαντασία καί όνειρο διευρύνουν τά στενά περιγράμματα του όρθολογικού, παραβιάζουν τό αδύνατο καί γονιμοποιούν τήν έπιστημονική δυνατότητα πού τείνει στή γνώση του πραγματικού. 'Η διαλεκτική τής φαντασίας, του όνείρου καί του έπιστημονικού στοχασμού, πλάθοντας ένα ποιητικό κόσμο, αποκτά λειτουργικότητα γιά τή σύνολη ανθρώπινη δημιουργικότητα. «'Η φαντασία, τονίζει, πιά πολύ από άντικείμενα ή δράματα δημιουργεί καινούρια ζωή, καινούριο πνεύμα, άνοίγει τά μάτια γιά νά βλέπουν καινούρια όράματα». 'Ο τελευταίος τούτος προβληματισμός άνοιξε τό δρόμο γιά τήν ψυχανάλυση τής έπιστημονικής γνώσης στήν όποία ό Μπασελάρ άφιέρωσε πολλά του έργα [La psychanalyse du feu ('Η ψυχανάλυση τής φωτιάς), L' eau et les rêves (Τό νερό καί τά όνειρα), La poétique de la rêverie ('Η ποιητική τής όνειροπόλησης), La terre et les rêveries de la volonté ('Η γή καί οι όνειροπολήσεις τής βούλησης)].

Οί πραγματείες του Γκ. Μπασελάρ [Le nouvel esprit scientifique (Τό καινούργιο έπιστημονικό πνεύμα), La dialectique de la durée ('Η διαλεκτική τής διάρκειας), La formation de l' esprit scientifique ('Η διαμόρφωση του έπιστημονικού πνεύματος), La philosophie du Non ('Η φιλοσοφία του όχι), Le rationalisme appliqué ('Ο έφηρμοσμένος όρθολογισμός), Le materialisme rationnel (ό όρθολογημένος υλισμός), La psychanalyse du feu ('Η ψυχανάλυση τής φωτιάς)], βρίσκονται σήμερα στό επίκεντρο όλων τών έπιστημολογικών προβληματισμών καί έρευνών. 'Ωστό-

I. ΜΕΓΙΣΤΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ

Μία έπιστημολογία ιστορική

[...] 'Αν εξετάσουμε τό νεωτερικό έπιστημονικό πνεύμα από τήν καθαυτό ψυχολογική άποψη θά δούμε ότι ή επαναστατική τροπή τής σύγχρονης έπιστήμης άσφαλώς επηρεάζει βαθύτατα τή δομή του. 'Από τή στιγμή πού ή γνώση έχει ιστορία, τό έπιστημονικό πνεύμα έχει δομή μεταβλητή. Πράγματι, ή ανθρώπινη ιστορία, όσον άφορά τά πάθη της, τίς προκαταλήψεις της, ή καθετί πού ξεπηδάει από άμεσες παρορμήσεις, άριστα μπορεί νά είναι άεναο ξαναρχίνημα. 'Ωστόσο ύπάρχουν σκέψεις πού δέν ξαναγίνονται: οι σκέψεις πού διορθώθηκαν, πού πλάτυναν, πού συμπληρώθηκαν, δέν ξαναγίνονται, δέν ξαναγυρίζουν στήν παλαιά στενάχωρη καί έπισφαλή περιοχή τους. Βασικά, τό έπιστημονικό πνεύμα δέν είναι παρά συνεχής επανόρθωση τής γνώσης, διεύρυνση τών όρίων της: κρίνει τό ιστορικό του παρελθόν καταδικάζοντάς το, ενώ δομή του είναι ή συνείδηση τών ιστορικών του πλανών. 'Από έπιστημονική άποψη ή άληθογνωσία νοείται ως ιστορική επανόρθωση μιās μακρόβιας πλάνης, ή έμπειρία νοείται ως επανόρθωση τής κοινότοπης καί άρχικής ψευδαισθήσης. 'Ετσι, όλόκληρη ή έπιστημονική ζωή περιστρέφεται διαλεκτικά γύρω από τό διαφορισμό τής γνώσης, στά όρια του άγνώστου. 'Η πεμπτουσία του στοχασμού συνίσταται στό νά καταλάβει ό,τι δέν έχει καταλάβει. Σκέψεις μή βακάνειες, μή εύκλειδείς, μή καρτεσιανές συνοψίζονται σ' αυτή τήν ιστορική διαλεκτική πού αντιπροσωπεύουν ή άνασκευή μιās πλάνης, ή επέκταση ενός συστήματος, τό συμπλήρωμα μιās σκέψης (Nouvel esprit scientifique, κεφ. VI, σ. 173-174).

[...] Μέ δύο λόγια ή έπιστήμη διδάσκει τήν όρθολογική σκέψη. Γι' αυτό ή τελευταία όφείλει νά ύπακούει στήν

έπιστήμη, στήν πιά εξελιγμένη καί εξελίξιμη έπιστήμη. 'Η όρθολογική σκέψη δέν δικαιούται νά άπολυτοποιεί μιάν άμεση έμπειρία: άντίθετα, πρέπει νά έναρμονιστεί μέ τή μεστότερη έμπειρία. Σέ κάθε περίπτωση δέ, τό άμεσο όφείλει νά ύποχωρεί μπροστά στο κατασκευασμένο. 'Ο Detouche έπαναλαμβάνει συχνά: εάν ή άριθμητική, ύστερα από μακρόχρονη έπεξεργασία, άποδεικνυόταν άντιφατική, γιά νά εξαφανιστεί ή άντίφαση, ή όρθολογική σκέψη θά ξαναφτιαχνόταν καί έτσι ή άριθμητική θά παρέμενε άνέπαφη. 'Η άριθμητική έχει δώσει άποδείξεις άποτελεσματικότητας, άκρίβειας καί συνοχής, τόσο πολλές ώστε είναι άδιανόητο νά έγκαταλείψουμε τήν όργανώσή της. Μπροστά σέ μιάν αιφνίδια άντίφαση, ή άκριβέστερα μπροστά σέ μιάν αιφνίδια άναγκαιότητα άντιφατικής χρήσης τής άριθμητικής, θά άναφυόταν ή πιθανότητα νά κατασκευαστεί μιá μή άριθμητική, μιá παναριθμητική, θά ξεπηδούσε δηλαδή ή άνάγκη νά ύπάρξει ένα είδος διαλεκτικής προέκτασης τών διαισθητικών γνώσεων του άριθμού, πού θά συμπεριλάμβανε τήν κλασική καί τή νέα θεωρία.

Γιά νά φανεί πιά καθαρά ή θέση μας, δέν θά διστάζαμε νά τήν εκτείνουμε ως τίς έσχατες συνέπειές της. 'Η επέκταση τής άριθμητικής, γιά τήν όποία γίνεται λόγος, δέν έχει ύπάρξει. 'Αλλά ύποθέτοντας ότι είναι έφικτή, θέλουμε άπλούστατα νά βεβαιώσουμε ότι ή άριθμητική δέν είναι προαγωγή φυσική ενός άμετάβλητου λόγου περισσότερο άπ' ό,τι ή γεωμετρία. 'Η άριθμητική δέν θεμελιώνεται στήν όρθολογική σκέψη: άντίθετα οι θεωρίες του όρθου λόγου στηρίζονται στήν άριθμητική: πρίν μάθω νά μετρώ, δέν ήξερα τί πάει νά πεί όρθολογική σκέψη. Γενικά, τό πνεύμα πρέπει νά ύποκλίνεται μπροστά στις άπαιτήσεις καί τούς όρους τής μάθησης: πρέπει νά δημιουργήσει έντός του μιá

σο αυτή ή γόνιμη καί αὐστηρή σκέψη δέν ἔφτασε ἀκόμη στόν τόπο μας. Στά ἑλληνικά δέν ἔχει μεταφραστεί κανένα βιβλίό του. Ἀπ' ὅσο ξέρουμε στή διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ ὑπάρχει μόνον μιά μικρή παρουσίαση τοῦ καθηγητῆ κ. Γ. Μουρέλου (Ἐποχές, Αὔγ. 1963, τεῦχ. 4, σελ. 41-46) καί δύο μισοί σελίδες ἀπό ἔργα του καταχωρημένες στό «Πανόραμα τῶν Συγχρόνων Ἰδεῶν» τοῦ Gaëtan Picon (μτφρ. Κ. Π. Καλλιγᾶ, τόμ. Β., σελ. 627-630, ἐκδ. Βογιατζῆ, Ἀθήνα 1958). Φταίει γι' αὐτήν τήν τεράστια παραγνώριση τό γεγονός ὅτι ὁ Μπασελάρ μίλησε γιά δυσκολίες τῆς ἐπιστήμης, ὅτι ἡ ἐπιστημολογία του δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά ἀναγόμεστε γιά κάθε θέμα στους ἀρχαίους ἡμῶν πρόγόνους, νά πιστεύουμε ὅτι ὁ Πλάτωνας κι ὁ Ἀριστοτέλης ἐκδοτική δραστηριότητα;

Τά ἀποσπάσματα ἀπό ἔργα τοῦ Γκαστόν Μπασελάρ πού ἀκολουθοῦν δέν φιλοδοξοῦν, νά δώσουν μιά εἰκόνα τῆς μπασελαριανῆς προβληματικῆς. Προσπαθήσαμε ἀπλῶς νά ὑποδείξουμε ἕνα κενό στήν πνευματική μας ζωή καί νά κεντρίσουμε τ' ἐνδιαφέρον γύρω ἀπό τρεῖς ἀξονες τοῦ ἔργου του: Τίς μείζονες κατηγορίες τῆς ἐπιστημολογίας, τήν ψυχανάλυση τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσης καί τήν Ἱστορία τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν. Τά ἀποσπάσματα πού παραθέτουμε ἔχουν ἀνθολογηθεῖ ἀπό τήν ἐπιλογή ἔργων τοῦ Γκαστόν Μπασελάρ πού κυκλοφόρησε στό Παρίσι τό 1971 (ἐκδ. PUF, collection SUP) μέ τή φροντίδα τοῦ Dominique Lecourt. Στήν ἀνθολογία αὐτή ὀφείλονται καί οἱ μεσοτίτλοι ἐνῶ οἱ παραπομπές γίνονται κατευθείαν στά ἔργα τοῦ Μπασελάρ.

δομή πού θά ἀντιστοιχεῖ στή δομή τῆς γνώσης, νά διαρθρωθεῖ ἔτσι ὥστε νά ἀναποκρίνεται στή διαλεκτική τῆς μάθησης. Τί θά ἦταν ἕνα λειτούργημα χωρίς τίς εὐκαιρίες νά λειτουργήσει; Τί θά ἦταν ἡ ὀρθολογική σκέψη χωρίς τή δυνατότητα νά ὀρθολογίζεται; Ἡ παιδαγωγική, λοιπόν, τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης πρέπει νά ἐκμεταλλεῖται ὅλες τίς εὐκαιρίες, πρέπει νά διερευνήσῃ τήν πολλαπλότητα συλλογισμῶν ἢ καλύτερα τίς παραλλαγές τοῦ συλλογισμοῦ. Σήμερα, στήν ἐπιστήμη τῆς Φυσικῆς καί τῆς Γεωμετρίας οἱ συλλογιστικές παραλλαγές εἶναι πολυάριθμες. Ὅλες εἶναι ἀλληλέγγυες πρὸς τή διαλεκτική τῶν ἀρχῶν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, πρὸς μιά ἐνεργοποίηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὄχι. Θά ἔπρεπε νά ἀποδεχτοῦμε τά διδάγματα τους. Ἡ ὀρθολογική σκέψη, ἄλλη μιά φορά, πρέπει νά ὑποταχθεῖ στήν ἐπιστήμη. Ἄλλωστε ἡ Φυσική, ἡ Γεωμετρία καί ἡ Ἀριθμητική εἶναι ἐπιστήμες. Ἡ παραδοσιακή θεωρία ἐνός ἀπόλυτου καί ἀμετάλλαχτου λόγου δέν εἶναι παρά φιλοσοφία. Μιά φιλοσοφία παροχημένη (Philosophie du Non, κεφ. VI, σ. 144-145).

[...] Εἶναι ἀπαραίτητο, λοιπόν, νά ἀντιληφθοῦμε ὅτι μιά φιλοσοφία πού προτίθεται νά παρακολουθήσῃ τή σταθερή ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, πρέπει νά ἀντιμετωπίζει τήν ἐπίδραση τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων στήν ἴδια τήν πνευματική δομή. Ἀφότου ἀρχίσαμε τίς ἔρευνές μας γιά τό ρόλο τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν σκοντάψαμε σ' ἕνα πρόβλημα πού μᾶς φάνηκε ὅτι, τόσο οἱ ἐπιστήμονες ὅσο καί οἱ φιλόσοφοι, τό εἶχαν διατυπώσει λανθασμένα. Πρόκειται γιά τό πρόβλημα τῆς δομῆς καί τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. Καί ἐδῶ ἀκόμη ἡ ἴδια ἀντίθεση: ὁ ἐπιστήμονας νομίζει ὅτι ἀφετηρία του εἶναι κάποιο πνεῦμα χωρίς δομή, χωρίς γνώσεις. Ὁ φιλόσοφος, ἀπό τήν ἄλλη, βασίζεται, τίς πιά πολλές φορές, σέ ἕνα πνεῦμα συγκροτημένο καί ἐφοδιασμένο μέ ὅλες τίς ἐπαρκεῖς κατηγορίες γιά τήν κατανοήση τοῦ πραγματικοῦ.

Γιά τόν ἐπιστημόνα ἡ γνώση βγαίνει ἀπό τήν

ἄγνοια, ὅπως τό φῶς ἀπό τά σκοτάδια· δέν βλέπει ὅτι ἡ ἄγνοια εἶναι πλέγμα ἀπό πλάνες ριζωμένες, ἀνθεκτικές, ἀλληλέγγυες· δέν ὑποψιάζεται ὅτι τά πνευματικά σκοτάδια ἔχουν ἐπίσης τή δική τους δομή καί ὅτι, σ' αὐτές τίς συνθήκες, κάθε σωστή, ἀντικειμενική ἐμπειρία ἔρχεται πάντα νά καθορίσει τήν ἀνασκευή μιᾶς ὑποκειμενικῆς πλάνης. Καί ὅμως, οἱ πλάνες δέν διαλύονται τόσο εὐκόλα, ἢ μιά μετά τήν ἄλλη, γιατί εἶναι συγχρονισμένες. Ἔτσι, τό ἐπιστημονικό πνεῦμα δέν μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ παρά μόνο στό βαθμό πού καταστρέφει τό μὴ ἐπιστημονικό. Πολύ συχνά ἄλλωστε, ὁ ἐπιστήμονας ἐμπιστεύεται τήν ἀποσπασματική παιδαγωγική ἐνῶ θά ἔπρεπε νά νοιάζεται γιά μιά συνολική ὑποκειμενική μεταρρύθμιση. Κάθε πραγματική πρόοδος στήν ἐπιστημονική σκέψη χρειάζεται νά μετουσιωθεῖ. Ἡ πρόοδος τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς σκέψης ἔχει προσδιορίσει τούς μετασχηματισμούς πού γνώρισαν οἱ ἀρχές τῆς γνώσης.

Τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τοῦ φιλοσόφου — ὁ ὁποῖος, μέ τό ἐπάγγελμά του, ἀνακαλύπτει στόν ἑαυτό του τόν ἴδιο ἀλήθειες πρῶτες — ἀντιμετωπιζόμενο σφαιρικά δέν θά τόν δυσκολεῖται νά ἐπιβεβαιώσει γενικές ἀρχές. Οἱ ἀποχρώσεις, οἱ διαταραχές καί οἱ ἀμφισβησίες δέν ἐπηρεάζουν τό φιλόσοφο: ἡ τίς παραμελεῖ ὡς ἀμελητέες λεπτομέρειες ἢ τίς σωριάζει ἀνάκατα καί ἔτσι πείθεται γιά τόν ἀνορθολογισμό τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ὁ φιλόσοφος ὡς πρὸς τήν ἐπιστήμη προετοιμάζεται νά καλλιέργησῃ μιά καθαρή, γρήγορη καί εὐκόλη φιλοσοφία, μιά φιλοσοφία ὅμως πού θά παραμένει φιλοσοφία τῶν φιλοσόφων. Μία καί μόνη ἀλήθεια τοῦ ἀρκεῖ γιά νά βγεῖ ἀπό τήν ἀμφιβολία, τήν ἄγνοια, τόν ἀνορθολογισμό· μία καί μόνη ἀλήθεια τοῦ ἀρκεῖ γιά νά φωτίσει ἕνα πνεῦμα. Ἡ ἐνάργειά της ἀντικατοπτρίζεται σέ ἀτέρμονα εἰδῶλα, εἶναι φῶς μοναδικό: δέν ἔχει εἶδη, οὔτε ποικιλίες. Τό πνεῦμα βιώνει μιά καί μόνη προφανή ἀλήθεια· δέν νοιάζεται νά δημιουργήσῃ ἄλλες. Ἡ ταυτότητα τοῦ πνεύματος, βιώνοντας αὐτό τό στοχάζομαι, εἶναι τόσο καθαρή, ὥστε ἡ ἐπιστήμη αὐτῆς

της καθαρής συνείδησης γίνεται αυτόματα συνείδηση μιᾶς ἐπιστήμης· γίνεται σιγουριά πῶς μέ τόν τρόπο αυτό θεμελιώνεται ἡ φιλοσοφία τῆς μάθησης. Ἡ συνείδηση τῆς ταυτότητας τοῦ πνεύματος μέσα στίς διάφορες γνώσεις του προσφέρει, μόνη αὐτή, τήν ἐγγύηση μιᾶς διαρκούς, θεμελιακῆς, ὀριστικῆς μεθόδου. Μπροστά σέ μιᾶ παρόμοια αὐτάρκεια πῶς νά προβάσουμε τήν ἀνάγκη ἀνάπλασης τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος καί νά ἀναζητήσουμε νέες γνώσεις; Γιά τό φιλόσοφο, οἱ μεθοδολογίες, ὅσοδήποτε διαφορετικές, ὅσοδήποτε ρευστές καί ἄν εἶναι ἀπό ἐπιστήμη σέ ἐπιστήμη, ἀπορρέουν, παραταῦτα, ἀπό μιᾶ ἀρχική μέθοδο, μιᾶ γενική μέθοδο πού ὀφείλει νά πληροφορεῖ τήν καθόλου γνώση, πού ὀφείλει νά πραγματεύεται κάθε ἀντικείμενο

**Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα δέν μπορεί
νά συγκροτηθεῖ παρά μόνο
στό βαθμό πού καταστρέφει
τό μή ἐπιστημονικό**

μέ τόν ἴδιο τρόπο. Ἐτσι, ἡ δική μας θέση, θεωρώντας τή γνώση ἐξέλιξη τοῦ πνεύματος, ἀποδεχόμενη ἀπ-
χρώσεις πού θίγουν τήν ἐνότητα καί τήν αἰωνιότητα τοῦ *στοχάζομαι*, διαταράσσει τήν αὐτάρκεια τοῦ φιλο-
σόφου.

Κι ὡστόσο, κάπως ἔτσι πρέπει νά δοῦμε τά πράγματα, ἄν θέλουμε νά ὀρίσουμε τή φιλοσοφία τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ὡς *φιλοσοφία ἀνοιχτή*, συνείδηση ἐνός πνεύματος πού θίγεται ἀπό ἐργαζόμενο πάνω στό ἄγνωστο, ἀναζητώντας στό πραγματικό καθετί ποῖ διαμφισβητεῖ παροχημένες γνώσεις. Πάνω ἀπό ὅ, α πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ καινούρια πείρα *ἀμφισβητεῖ* τήν παλαιά. Διαφορετικά δέν εἶναι νέα ἐμπειρία. Ἀλλά αὐτό τό ὄχι δέν εἶναι ποτέ ὀριστικό γιά ἕνα ἐπιστημονικό πνεῦμα πού γνωρίζει νά ἀντιμετωπίζει διαλεκτικά τίς ἀρχές του, νά συγκροτεῖ ἐντός του νέα εἶδη ἐνάργειας, νά ἐμπλουτίζει τίς ἐρμηνείες του, χωρίς ἀπό τήν ἄλλη νά πριμοδοτεῖ κάποιο πρωτόγονο σῶμα ἐρμηνευτικῶν ἀρχῶν πού διατείνεται ὅτι ἐξηγεῖ τά πάντα (*Philosophie du non*, πρόλογος, σ. 8-10).

Ἡ ἐννοια τῆς ἀντικειμενικότητας

α) Ἐπιστημονικό ἀντικείμενο καί ἄμεσο ἀντικείμενο

[...] Στήν ἐπιστημολογία νομίζω ὅτι πρέπει νά βασιστοῦμε στό ἀκόλουθο ἀξίωμα: τό ἐπιστημονικό ἀντικείμενο δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ἄμεσος «ἀντικειμενικός σκοπός». Διαφορετικά: ἡ πορεία πρὸς τόν προσδιορισμό τοῦ ἀντικειμένου ἀρχικά δέν εἶναι ἀντικειμενική. Πρέπει, λοιπόν, νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει μιᾶ τομή ἀνάμεσα στήν αἰσθητηριακή καί τήν ἐπιστημονική γνώση. Ἐχομε δεῖξει ἀλλοῦ (...) ὅτι οἱ φυσικές τάσεις

τῆς αἰσθητηριακῆς γνώσης, μολονότι ἐμφοροῦνται ἀπό ἄμεσο πραγματισμό καί ρεαλισμό, καθορίζουν μιᾶ λανθασμένη ἀφετηρία καί, συνακόλουθα, μιᾶ λάθος κατεύθυνση. Ἰδιαίτερα ἡ ἄμεση υἱοθέτηση ἐνός συγκεκριμένου ἀντικειμένου, ἐκλαμβάνομενο ὡς ἀγαθό, χρησιμοποιοῦμενο σάν ἀξία, δεσμεύει ὑπερβολικά τό εὐαίσθητο ὄν· παρέχει *ἐνδόμυχη ἱκανοποίηση* ὄχι ὅμως τήν *ἐκλογικευμένη προφανή ἀλήθεια*. Καί, ὅπως λέει ὁ Baldwin μέ μιᾶ θαυμαστῆς πυκνότητας διατύπωση: «πρόκειται γιά ἐρέθισμα ἀλλά ὄχι γιά τήν ἀπάντηση πού γίνεται παράγοντας ἐλέγχου στήν κατασκευή τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων». Ἀκόμη καί μέ τή φαινομενικά γενική μορφή, ἀκόμη καί ὅταν τό κορεσμένο καί πλήρες *εἶναι* πιστεύει ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά σκεφτεῖ μέ τήν ἀνεσή του, ἀκόμη καί τότε στοχάζεται τήν *πρώτη ἀντικειμενικότητα* ὑπό τό κράτος ἐρεθισμῶν. Αὐτή ἡ ἀνάγκη νά αἰσθανθοῦμε τά ἀντικείμενα, αὐτή ἡ ἀπροσδιόριστη περιέργεια, δέν ἀντιστοιχεῖ ἀκόμη —μέ κανένα τρόπο—, στήν προβληματική τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. Ἐνα τοπίο προκαλεῖ ρομαντική διάθεση, ἕνα κομμάτι χρυσάφι διεγείρει τήν ἀπληστία, καί ἕνα φῶς μᾶς γερμίζει ἐκσταση. Τό προεπιστημονικό πνεῦμα, τή στιγμή πού θά προσπαθήσετε νά τό διαμφισβητήσετε προβάλλοντάς του ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τόν *ἀρχικό* του ρεαλισμό, ὡς πρὸς τόν ἰσχυρισμό του ὅτι σινέλαβε μέ τό πρῶτο τό ἀντικείμενό του, ἀναπτύσσει πάντα ψυχολογία *ἐρεθισμοῦ* χωρίς ποτέ νά φτάνει συστηματικά στήν ψυχολογία τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἐλέγχου. Ὅπως διαβλέπει κιόλας ὁ Baldwin ὁ ἐλεγχος αὐτός ἀπορρεῖ καταρχήν ἀπό κάποια *ἀντίσταση*. Καί λέγοντας ἐλεγχό ἐννοοῦμε γενικά *the checking, limiting, regulation of the constructive processes* [ἀγγλικά στό κείμενο]. Ἀλλά πρῖν ἀπό τό *συγκράτημα* καί τήν *ἐπιτίμηση* πού κατά κάποιο περίεργο τρόπο, ἀντιστοιχοῦν στήν ἀγγλική ἐννοια *check*, καί πού δέν μπορεί νά μεταφραστεῖ [στά γαλλικά], θά ἐπεξηγήσουμε τήν ἐννοια *ἀποτυχία*, ἡ ὁποία ἐπίσης περιέχεται στήν ἴδια λέξη. Διότι, ἀκριβῶς ἐπειδή ὑπάρχει *ἀποτυχία*, ἔρχεται τό *συγκράτημα* τοῦ ἐρεθισμοῦ. Χωρίς τήν ἀποτυχία ὁ ἐρεθισμός θά ἦταν *καθαρή ἀξία*, θά ἦταν μέθη. Λόγω δέ αὐτῆς τῆς τεράστιας ὑποκειμενικῆς ἐπιτυχίας πού προσφέρει ἡ μέθη θά ἦταν ἡ λιγότερο ἐπανορθώσιμη ἀπ' ὅλες τίς ἀντικειμενικές πλάνες. Ἐτσι, κατά τή γνώμη μας, ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει τήν ἐντύπωση ὅτι δέν πλανᾶται ποτέ, πλανᾶται πάντοτε (*Formation de l'Esprit Scientifique*, κεφ. XII σ. 239).

[...] Θά ἄρκοῦσε νά μιλήσει κανεῖς γιά κάποιο ἀντικείμενο ὥστε νά θεωρήσει τόν ἑαυτό του ἀντικειμενικό. Ὡστόσο, χάρη στήν ἀρχική ἐπιλογή τό ἀντικείμενο μᾶς ὀρίζει περισσότερο ἀπό ὅσο τό ὀρίζουμε: συχνά, ὅσα θεωροῦμε θεμελιακές σκέψεις μας γιά τόν κόσμο δέν ἀποτελοῦν παρά ἐκμυστηρεύσεις γιά τήν παιδική ἡλικία τοῦ πνεύματός μας. Μερικές φορές τό ἀντικείμενο πού διαλέξαμε μᾶς μαγεύει. Συσσωρεύουμε τότε ὑποθέσεις καί ὄνειροπολήσεις, καί σχηματίζουμε ἔτσι πεποιθήσεις πού φαντάζουν ἀντικειμενικές γνώσεις. Ἀλλά ἡ ἀρχική πηγή αὐτῆς τῆς γνώσης εἶναι μολυσμένη: ἡ προφανῆς ἀλήθεια δέν εἶναι θεμελιακή ἀλήθεια. Πράγματι, ἐπιστημονική ἀντικειμενικότητα θά μπορέσει νά ὑπάρξει μόνο ἂν ἀρνηθοῦμε προηγούμενα τό ἄμεσο ἀντικείμενο, ἂν ἀρνηθοῦμε τό *déleap* τῆς

πρώτης επιλογής, αν συγκρατήσουμε τις σκέψεις που γεννᾷ ἡ πρώτη παρατήρηση καὶ τις ἀμφισβητήσουμε. Κάθε ἀντικειμενικότητα ἐντὶμα ἐπαληθευμένη, διαφεύδει τὴν πρώτη ἐπαφή μετὰ τὸ ἀντικείμενο. Καταρχὴν ὀφείλει νὰ κρίνει τὰ πάντα: τὸν ἐντυπωσιασμό, τὴν κοινή παραδοχή, ἀκόμη καὶ τὴν πλέον ἐμπεδωμένη πρακτική, τέλος τὴν ἐτυμολογία, γιατί ἡ γλώσσα πού φτιάχτηκε γιὰ νὰ δελεάσει, σπάνια συναντιέται μετὰ τὸ στοχασμό. Ἄν βέβαια πρόκειται νὰ ἐξετάσουμε ἀνθρώπους, τοὺς ὁμοίους μας, τοὺς ἀδελφούς μας, ἡ συμπάθεια γιὰ αὐτοὺς ἀποτελεῖ τὸ βάρη τῆς μεθόδου μας. Ἄλλὰ σὰν βρισκόμαστε ἐμπρὸς σ' αὐτὸν τὸν ἀδρανὴ κόσμῳ πού δὲν ζεῖ τὴ ζωὴ μας, πού δὲν πάσχει μετὰ τὰ βᾶσανά μας, πού δὲν ἐξυμνεῖ καμιά χαρὰ μας, πρέπει νὰ ἀποφύγουμε κάθε προέκταση, πρέπει νὰ πιέσουμε τὸν ἑαυτὸ μας. Οἱ ἄξονες τῆς ποίησης καὶ τῆς ἐπιστήμης εἶναι καταρχὴν ἀντίστροφοι. Τὸ καλύτερο πού μπορεῖ νὰ ἐλπίζει ἡ φιλοσοφία εἶναι νὰ κάνει τὴν ποίηση καὶ τὴν ἐπιστήμη συμπληρωματικές, νὰ τὶς ζευγαρώσει σὰν διὰ καλοκαμωμένα ἀντίθετα στοιχεῖα. Στὸ ἐκτατικό ποιητικό πνεῦμα πρέπει νὰ ἀντιπαρθεύσουμε τὸ λακωνικό ἐπιστημονικό γιὰ τὸ ὅποιο ἡ προκαταβολικὴ ἀντιπάθεια πρὸς τὸ ἀντικείμενο εἶναι μιὰ γιγῆς προφύλαξη (Psychanalyse du feu, κεφ. I σ. 9-10).

β) Ἡ ἔννοια τοῦ «ἐπιστημονικοῦ γεγονότος»

[...] Ἡ καθολικὴ ἀμφιβολία θὰ κοινοτοποιοῦσε ἀνεπανόρθωτα τὰ ἐμπειρικά δεδομένα σὲ ἓνα σωρὸ ἑτερόκλητα συμβάντα. Ἡ καθολικὴ ἀμφιβολία δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμιά πραγματικὴ βαθμίδα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα διεκδικεῖ, ἀντὶ γιὰ τὴν κομπορρημοσύνη τῆς ἀμφιβολίας, τὴ συγκρότηση μιᾶς *προβληματικῆς*: οὐσιαστικῆς τῆς ἀφετηρία εἶναι ἓνα *πρόβλημα*, ἔστω κι ἂν τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχει διατυπωθεῖ μετὰ λανθασμένο τρόπο. Συνακόλουθα, τὸ ἐπιστημονικό ἐγὼ εἶναι *πρόγραμμα ἐμπειριῶν*, ἐνῶ τὸ ἐπιστημονικό μὴ ἐγὼ εἶναι *προβληματικὴ* ἤδη συγκροτημένη. Στὴ σύγχρονη Φυσικὴ ποτὲ δὲν ἐργαζόμαστε πάνω σὲ ἀγνωστα σύνολα. *A fortiori*, καὶ σὲ ἀντίθεση μετὰ ὅλες τὶς θεωρίες πού βεβαιώνουν ὅτι ὑπάρχει ἓνα θεμελιώδες ἀνορθολογικό στοιχεῖο στὰ πράγματα, ποτὲ δὲν ἐργαζόμαστε πάνω στὸ ἀνεπίγνωστο. *Μὲ ἄλλα λόγια*: ἓνα ἐπιστημονικό πρόβλημα τίθεται στὴ βάση ἑνὸς ὀρισμένου συσχετισμοῦ νόμων. Ἄλλὰ ἐπειδὴ δὲν διαθέτουμε κάποιο προκαταρκτικό πρωτόκολλο νόμων, ἓνα *γεγονός* πού περιορίζεται σὲ μιὰ διαπίστωση κινδυνεύει νὰ παρανοηθεῖ. Εἰδικότερα ἓνα *γεγονός*, δογματικά βεβαιωμένο ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμὸ πού αὐτοπαγιδεύεται μετὰ τὶς διαπιστώσεις του, ἀφομοιώνεται σὲ τύπους κατανόησης ἄσχετους πρὸς τὴ σημερινὴ ἐπιστήμη. Γι' αὐτὸ ἀλλοστε ὑπάρχουν τόσες καὶ τόσες πλάνες πού ἡ ἐπιστημονικὴ κοινωνία δὲν δυσκολεύεται νὰ κρίνει καὶ νὰ ἀνασκεύασει (Rationalisme appliqué, κεφ. III, σ. 52-53).

γ) Μία κοπερνίκεια «ἐπανάσταση τῆς ἀντικειμενικότητας»

[...] Σ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἓνας ὀλόκληρος κόσμος, πού ἔχει κιόλας μιὰ ἀντικειμενικὴ βεβαιότητα, μᾶς ἐμφανίζεται σὰν λεωφόρος γεμάτη προβλήματα πού ἔχουν ὀριστεῖ μετὰ ὀρθὸ τρόπο. Ὁ George Bouligand σὲ πολλές

σημειώσεις του ἔχει πολὺ χαρακτηριστικά ὀρίσει τὴν κατάσταση αὐτή. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ μαθηματικὸς ἐπιστήμονας, μετὰ ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ καθαρότητα, παρουσιάζει τὴ διαλεκτικὴ τῆς συνολικῆς σύνθεσης (παρούσα κατάσταση τῶν μαθηματικῶν γνώσεων), καὶ διατυπώνει ξεκάθαρα ὀρισμένα προβλήματα σὲ συνάρτηση πρὸς αὐτὴ τὴ συνολικὴ σύνθεση. Ἄναμφίβολα στὸν τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης τοῦ πραγματικοῦ ἡ κατάσταση δὲν εἶναι τόσο καθαρὴ ὅπως τὴν περιγράφει ὁ G. Bouligand σὲ σχέση μετὰ τὶς μαθηματικὲς ἐπιστήμες. Ὡστόσο, ἡ κατάσταση ἐπιβάλλει τὴν ἴδια διαλεκτικὴ. Στὴν πραγματικότητα, ἂν θέλουμε νὰ περιγράψουμε τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ μετὰ τὸ περιλάλητο ὕφος τοῦ ὑπαρξισμοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη βρίσκεται συστηματικά «σὲ κατάσταση» συγκεκριμένης ἀντικειμενικοποίησης, ἀντικειμενικοποίησης πού ἐκτίθεται σὰν *κλίμακα ἀκρίβειας*. Καὶ ἐδῶ ἀκόμη συναντᾶμε τὴν ἀνωτερότητα τῆς μεταφυσικῆς διδασχῆς τοῦ *ἐπιστημονικοῦ ἀντικειμένου* σὲ σχέση μετὰ τὸ ἀντικείμενο τοῦ κοινοῦ νοῦ, δεδομένου ὅτι οἱ σημαντικὲς συναρτήσεις τῆς ἐκλογίκευσης τοῦ ἀντικειμένου ὁρῶν, ὀλοένα καὶ ἀκριβέστερα, στὴν αἰχμὴ τῆς ἀντικειμενικοποίησης. Ἀντὶ λοιπὸν γιὰ τὸ διῆμο ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου, ἀντὶ γιὰ τὸ διαχωρισμὸ τῶν καρτεσιανῶν μεταφυσικῶν οὐσιῶν, δρᾷ ἡ διαλεκτικὴ ἑνὸς ζευγαρώματος ἀντικειμενικῶν καὶ ὀρθολογικῶν γνώσεων.

Κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ διακρίβωση μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὰ στοιχεῖα μιᾶς κοπερνίκειας ἐπανάστασης τῆς ἀντικειμενικότητας. Ἡ μέθοδος ἐπισημαίνει τὴν ἀκρίβεια, καὶ ὄχι τὸ ἀντικείμενο. Θὰ κατανοήσουμε αὐτὴ τὴ μεταφυσικὴ ἀπόχρωση ἂν πάρουμε γιὰ παράδειγμα μιὰ πρωτόγονη μονάδα μέτρησης: τὸ ὄνομα *carat* ἔρχεται ἀπὸ τὴν ὀνομασία ἑνὸς δέντρου τῆς

**Ἡ ἐπιστήμη πραγματώνει
τὰ ἀντικείμενά της
ποτὲ δὲν τὰ βρίσκει ἔτοιμα**

Ἄφρικῆς (Kouara) τοῦ ὁποίου ὄλοι οἱ σπόροι, ὅταν ξεραθοῦν, ζυγίζουν τὸ ἴδιο. Οἱ ἰθαγενεῖς ἔχοντας ἐμπιστοσύνη σ' αὐτὴ τὴν κανονικότητα τοῦ βάρους χρησιμοποιοῦν τοὺς σπόρους αὐτοὺς γιὰ νὰ ζυγίσουν τὸ χρυσάφι. Ἐτσι χρησιμοποιοῦν, τελειῶς ἀπλοϊκά, μιὰ φυσικὴ κανονικότητα γιὰ νὰ προσδιορίσουν μιὰ τεχνικὴ ἀκρίβεια, καὶ μάλιστα γιὰ νὰ μετρήσουν ἓνα σπάνιο ὕλικό. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀνατραπεῖ ἡ προοπτικὴ, γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς μέτρησης.

Ἐννοεῖται ὅτι ἓνα ἀντικείμενο εἶναι δυνατό νὰ προσδιορίσει πολλοὺς τύπους ἀντικειμενικοποίησης, πολλές προοπτικὲς ἀκρίβειας, ἢ νὰ ἀνήκει σὲ διαφορετικὲς προβληματικές. Ἡ μελέτη ἑνὸς χημικοῦ μορίου μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθεῖ μετὰ βάση τὴν προοπτικὴ καὶ τῆς Χημείας καὶ τῆς Φασματογραφίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἓνα ἐπιστημονικό ἀντικείμενο ἔχει παιδευτικὴ σημασία μόνο σὲ σχέση μετὰ μιὰ προκαταρκτικὴ κατα-

σκευή που μέλλει να διορθωθεί, μία κατασκευή που πρόκειται να σταθεροποιηθεί.

Έτσι, βρισκόμαστε πάντα εμπρός στο ίδιο παράδοξο: ο όρθολογισμός είναι φιλοσοφία που συνεχίζεται στην πραγματικότητα δεν είναι ποτέ φιλοσοφία που αρχίζει.

[...] Πώς λοιπόν να μη δούμε ότι το *επισημαινόμενο* και το *παιδευτικό* αντικείμενο αντιστοιχούν σε δύο στιγμές αντικειμενικοποίησης ριζικά διαφορετικές. Η μία και η άλλη παραπέμπουν σε επίπεδα ύποκειμενικής ύπαρξης φορτισμένα με τελείως διαφορετικές αξίες. Οι περισσότερες φιλοσοφικές συζητήσεις για «τήν πραγματικότητα του αισθητού κόσμου» γίνονται με αφορμή αντικείμενα που εκλαμβάνονται ως παραδείγματα, προφάσεις ή ευκαιρίες —άρα θεωρούνται από την άποψη της βαθμίδας αντικειμενικοποίησης του επισημαινόμενου αντικειμένου. Άλλά στην πραγματικότητα, το αντικείμενο που άπλωσ επισημαίνεται δεν είναι το κατάλληλο σημείο σύγκλισης δύο πνευμάτων που ισχυρίζονται ότι *εμβαθύνουν* τη γνώση του αισθητού κόσμου. Για παράδειγμα, τίποτε δεν είναι περισσότερο ασυμβίβαστο από όσο η φιλοσοφική στάση εμπρός σε ένα οικείο αντικείμενο, το οποίο αντιμετωπίζεται, ανάλογα, ή στον οικείο περίγυρό του ή στην αναγκαστικά πρωτότυπη ατομικότητά του. Από την άλλη, είναι τελείως διαφορετικό πράγμα τό να θελήσουμε να μελετήσουμε ένα φαινόμενο συνυφασμένο με ένα αντικείμενο, μία ύλη, ένα κρύσταλλο, μία ακτινοβολία. Άμέσως αναφύεται η αναγκαιότητα να καθιερωθεί κάποιο πρόγραμμα εμπειριών. Καί προκειμένου για δύο πνεύματα που θά ήθελαν να άλληλοδιδασχθούν, οφείλουν να υιοθετήσουν την ίδια γραμμή έρευνας. Λοιπόν, δεν πρόκειται πιά για τήν άμεση και διαισθητική επισήμανση αλλά για μία προοδευτική και επιλογιστική επισήμανση που τέμνεται από πολυάριθμες άνασκευές.

Γιά να σχηματίσουμε τήν αντιπαλότητα του όρθολογισμού με τόν εμπειρισμό όσον αφορά τήν κατάκτηση του αντικειμένου, άς καταφύγουμε στον ακόλουθο διάλογο: Ό εμπειριστής συνηθίζει να λέει στον όρθολογιστή: «Ξέρω αυτό που θά πεις». Καί ό όρθολογιστής θά του άπαντήσει: «Πολύ ώραία. Λοιπόν για τό θέμα που συζητάμε είσαι τόσο όρθολογιστής όσο και εγώ». Άλλά ό άλλος συνεχίζει: «Όμως έσύ, φίλε όρθολογιστή, δεν μπορείς να μαντέψεις αυτό που θέλω να πώ». «Άναμφίβολα, άπαντά ό όρθολογιστής, αλλά μαντεύω ότι θά μιλήσεις έξω από τό θέμα που κουβεντιάζουμε».

Είναι ολοκάθαρο. Άπό τήν άποψη τής επιστημονικής γνώσης τό αντικείμενο που επισημαίνει ή γνώση του κοινού νου δεν προσφέρεται για συζήτηση. Ό κοινός νους κυρίως διαλέγει ένα όνομα μέσα από τό κοινό λεξιλόγιο αλλά δεν έντοπίζει τά πράγματα στο φυσικό τους σύμπαν. Τό αντικείμενο που επισημαίνεται με τή λέξη «αυτό εκεί», έχοντας έστω τεντωμένο τό δείκτη του χεριού, τίς πιά πολλές φορές άνήκει στον κόσμο τής γλώσσας, στον κόσμο τής όνοματολογίας. «Όταν μου παρουσιάζουν ένα αντικείμενο με τό συνηθισμένο όνομά του, δεν ξέρω άν είναι τό όνομα ή τό πράγμα που έρχονται έντός μου για να σκεφτώ, ούτε ξέρω πάλι άν σκέφτομαι κάποιο άμάλγαμα όνόματος

καί πράγματος, άμορφο καί τερατώδες, όπου μήτε ή γλώσσα μήτε ή έμπειρία δίνονται με τή μέγιστη δραστηρικότητά τους στο διαψυχολογικό τους έργο (Rationalisme appliqué, κεφ. III σ. 54-56).

‘Η έννοια τής προβληματικής

[...] Όλα αυτά θά άποσαφηνιστούν άν εντάξουμε τό αντικείμενο τής γνώσης στο πλαίσιο μιάς προβληματικής, άν τό καταδείξουμε σαν στοιχείο τοποθετούμενο άνάμεσα στον όρθολογισμό που διδάσκει καί τόν όρθολογισμό που διδάσκεται, καί, άν αυτός ό έντοπισμός γίνει διαμέσου μιάς επιλογιστικής παιδευτικής διαδικασίας. Έννοείται ότι αυτή τή φορά τό αντικείμενο θά είναι ένα αντικείμενο *ένδιαφέρον*. Ένα αντικείμενο για τό όποιο δεν έχουμε άκόμη *όλοκληρώσει* τή διαδικασία αντικειμενικοποίησης. Τό αντικείμενο τουτό δεν παραπέμπει σε γνώσεις παροχημένες, προσαρτημένες σε κάποια όνομασία. Με τήν ευκαιρία αυτή, μήπως δεν είναι ειρωνεία τής τύχης τό ότι πολλοί ύπαρξισμοί έχουν κατανήσει νομιναλιστικοί; Οί ύπαρξιστικές θεωρίες, πιστεύοντας ότι άποδεσμεύονται από τίς φιλοσοφίες τής γνώσης, πολύ συχνά περιορίζονται στις θεωρίες τής *άναγνώρισης*. Πολλές φορές οί ύπαρξισμοί, ισχυριζόμενοι ότι βιώνουν τήν παρούσα έμπειρία τους, άφήνουν στά πράγματα τό παρελθόν τους, δηλαδή τους αφήνουν τό παρελθόν άναγνωρισμένων πραγμάτων. Τό άναγνωρισμένο καί όνοματισμένο αντικείμενο τους άποκρύβει τό *γνωστό-αντικείμενο*. Έτσι, άν σε έναν ύπαρξιστή προβάλλουμε άντιρρήσεις γι’ αυτή τήν παρελθοντολογία (passeisme) τής γνωσιοθεωρίας του, θά στραφεί άμέσως προς τό μέλλον καί θά άρχισει, πιάνοντας όποιοδήποτε αντικείμενο τής καθημερινής ζωής, να εξαίρει τή μοναδικότητα τής στάσης του ως ύποκειμενο τάχα άνοιχτό σε κάθε γνώση. Καί θά περάσει από τό άνέκαθεν γνωστό στο άείποτε γνωστό, με τή μεγαλύτερη εύκολία του κόσμου. Στην πραγματικότητα ό ύπαρξιστής δεν άποσκοπεί σε κάποιον ύπαρξισμό τής διαδοχικά σφραγεύμενης γνώσης.

Η θέση του επιστημονικού αντικειμένου, του αντικειμένου που στην παρούσα φάση είναι διδακτικό, είναι πολύ πιά σύνθετη. Άπαιτεί μία άλληλεγγύη άνάμεσα στη μέθοδο καί τήν έμπειρία. Πρέπει λοιπόν να ξέρει κανείς τή *γνωστέα μέθοδο* ώστε να μπορεί να συλλάβει τό *γνωστό αντικείμενο*. Δηλαδή, στο βασίλειο τής μεθοδολογικά άξιοποιούμενης γνώσης πρέπει να κατέχει τό αντικείμενο που προσφέρεται να μεταφορέσει τή γνωσιολογική μέθοδο. Άλλά θά ξανάρθουμε σ’ αυτή τή μεταφυσική του επιλογισμού. Για τήν ώρα είναι αρκετό να ύπαινηχτούμε τήν αναγκαία ιδέα για μία προβληματική προώστερη κάθε έμπειρίας που θέλει να είναι παιδευτική, μία προβληματική που πριν να συγκεκριμενοποιηθεί θεμελιώνεται με βάση μία εξιδιασμένη άμφιβολία, με βάση μία άμφιβολία που εξιδιάζει τό γνωστό αντικείμενο. Τό ξαναλέμε: δεν πιστεύουμε στην άποτελεσματικότητα τής άμφιβολίας αυτής καθαυτής, τής άμφιβολίας που δεν στηρίζεται σ’ ένα συγκεκριμένο αντικείμενο (Rationalisme appliqué, κεφ. III σ. 56).

Ἡ ἔννοια τῆς ἐφαρμογῆς

[...] Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα εἶναι δυνατό νά πλανηθεῖ ἀκολουθώντας δύο ἀντιθετικές τάσεις: τήν ἔλξη τοῦ μοναδικοῦ καί τήν ἔλξη τοῦ καθολικοῦ. Στό ἐπίπεδο τῆς ἐννοιοποίησης θά θεωρούσαμε αὐτές τίς δύο τάσεις χαρακτηριστικές μιᾶς γνώσης πού βρίσκεται στή διαδικασία κατανόησης τοῦ ἑαυτοῦ τῆς ἀφενός, καί ἀνάπτυξής τῆς ἀφετέρου. Ὅμως, ἂν τόσο ἡ κατανόηση ὅσο καί ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἔννοιας εἶναι εὐκαιρίες γιά ἐπιστημολογική ἀνάπαυλα, πού τοποθετοῦνται οἱ πηγές τοῦ πνευματικοῦ κινήματος; Μὲ ποιάν ἀνορθωτική διαδικασία μπορεῖ νά βρεῖ διέξοδο τό ἐπιστημονικό πνεῦμα;

Ἐδῶ, ἀνάμεσα σέ κατανόηση καί ἀνάπτυξη θά ἔπρεπε νά φτιαχτεῖ μιᾶ νέα λέξη γιά νά δηλωθεῖ ἡ δραστηριότητα τῆς ἐφευρετικῆς ἐμπειρικῆς σκέψης. Ἡ λέξη αὐτή θά ἔπρεπε νά ἔχει τή δυνατότητα νά δεχτεῖ μιᾶ ἰδιαίτερη δυναμική σημασία. Πραγματικά νομίζω ὅτι ἡ εὐρρωστία μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας μετριέται μέ τήν ἀναμορφωτική δύναμη πού διαθέτει. Ἡ εὐρρωστία αὐτή δέν συνδέεται μέ ἕνα μεμονωμένο φαινόμενο πού τάχα ἀποκαλύπτεται ὅτι διαθέτει ὀλοένα καί περισσότερα γνωρίσματα, πού τάχα προσφέρεται γιά μιᾶ ὀλοένα καί βαθύτερη κατανόηση. Ἀκόμη περισσότερο, ὁ πλοῦτος μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας δέν εἶναι ἄθροισμα πού συγκεντρώνει τά πιό ἑτερόκλητα φαινόμενα, ἢ ἐπεκτείνεται μέ *συμπτωματικό τρόπο* σέ νέες περιπτώσεις. Ἡ ἐνδιάμεση ἀπόκλιση γιά τήν ὁποία γίνεται λόγος, ἀνάμεσα στήν κατανόηση καί τήν ἀνάπτυξη, θά κατακτηθεῖ ἂν ἀναπτυσσόμενος ὁ ἐμπλουτισμός γίνεται ἀναγκαῖος καί συνάμα συγχρονίζεται μέ τήν κατανοούμενη πλησμονή τῆς ἐπιστημονικῆς ἔννοιας. Γιά νά συμπεριλάβουμε νέες πειραματικές ἀποδείξεις πρέπει, λοιπόν, νά ἀναμορφώσουμε τίς ἀρχικές ἔννοιες, νά μελετήσουμε τούς ὅρους ἐφαρμογῆς αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν καί, κυρίως, νά ἐνσωματώσουμε τούς ὅρους ἐφαρμογῆς

μιᾶς ἔννοιας στό ἴδιο τό νόημα τῆς ἔννοιας. Σ' αὐτήν τήν τελευταία ἀναγκαιότητα ἐγκεῖται ὁ κυρίαρχος χαρακτήρας τοῦ νέου ὀρθολογισμοῦ πού ἀντιστοιχεῖ σέ μιᾶ ἀκατάλυτη ἔνωση λόγου καί ἐμπειρίας. Ἡ κλασική διάκριση πού ξεχώριζε τή θεωρία ἀπό τήν ἐφαρμογή τῆς ἀγνοοῦσε τήν ἀναγκαιότητα νά ἐνσωματωθοῦν οἱ ὅροι ἐφαρμογῆς τῆς θεωρίας στήν ἴδια τήν οὐσία τῆς θεωρίας.

Ἐπειδή ὁμως ἡ ἐφαρμογή εἶναι διαδικασία διαδοχικῶν προσεγγίσεων, μποροῦμε νά πούμε ὅτι ἡ ἐπιστημονική ἔννοια πού ἀντιστοιχεῖ στό ἐπιμέρους φαινόμενο εἶναι τό *σύνγραμμα* καλοβαλμένων καί διαδοχικῶν προσεγγίσεων. Ἡ ἐπιστημονική ἐννοιοποίηση χρειάζεται μιᾶ σειρά ἄλλες ἔννοιες πού θά τελειοποιούνται, γιά νά δεχτεῖ τόν ἐπιδιωκόμενο δυναμισμό, γιά νά σχηματιστεῖ ἕνας ἄξονας ἐφευρετικῆς σκέψης.

Ἡ ἐννοιοποίηση ὀλοκληρώνει καί καθιστᾶ ἐπίκαιρη τήν ἱστορία τῆς ἔννοιας. Πέρα ἀπό τήν ἱστορία, καί μέ τήν ὄθηση τῆς ἱστορίας, ἡ ἐννοιοποίηση ἀναζωογονεῖ βιώματα πού ἀναμορφώνουν τό ἱστορικό στάδιο τῆς ἔννοιας. Ἀπό τήν ἐμπειρία ἡ ἐννοιοποίηση ἀναζητεῖ εὐκαιρίες γιά νά κάνει *συνθετότερη* τήν ἔννοια, γιά νά τήν ἐφαρμόσει, μολονότι αὐτή ἀνθίσταται, γιά νά πραγματοποιήσει τούς ὅρους ἐφαρμογῆς πού μόνη τῆς ἢ πραγματικότητα δέν συγκεντρώνει. Αἴφνης, ἔτσι θά γίνει ἀντιληπτό ὅτι ἡ ἐπιστήμη *πραγματώνει* τά ἀντικείμενα τῆς καί ὅτι ποτέ δέν τά βρίσκει ἔτοιμα. Ἡ φαινομενοτεχνική *ἐπεκτείνει* τή φαινομενολογία. Μιᾶ ἔννοια γίνεται ἐπιστημονική στό βαθμό πού ἔχει γίνει τεχνική, στό βαθμό πού συνοδεύεται μέ μιᾶ τεχνική πραγμάτωσης. Γίνεται λοιπόν ἀντιληπτό ὅτι τό πρόβλημα τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς σκέψης, ἀπό φιλοσοφική ἀποψη, εἶναι ἄλλη μιᾶ φορά πρόβλημα ἐνδιάμεσο. Θά θέλαμε νά τοποθετήσουμε τόν ἑαυτό μας σέ μιᾶ θέση ἐνδιάμεση σέ ρεαλιστές καί νομιναλιστές, σέ θετικιστές καί φορμαλιστές, ὀπαδούς τῶν γεγονότων καί ὀπαδούς τῶν σημείων. Ἄρα ἀφήνουμε τόν ἑαυτό μας ἀνοιχτό ἀπ' ὄλες τίς πλευρές στήν κριτική (Formation..., κεφ. III, σ. 60-61).

II. Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου

Ἄν ἐρευνήσουμε τήν ἐπιστημονική πρόοδο ἀπό τήν ἀποψη τῶν ψυχολογικῶν συνθηκῶν θά καταλήξουμε στήν πεποίθηση ὅτι τό πρόβλημα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης πρέπει νά τεθεῖ μέ ὅρους ἐμποδίου. Καί λέγοντας «ἐμπόδιο», βέβαια, οὔτε τά ἐξωτερικά ἐμπόδια ἐννοοῦμε, ὅπως ἡ πολυπλοκότητα καί τό παροδικό τῶν φαινομένων, μήτε αἰτιόμαστε τήν ἀδυναμία τῶν αἰσθητηρίων καί τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Γιατί φαίνεται ὅτι ἐξαιτίας κάποιας λειτουργικῆς ἀναγκαιότητας, οἱ ἀργοπορίες καί οἱ διαταραχές ἐμφανίζονται στήν ἴδια τή γνωστική διαδικασία, στήν ἴδια τή γνωστική πρακτική. Στήν πρακτική αὐτή θά βροῦμε αἰτίες στασιμότητας, ἀκόμη καί ὀπισθοδρόμησης, καί θά

ἀποκρυπτογραφήσουμε τούς λόγους ἀδράνειας πού εἶναι συνυφασμένοι μέ τήν ἐπιστημονική πρόοδο καί ὀνομάζουμε *ἐπιστημολογικά ἐμπόδια*. Ἡ γνώση τοῦ πραγματικοῦ εἶναι φῶς πού πάντα κάπου ρίχνει σκιές· ποτέ δέν εἶναι ἄμεση καί πλήρης. Οἱ ἀποκαλύψεις τοῦ πραγματικοῦ εἶναι πάντα *ἀναδρομικές*. Τό πραγματικό δέν εἶναι ποτέ «αὐτό πού ἦταν δυνατό νά πιστεύουμε» ἀλλά πάντα ἐκεῖνο πού ὀφείλαμε νά σκεφτοῦμε. Ἡ ἐμπειρική σκέψη γίνεται καθαρῆ ἀναδρομικά, ὅταν δηλαδή ὁ συλλογιστικός μηχανισμός ἔχει ἤδη μπεῖ μπροστά. Ἔτσι, ἐπιστρέφοντας σ' ἕνα παρελθόν γεμάτο πλάνες, βρίσκουμε τήν ἀλήθεια σάν πραγματική διανοητική μεταμέλεια. Πραγματικά, γνωρίζουμε *ἐνάντια* στίς παροχημένες γνώσεις μας, καταστρέφοντας τίς λανθασμένες, δαμάζοντας καθετί πού, στόν ἴδιο τό στοχασμό, στέκει ἐμπόδιο στήν ἐννοημάτωση.

Τό ξεκίνημα ἀπό τό μηδέν γιά τή θεμελίωση καί τήν

ισχυροποίηση μιᾶς ιδέας είναι σκέψη πού μόνο σέ πολιτισμούς ἀπλῆς παράθεσης στοιχείων μπορεί νά γεννηθεῖ. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἕνα γεγονός, ἕνα στοιχείο, εἶναι κατά τρόπο ἄμεσο ὀλόκληρος πλοῦτος. Ἄλλά καμία εὐχή δέν μπορεί νά διατηρήσει τήν παρθενικότητα τοῦ μυαλοῦ ἐμπρός στό μυστήριο τοῦ πραγματικού: εἶναι ἀδύνατο νά σβήσουν μέ μιᾶ μονοκοντυλιά οἱ γνώσεις τοῦ κοινοῦ νοῦ. Ὅσα νομίζουμε ὅτι τά κατέχουμε πολύ καλά, ὅταν βρεθοῦμε ἐμπρός στό πραγματικό, θά συσκοτίζονται ἐκεῖνα πού χρειάζεται νά μάθουμε. Ὅταν τό πνεῦμα ἀντιμετωπίζει τήν ἐπιστημονική παιδεία δέν εἶναι ποτέ νεαρό· μάλιστα εἶναι πολύ γέρικο, γιατί ἔχει τήν ἡλικία τῶν προκαταλήψεων του. Γιά τό πνεῦμα πρόσβαση στίς ἐπιστήμες σημαίνει ξανάνιωμα, παραδοχή τῆς ἀτόμης συνειδητοποίησης πού καλεῖται νά ἀμφισβητήσει ἕνα ὀλόκληρο παρελθόν.

**Ἐπιστρέφοντας σ' ἕνα παρελθόν
γεμάτο πλάνες
βρίσκουμε τήν ἀλήθεια
σάν πραγματική
διανοητική μεταμέλεια**

Ἡ ἐπιστήμη, ἀπό τή φύση της καί ἀπό τήν ἀνάγκη της νά τελειοποιηθεῖ, ἀντιτίθεται κατηγορηματικά στή γνώμη. Ἄν τυχαίνει καί νομιμοποιεῖ τή γνώμη σέ κάποιο ἰδιαιτερο σημεῖο, αὐτό γίνεται γιά λόγους ὀλωσδιόλου διαφορετικούς ἀπό ἐκείνους πού τή γεννοῦν. Ἡ γνώμη ἔχει πάντα καί ἐξ ὀρισμοῦ ἄδικο: σκέπτεται ἄσχημα, λάθος. Δέν σκέπτεται. Μεταφράζει τίς ἀνάγκες σέ γνώσεις. Μέ τό νά ἐπισημαίνει χρησιμοθηρικά, τά ἀντικείμενά της, ἀρνεῖται νά τά γνωρίσει. Τίποτε δέν μπορεί νά στηριχθεῖ στή γνώμη. Πρέπει πρῶτα νά καταστραφεῖ. Εἶναι τό πρῶτο ἐμπόδιο πού πρέπει νά ξεπεραστεῖ. Κι οὔτε ἀρκεῖ νά τή διορθώσει κανεῖς σέ ἐπιμέρους σημεία διατηρώντας τήν ὅμως σάν εἶδος πρόσκαιρης ἠθικῆς, σάν πρόσκαιρη ἀγοραία γνώση. Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα μᾶς ἀπαγορεύει νά ἔχουμε γνώμη γιά θέματα πού δέν καταλαβαίνουμε, γιά ζητήματα πού δέν ξέρουμε νά διατυπώνουμε μέ σαφήνεια. Πρίν ἀπ' ὅλα πρέπει νά μάθουμε νά διατυπώνουμε τά προβλήματα. Καί παρά τά λεγόμενα, στήν ἐπιστημονική ζωῆ τά προβλήματα δέν τίθενται μόνα τους. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ἡ αἴσθησις γνώσεως τοῦ προβλήματος παρέχει τά τεκμήρια γιά τήν ὑπαρξή πραγματικοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. Γιά τό ἐπιστημονικό πνεῦμα κάθε γνώση εἶναι ἀπάντηση σέ μιᾶ ἐρώτησι. Ἄν δέν ὑπῆρξε ἐρώτημα, δέν ὑπάρχει ἐπιστημονική γνώση. Τίποτε δέν εἶναι αὐτονόητο. Τά πάντα οἰκοδομοῦνται.

[...] Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου εἶναι δυνατό νά μελετηθεῖ ἐρευνώντας τήν ἱστορική ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καί τήν πρακτική τῆς ἐκπαίδευσης. Στή μιᾶ καί στήν ἄλλη περίπτωση ἡ μελέτη δέν εἶναι ἀνετη. Πραγματικά, ἡ ἱστορία ἀπό τή φύση της εἶναι ἐχθρική πρὸς κάθε ἀξιολογική κρίσι. Κι ὡστόσο πρέπει νά δεῖ κανεῖς τά πράγματα ἀπό μιᾶ ἀξιολογική ἄποψη, ἂν θέλει νά κρίνει τήν ἀποτελεσμα-

τικότητα μιᾶς σκέψης. Γιατί καθετί πού συναντᾶμε στήν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης ἀπέχει πολύ ἀπό τό νά ἔχει πραγματικά χρησιμεύσει στήν ἐξέλιξη τῆς ἐνλόγω σκέψης. Μερικές γνώσεις, καίτοι σωστές, πολύ γρήγορα σταματοῦν ἐρευνητικές ὠφέλιμες. Ὁ ἐπιστημολόγος ὀφείλει, λοιπόν, νά ἀποδελτιώσει τά στοιχεία πού περιμάζεψε ὁ ἱστορικός καί νά τά κρίνει ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐξελιγμένης ὀρθολογικῆς σκέψης, γιατί μόνο στίς μέρες μας ἔγινε δυνατό νά κρίνουμε τίς πλάνες τοῦ παρελθόντος. Ἄλλωστε, ἀκόμη καί στίς πειραματικές ἐπιστήμες, μόνο ἡ ὀρθολογική ἐρμηνεία ἐντάσσει τά γεγονότα στήν ἀκριβή τους θέση. Ὁ κίνδυνος καί ἡ ἐπιτυχία βρίσκονται στόν ἄξονα ἐμπειρία-ὀρθός λόγος, καί πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἐκλογίκευσης. Μονάχα ἡ ὀρθολογική σκέψη ἐνδυναμώνει τήν ἐρευνα, γιατί μόνο αὐτή ὑπαινίσσεται ὅτι, πέρα ἀπό τήν ἐμπειρία τοῦ κοινοῦ νοῦ (ἄμεση καί ἀποσπασματική), ὑπάρχει ἡ ἐπιστημονική ἐμπειρία (ἐμμεση καί γόνιμη). Ἄρα τήν προσοχή τοῦ ἐπιστημολόγου πρέπει νά τήν τραβάει ἡ προσπάθεια ἐκλογίκευσης καί ὀρθολογικῆς κατασκευῆς. Ἐδῶ μπορούμε νά ξεχωρίσουμε τό ἐπάγγελμα τοῦ ἐπιστημολόγου ἀπό τό ἐπάγγελμα τοῦ ἱστορικοῦ τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἱστορικός πρέπει νά ἐκλαμβάνει τίς ιδέες ὡς «γεγονότα». Ὁ ἐπιστημολόγος ὀφείλει νά θεωρεῖ τά γεγονότα ὡς ιδέες, ἐντάσσοντας τες σέ ἕνα σύστημα σκέψεων. Γιά τόν ἱστορικό ἕνα γεγονός πού ἐρμηνεύτηκε ἄσχημα σέ μιᾶ δεδομένη ἐποχὴ παραμένει, παραταῦτα, γεγονός. Καί αὐτό ἀκριβῶς, ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἐπιστημολόγου, ἀποτελεῖ ἕνα ἐμπόδιο, δηλαδή μιᾶ ἀντι-σκέψη. Ἐμβαθύνοντας τήν ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου θά δώσουμε τήν πλήρη πνευματική ἀξία στήν ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. Πολύ συχνά, ἡ φροντίδα ἀντικειμενικότητας πού ὀδηγεῖ τόν ἱστορικό τῶν ἐπιστημῶν στό νά καταστιχῶναι ὅλα τά κείμενα δέν φτάνει στό σημεῖο νά μετρήσει τίς ψυχολογικές παραλλαγές γιά τήν ἐρμηνεία ἐνός καί τοῦ αὐτοῦ κειμένου. Τήν ἴδια ἐποχὴ μέ τήν ἴδια λέξη ἀποδίδονται ἔννοιες τόσο διαφορετικές!! Ἐξεγλιόμαστε ἐπειδὴ ἡ ἴδια λέξη ἐπισημαίνει καί ἐξηγεῖ ταυτόχρονα. Ἡ ἐπισήμανση εἶναι ἡ ἴδια, ἡ ἐξήγηση διαφέρει. Γιά παράδειγμα, σέ σχέση μέ τό τηλέφωνο ὑπάρχουν ἔννοιες πού διαφέρουν ὀλοκληρωτικά γιά τόν συνδρομητή, γιά τόν τηλεφωνητή, γιά τόν μηχανικό, γιά τόν μαθηματικό πού ἐνδιαφέρεται γιά τίς διαφορικές ἐξισώσεις τοῦ τηλεφωνικοῦ δικτύου. Ὁ ἐπιστημολόγος ὀφείλει λοιπόν νά συλλάβει τίς ἐπιστημονικές ἔννοιες διαμέσου πραγματικῶν ψυχολογικῶν συνθέσεων, δηλαδή νά τίς ἐντάξει σέ προοδευτικές ψυχολογικές συνθέσεις, καθιερώνοντας, σέ σχέση μέ κάθε νόημα, μιᾶ κλίμακα ἔννοιων, δείχνοντας πῶς μιᾶ ἔννοια παράγει μιᾶν ἄλλη, πῶς συνδέεται μέ μιᾶν ἄλλη κ.ο.κ. Ἔτσι θά ἔχει κάποια πιθανότητα νά καταμετρήσει μιᾶ ἐπιστημολογική ἀποτελεσματικότητα. Καί πάραυτα ἡ ἐπιστημονική σκέψη θά φανεῖ κατανηκμένη δυσκολία, ἐμπόδιο πού ξεπεράστηκε.

Στήν ἐκπαίδευση ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ἐμποδίου ἔχει ἐπίσης παραγνωριστεῖ. Πολλές φορές μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ὅτι οἱ καθηγητές τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πολύ περισσότερο ἀπό τοὺς ἄλλους, δέν καταλαβαίνουν ὅτι δέν καταλαβαίνουν. Ἐλάχιστοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐρεύνησαν εἰς βάθος τήν ψυχολογία τῆς πλάνης, τῆς ἀγνοίας καί τοῦ μὴ στοχασμοῦ. (...) Οἱ κα-

θηγίτες των φυσικῶν ἐπιστημῶν φαντάζονται ὅτι τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα ἀρχίζει ὅπως ἓνα μάθημα, ὅτι μποροῦμε πάντα νὰ ξαναφτιάξουμε μιὰ παιδεία πού εἶναι ναυελική ἐπαναλαμβάνοντας τὴ σχολικὴ χρονιά, ὅτι μποροῦμε νὰ κάνουμε κατανοητὴ τὴν ἐκθεση ἐνὸς ζητήματος ἐπαναλαμβάνοντας τὸ σημεῖο πρὸς σημεῖο. Ὡστόσο δὲν ἔχουν σκεφτεῖ ὅτι ὁ ἐφηβος καταφτάνει στὸ μάθημα π.χ. τῆς Φυσικῆς ἔχοντας ἤδη προκατασκευασμένες ἐμπειρικές γνώσεις. Συνακόλουθα, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι νὰ ἀποκτήσει ὁ μαθητὴς μιὰ πειραματικὴ μὀρφωση ἀλλὰ, ἀντίθετα, νὰ ἀλλάξει τὴν προκατασκευασμένη ἐμπειρικὴ παιδεία του, νὰ ἀνατρέψει τὰ συσσωρευμένα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ ἐμπόδια. Ἐνα παράδειγμα: ἡ ἰσορροπία τῶν πλεόντων σωμάτων γίνεται ἀντικείμενο μιᾶς οἰκείας ἐμπειρικῆς γνώσης, πράγμα πού συνιστᾷ ἓνα ὀλόκληρο πλέγμα ἀπὸ πλάνες. Κατὰ γενικό κανόνα, στὸ σῶμα πού ἐπιπλεῖ ἀποδίδεται μιὰ ἐνεργητικότητα. Ἡ ιδιότητα αὐτὴ ἀποδίδεται στὸ σῶμα πού *κολυμπᾷ* ἀκόμη περισσότερο. Ἄν ἐπιχειρήσουμε νὰ βυθίσουμε ἓνα κομμάτι ξύλο στὸ νερό, ἀντίσταται. Συχνά ἡ ἀντίσταση δὲν ἀποδίδεται στὸ νερό. Ἀλλὰ ἀφοῦ τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι, γίνεται πολὺ δύσκολο νὰ κάνουμε κατανοητὴ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀρχιμήδη μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ μαθηματικὴ ἀπλότητά της, ἂν προηγουμένα δὲν καταρτίσουμε καὶ δὲν ἀποσυνθέσουμε τὴ βέβηλη σύνθεση τῶν ἀρχικῶν διαισθητικῶν γνώσεων. Καὶ εἰδικότερα, ἂν δὲν γίνει αὐτὴ ἡ ψυχανάλυση τῆς ἀρχικῆς πλάνης, ποτέ δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ κάνουμε κατανοητὸ ὅτι τὸ σῶμα πού ἐπιπλεῖ καὶ τὸ σῶμα πού βυθίζεται ὑπακούουν στὸν ἴδιο νόμο.

Ἔτσι κάθε ἐπιστημονικὴ παιδεία ὀφείλει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ μιὰ πνευματικὴ καὶ συναισθηματικὴ κάθαρση. Κι ὕστερα ἀπομένει τὸ δυσκολότερο ἔργο: νὰ τεθεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ παιδεία σὲ κατάσταση διαρκοῦς ἐπιστράτευσης, ν' ἀντικαταστήσει τὴν κλειστὴ καὶ στατικὴ

μάθηση μὲ μιὰν ἀνοιχτὴ καὶ δυναμικὴ γνώση, νὰ καταστήσει διαλεκτικὲς ὅλες τὶς πειραματικὲς μεταβλητὲς καί, τέλος, νὰ δώσει στὸν ὀρθὸ λόγο λόγους νὰ ἐξελιχθεῖ.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἄλλωστε θὰ μπορούσαν νὰ γενικευτοῦν: εἶναι περισσότερο ὀρατὲς στὴν περίπτωσή τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκπαίδευσης ἀλλὰ βρίσκουν τὴ θέση τους σὲ κάθε ἐκπαιδευτικὴ προσπάθεια. Στὴ διάρκειά τῆς μακρᾶς καὶ ποικιλόμορφης σταδιοδρομίας μου δὲν εἶδα ποτέ ἓναν ἐκπαιδευτικὸ νὰ ἀλλάξει διδακτικὴ μέθοδο. Ὁ ἐκπαιδευτικὸς δὲν ἔχει τὸ αἶσθημα τῆς ἀποτυχίας, ἀκριβῶς γιατί θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του *δάσκαλο*. Ὅποιος διδάσκει διατάζει. Ἐξοῦ πηγάζουν πλῆθος ἐνστικτα. Οἱ von Monakow καὶ Mourgue πολὺ σωστὰ ἔχουν σημειώσει αὐτὴ τὴ δυσκολία στὶς μεθόδους μεταρρυθμίσεων, ἐπικαλούμενοι τὸ βάρος τῶν ἐνστικτων: «ὑπάρχουν ἄτομα γιὰ τὰ ὁποῖα κάθε συμβουλή γιὰ τὶς ἐκπαιδευτικὲς πλάνες πού διαπράττουν εἶναι ὀλωσδιόλου ἀνώφελη διότι αὐτὲς οἱ δὴθεν πλάνες δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἐνστικτες συμπεριφορές». Στὴν πραγματικότητα οἱ von Monakow καὶ Mourgue ἀντιμετωπίζουν ψυχοπαθολογικὰ ἄτομα ὥστόσο ἡ ψυχολογικὴ σχέση δάσκαλου καὶ μαθητῆ εἶναι μιὰ σχέση πού εὐκόλα καταντᾷ παθογόνος. Ὁ ἐκπαιδευτικὸς καὶ ὁ μαθητὴς ὑπάγονται σὲ μιὰ εἰδικὴ ψυχαναλυτικὴ σχέση. Ἀλλὰ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἐξέταση τῶν κατῶν μερῶν τοῦ ψυχισμοῦ δὲν πρέπει νὰ παραμελεῖται ἂν θέλουμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς διανοητικῆς ἐνέργειας καὶ νὰ προετοιμάσουμε μιὰ συναισθηματικο-γνωστικὴ ρύθμιση γιὰ χάρη τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου. Καὶ ἀκόμη εἰδικότερα, τὸ ξεπέρασμα τῶν ἐπιστημολογικῶν ἐμποδίων συμβάλλει στὴ δημιουργία τῶν πρώτων στοιχείων μιᾶς ψυχανάλυσης τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης (Formation de l' Esprit Scientifique, σ. 16-19).

III. ΓΙΑ ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Συνέχεια ἢ ἀσυνέχεια;

α) Ἡ ἐπιστῆμη «ἀναδύεται» προοδευτικά;

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἀποψῆς γιὰ τὴ συνέχεια τῆς κουλτούρας ἐπικαλοῦνται ἀσταμάτητα τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας. Πιστεύουν ὅτι, ἀφοῦ τὰ γεγονότα ἱστοροῦνται σὲ *συνεχῆ ἀφήγηση* ἄρα εἶναι δυνατό νὰ τὰ ξαναζήσουν στὴ χρονικὴ τους ἀλληλουχία: νὰ ξαναδώσουν ἄνετα καὶ ἀδιαφοροποίητα σὲ κάθε ἱστορία τὴ συνέχεια βιβλίου. Καλύπτουν ἔτσι τὶς διαλεκτικὲς κάτω ἀπὸ ἓναν ὑπερκορεσμένο διάκοσμο ἀσήμαντων γεγονότων. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ τὰ ἐπιστημολογικὰ προβλήματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν, διόλου δὲν στέργουν νὰ παρουσιάζουν τὴν ἄκρα διαλεκτικὴ εὐαισθησία πού χαρακτηρίζει τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν.

Καὶ ὕστερα, οἱ ὀπαδοὶ τῆς θεωρίας γιὰ τὴ συνέχεια τῆς κουλτούρας ἀρέσκονται νὰ καταγίνονται μὲ ζητήματα καταγωγῆς ἢ ξημεροβραδιάζονται μὲ τὴν πρωτόλεια ζωὴ τῆς ἐπιστῆμης. Ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος

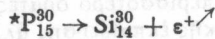
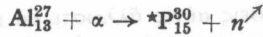
ὑπῆρξε ἀρχικὰ ἀργή, πολὺ ἀργή. Ὅσο περισσότερο ἀργὴ ἦταν τόσο περισσότερο ἐμοιαζε συνεχῆς. Καὶ ὅπως ἡ ἐπιστῆμη βγαίνει ἀργόσυρτα ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν κοινῶν γνώσεων, πιστεύουν ὅτι βρίσκουν στὸ στοιχεῖο αὐτὸ τὴν ὀριστικὴ σιγουριά γιὰ τὴ συνέχεια κοινῆς καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσης. Συνοπτικὰ ἰδοῦ τὸ ἀξίωμα τῆς ἐπιστημολογίας πού προβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἐνλόγω ὀπαδοὺς τῆς συνέχειας: ἀφοῦ οἱ ἀπαρχές εἶναι ἀργόσυρτες ἢ πρόοδος εἶναι συνεχῆς. Μ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴ ὁ φιλόσοφος δὲν πάει μακρύτερα. Θεωρεῖ ἀνώφελο νὰ ζήσει τοὺς νέους καιροὺς, τοὺς καιροὺς ἀκριβῶς ὅπου ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος *ξεσπᾷ ἀπ'* ὅλες τὶς μεριές, κάνοντας «ἀναγκαστικὰ κομμάτια» τὴν παραδοσιακὴ ἐπιστημολογία.

Γιὰ νὰ νομιμοποιήσουμε τὴν ἔννοια τῆς «ἐκρηξῆς», νὰ μερικές ἀναφορές καὶ γεγονότα.

Ὁ Riezler, ἀναφ. ρ. ἱερο, στὴ 600 ἰσότοπα πού ἀνακάλυψε ἢ δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος μέσα σὲ δέκα

χρόνια θεωρεί ότι στο σημείο αυτό ακριβώς πραγματοποιήθηκε μία έκρηκτική εξέλιξη.

Μία ανακάλυψη σάν του Ζολιό Κιουρι διατυπωμένη με τις ακόλουθες δύο άπλες αράδες:

ανατρέπει σε μερικές εβδομάδες ένα ολόκληρο τομέα της επιστήμης της ύλης. Ο Jean Thibault επισήμανε κιόλας τη σπουδαιότητα αυτής της ανακάλυψης που συνοψίζεται σε δύο αράδες.

Ο Hevesy στην επιστημονική συνάντηση για τις «ισοτοπικές ανταλλαγές και τις μοριακές δομές» που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι τό 1948 λέει: «Σέ όσους έζησαν τήν ανάπτυξη τής ραδιενέργειας από τήν άρχή ή ανακάλυψη τής τεχνητής ραδιενέργειας μοιάζει μέ θαύμα». Μάλιστα! Γιατί τάχα ό επιστήμονας, πού τόσο στενά ζει τήν επιστημονική πρόοδο, δέν θά είχε τό δικαίωμα νά βάλει στό στόμα του μιά τόσο έξοχη έκφραση για νά πει τίσ έντυπώσεις του;

Σέ σχέση μέ τήν ανακάλυψη τής ραδιενέργειας οι Pollard και Davidson ύπογραμμίζουν τήν έκπληκτική ανάπτυξη, the astonishing development [άγγλικά στό κείμενο], του πεδίου τών ανθρώπινων γνώσεων. Από τό 1933, λένε, ως τό 1945 (ήμερομηνία έκδοσης του βιβλίου τους) ό άριθμός τών τεχνητών ραδιοστοιχείων άνέβηκε από 3 σε 300. Η ίλιγγιώδης διάδοση τής ύλιστικής όντολογίας δέν μπορεί νά έκτιμηθεί ακριβοδίκαια άπέξω. Γι' αυτό ό φιλόσοφος δέν έκπλήσσεται μ' αυτή τήν έκπληκτική ανάπτυξη. Διαβάζει και ξαναδιαβάζει γενικότητες πού καταδικάζουν τήν τεχνική. Δέν προσέχει καθόλου τόν σαφέστατα άφιλοκερδή χαρακτήρα μερικών τεχνικών έρευνών, δέν βλέπει σ' αυτές πνευματική όμορφιά, του είναι ξένη ή άρμονία πού διαπνέει αυτή τήν ένορχήστρωμένη πληθώρα ύπάρξεων. Καί έτσι καθιστά άπάνθρωπη μιά θαυμαστή προσπάθεια του ανθρώπινου πνεύματος, τήν προσπάθεια τής επιστημονικής πολιτείας έμπρός σ' έναν κόσμο πού μέλλει νά δημιουργηθεί [...] και πού θά διαπνέεται από τό νεωτερικό πνεύμα.

Σ' αυτές τίσ ανανεωτικές στιγμές κάθε ανακάλυψη έχει μιά τόσο έκτεταμένη πολλαπλότητα συνεπειών ώστε έγγίζουμε, κατά πάσα πιθανότητα, μιάν άσυνέχεια τής γνώσης. Τό ύδρογενές μόριο δέν συνιστά πιά άπλή λεπτομέρεια του ύλισμου, κάποιο άντικείμενο έρευνας κοντά στά άλλα. Τό ύδρογενές μόριο (...) είναι ένα έλατήριο θεμελιακής διδασκαλίας, λόγος ριζικής αναμόρφωσης τής γνώσης, νέο σημείο έκκίνησης τής

Πρίν άπ' όλα πρέπει νά μάθουμε
νά διατυπώνουμε τά προβλήματα.
Στήν επιστημονική ζωή τά προβλήματα
δέν τίθενται μόνα τους.

φιλοσοφίας τής Χημείας. Άλλά κι έδώ πάντα ή ίδια ιστορία: ό φιλόσοφος δέν έγγίζει τή γνώση τών πραγματικών άσυνχειών και βεβαιώνει μακάρια «περί τής συνεχείας τής γνώσεως».

β) Η έννοια τής «επίδρασης»

Οί άσυνέχειες τής επιστημονικής προόδου καλύπτονται και μ' ένα δεύτερο τρόπο: μέ τό νά άποδίδεται ό έπαινος στό πλήθος τών άνώνυμων έργατών του πνεύματος. Πολλοί άρέσκονται νά λένε ότι ή πρόοδος «βρισκόταν στόν άέρα» όταν ήρθε ό μεγαλοφυής επιστήμονας και τής έδωσε σάρκα και όστά. Έτσι θά μπουν σε ένέργεια οι «άτμόσφαιρες», οι «επιδράσεις» κ.λπ. Όσο μακρύτερα είμαστε από τά πραγματικά γεγονότα τόσο πιο εύκολα επικαλούμαστε τίσ επιδράσεις άκόμη και για τίσ μακρινότερες άπαρχές: τίσ κάνουμε νά διαβαίνουν αιώνες και ήπειρους. Άλλά ή έννοια τής επίδρασης, τόσο προσφιλής στό φιλοσοφικό πνεύμα, δέν έχει νόημα όταν αναφερόμαστε στή μετάδοση του άληθινού και τών σύγχρονων επιστημονικών έφευρέσεων. Αναμφίβολα οι έργάτες του πνεύματος συσπειρώνονται και συνεργάζονται στή διάρκεια τής έρευνας. Στίς μέρες μας σχηματίζουν όμάδες και σχολές. Άλλά ή εύφυια μερικών επιστημονικών εργαστηρίων είναι καμωμένη από κριτική και ανανεωτική ύλη. Η αυτοκριτική τών εργαζομένων στά επιστημονικά εργαστήρια άνतिकρούει από πολλές άπόψεις καθετί πού μοιάζει άπόρροια τών όνομαζομένων «επιδράσεων». Λίγο λίγο όλα τά άσυνειδητοποιήτα και παθητικά στοιχεία τής γνώσης κυριαρχούνται. Βρίθουν οι διαλεκτικές. Τό πεδίο όλων τών δυνατών αντιφάσεων έκτείνεται. Μόλις πλησιάσουμε τήν περιοχή τών πραγματικών προβλημάτων ζούμε άληθινά ένα χρόνο πού τόν σημαδεύουν στιγμές προνομιούχες, και όλοφάνερες άσυνέχειες. Διαβάζοντας έργα όπως τό βιβλίο τών Gamon και Critchfield για τήν πυρηνική φυσική άντιλαμβάνομαστε σε πόσο ύψηλό βαθμό οι επιστήμονες έχουν συνειδητοποιήσει τήν άτέλεια και τή δυσαρμονία τών μεθόδων τους. Η έκφραση «δέν είναι ικανοποιητικό», επαναλαμβάνεται σε κάθε παράγραφο. Ποτέ ό δοκιμασμένος όρθολογισμός τόν όποιο αντιπροσωπεύουν οι νέες μέθοδοι δέν ήταν τόσο διαφοροποιημένος, κινητός, ερρήγορος. Έτσι ό επιστημονικός όρθολογισμός πού όφείλει νά άφομοιώσει τήν πρόοδο τής έμπειρίας έχει έντελώς άλλη φορά από τό δογματισμό του συνθηματικού όρθολογισμού. Όταν τό επιστημονικό πνεύμα άπεικονίζεται διοχτετευμένο στό δογματισμό μιάς άδιαφιλονίκητης άλήθειας μοιάζει σά νά επιδίδεται κανείς στήν ψυχογράφηση μιάς αναχρονιστικής καρικατούρας. Ο ίστός τής ιστορίας τής σύγχρονης επιστήμης είναι ό εγκόσμιος ίστός τής συζήτησης. Τά επιχειρήματα πού διασταυρώνονται κατά τή συζήτηση αυτή αντιπροσωπεύουν ισάριθμες εύκαιρίες άσυνχειών.

γ) Τό επιχείρημα τής «κοινής παραδοχής»

Η τρίτη σειρά άντιρρήσεων πού προβάλλουν οι όπαδοί τής άποψης για τή συνέχεια τής παιδείας άντλείται από τό χώρο τής παιδαγωγικής. Έπειδή, λοιπόν, πιστεύουν στή συνέχεια κοινής και επιστημονικής γνώσης, δουλεύουν για νά τή διατηρήσουν θεωρούν

τόν ξαυτό τους ύποχρεωμένο νά τήν εδραιώσει. 'Επιχειροῦν νά εξαγάγουν ἀπό τόν κοινό νοῦ ἀργά, μειλίχια, τίς στοιχειώδεις ἀρχές τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. 'Αποστρέφονται κάθε βιαιότητα ἀπέναντι στήν «κοινή παραδοχή». Καί στίς μεθόδους τῆς *στοιχειώδους ἐκπαίδευσης*, ἐνῶ εὐχαρίστως αὐξάνουν τίς ὥρες μύησης στήν ἀνδροπρέπεια, εὐχονται νά διατηρηθεῖ ἡ

ὅτι ξέρει πολλά». "Εξοχή ἐκφραση γιά τήν ἐπαγωγική νοητικότητα πού βάζει σέ τάξη ἕναν ἄμορφο ἐμπειρισμό. Τά ἐπιστημονικά γεγονότα πολλαπλασιάζονται κι ὥστόσο ὁ ἐμπειρισμός μειώνεται. Καί νά πού ἡ ἀπομνημόνευση γεγονότων περνάει μέσα ἀπό τήν κατανόηση νόμων. 'Η ἐπιστημολογική ἐπανάσταση συνεχίζεται πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση. Στή σύγχρονη Χη-

**Τό ἐπιστημονικό πνεῦμα μᾶς ἀπαγορεύει
νά ἔχουμε γνώμη γιά θέματα
πού δέν καταλαβαίνουμε,
γιά ζητήματα πού δέν ξέρουμε
νά διατυπώνουμε μέ σαφήνεια.**

παραδοσης τῆς *στοιχειώδους ἐπιστήμης*, τῆς *εὐκόλης ἐπιστήμης*, ἀναλαμβάνουν τό καθήκον νά κάνουν τό σπουδαστή νά μετάσχει στήν ἀκίνησιά τῆς πρώτης γνώσης. 'Ὡστόσο πρέπει κάποτε νά ἐπιχειρήσουμε τήν *κριτική* τῆς στοιχειώδους παιδείας. Τότε θά εἰσέλθουμε στό βασίλειο τῆς ἐπιστημονικῆς παιδείας, τῆς *δύσκολης* παιδείας.

Καί ἰδοῦ μιά ἀσυνέχεια πού δέν μποροῦμε εὐκολά νά σβήσουμε, ἐπικαλούμενοι κάποιον ἀπλό σχετικισμό: ἡ Χημεία ἀπό *εὐκόλη* ἔγινε ξαφνικά *δύσκολη*. "Ἐγινε δύσκολη ὄχι μόνο γιά μᾶς τούς ἴδιους, ἔγινε δύσκολη ὄχι μόνο γιά τό φιλόσοφο, ἀλλά ἀληθινά *δύσκολη αὐτή καθαυτή*. Οἱ ἱστορικοί τῶν ἐπιστημῶν δύσκολα παραδέχονται νά χαρακτηρίζεται δύσκολη ἡ ἐπιστημονική παιδεία τοῦ καιροῦ μας. 'Αντιπροτείνουν ὅτι στήν ἱστορική διαδρομή κάθε πρόοδος ἦταν δύσκολη· καί οἱ φιλόσοφοι ἐπαναλαμβάνουν ὅτι τά παιδιά μας σήμερα σ' ἄλλο σχολεῖο μαθαίνουν εὐκολά ὅσα ἀπαιτοῦσαν ἐξαιρετικές προσπάθειες ἀπό τίς μοναχικές μεγαλόφυτες τῶν περασμένων χρόνων. 'Ὡστόσο αὐτός ὁ σχετικισμός, πραγματικός καί πρόδηλος, δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἀναδεικνύει καλύτερα τόν ἀπόλυτο χαρακτήρα τῆς *δυσκολίας* τῶν σύγχρονων φυσικῶν καί χημικῶν ἐπιστημῶν, μόλις θελήσουμε νά δραστεύσουμε ἀπό τό χῶμα στή βασιλεία τοῦ πρωτόλειου.

Δέν πρόκειται γιά ζήτημα δεξιότητας. Γιά μερικά μυαλά τά στοιχειωδέστερα μαθηματικά εἶναι δυνατό νά παραμείνουν δύσκολα. 'Αλλά ὅσον ἀφορᾷ τή Χημεία, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἕνα εἶδος πολυγλωσσίας ὑλικῶν δεδομένων πού ἀπαιτοῦσε μακρά ὑπομονή καί λεπτόλογη πείρα. Θεωροῦσαν λοιπόν τή Χημεία ἐπιστήμη μνήμης. Νά ὅμως πού δέν εἶναι πιά.

Οἱ χημικοί εἶναι κατηγορηματικοί. Στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, λέει ὁ Lespiau, ὁ φοιτητής τῆς χημείας δέν συναντοῦσε παρά «μιά σκόνη γεγονότων χωρίς συνοχή»· ἔπαιρνε σάν ἀξίωμα «αὐτή τή φράση πού τόσο συχνά ἐπαναλαμβάνεται στίς μέρες μας (στά 1920): ἡ Χημεία εἶναι μιά ὑπόθεση μνήμης. Βγαίνοντας ἀπό τό Λύκειο ὁ μαθητής ἔμενε μέ τήν ἐντύπωση ὅτι αὐτή ἡ ἐπιστήμη (;) δέν εἶχε καμιά παιδευτική ἀξία. 'Αλλά ἂν στή συνέχεια πῆγαινε ν' ἀκούσει ἕνα μάθημα οργανικῆς χημείας διδασκόμενο ἀπό ἕναν ἀτομικό ἐπιστήμονα θά ἄλλαζε γνώμη. Τά δεδομένα συμπλέκονταν· τοῦ ἀρκοῦσε νά μάθῃ ὀρισμένα, καί θά ἀποδεικνυόταν

μεία ὁποῖος θέλει νά ἀπομνημονεύσει, πρέπει πρῶτα νά καταλάβει. Καί πρέπει νά κατανοήσει μέσα ἀπό ἀπόψεις ὀλοένα συνθετότερες. 'Η *θεωρητική χημεία* ἔχει θεμελιωθεῖ. "Ἐχει θεμελιωθεῖ σέ στενή ἐνότητα πρὸς τή *θεωρητική φυσική*. Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας γεννιόταν μιά σαφέστατα προσδιορισμένη ἐπιστήμη μέ τό ὄνομα *φυσική χημεία*, ἐπιστήμη ἰδιαίτερα πλούσια σέ συγκεκριμένες ἐμπειρίες. Στίς μέρες μας ἀναφαίνεται μιά *θεωρητική χημεία* - *θεωρητική φυσική* πού παρέχει στίς φυσικοχημικές ἐπιστήμες κοινή ὀρθολογική σκέψη. Τό ἐρωτηματικό πού ἔβαζε ὁ Lespiau μετά τή λέξη «ἐπιστήμη» (;), γιά νά συμβολίσει τή μειλίχια περιφρόνηση τῶν ἐκπαιδευτικῶν τοῦ καιροῦ τοῦ ἀναφορικά μέ τή μελέτη πού βασανίζει ἀνώφελα τή μνήμη, δέν μεταφράζει παρά τό σκεπτικισμό τῶν ἀμαθῶν, τό σκεπτικισμό τῶν φιλοσόφων πού ἀποφασίζουν γιά τίς ἀξίες τῆς παιδείας μέ βάση τά δεδομένα τῆς σχολικῆς τους ἐφηβείας (...).

'Η δυσκολία τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης εἶναι ἐμπόδιο γιά τήν κουλτούρα ἢ, ἀντίθετα, ἀποτελεῖ ἔλξη; Θά λέγαμε ὅτι ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τοῦ ψυχολογικοῦ δυναμισμού τῆς ἔρευνας. Γιατί ἀκριβῶς ἡ ἐπιστημονική ἐργασία ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἐρευνητή τή δημιουργεῖ δυσκολίες στόν ξαυτό του. Τό οὐσιαστικό ζήτημα εἶναι νά δημιουργοῦμε δυσκολίες *πραγματικές*, νά ἀπαλείψουμε τίς *ψευτοδυσκολίες*, τίς φανταστικές δυσκολίες.

Στήν πραγματικότητα, σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης διακρίνουμε ἕνα εἶδος ὄρεξης γιά τά δύσκολα προβλήματα. 'Η περιφάνια γιά τήν κατοχή γνώσεων ἀπαιτεῖ τήν ἱκανότητα πού θά κατανικήσει τή δυσκολία τῆς γνώσης. 'Ο ἀλχημιστής ἤθελε ἡ ἐπιστήμη του νά εἶναι δύσκολη καί σπάνια. Προσέδιδε στίς γνώσεις του τό μεγαλεῖο τῆς δυσκολίας. Σκέπαζε μέ δυσκολίες ἐγκόσμιες, ἠθικές, θρησκευτικές, τό πρόβλημα τοῦ ὑλικοῦ μετασχηματισμοῦ. Οὐσιαστικά λοιπόν εἶχε τή *συμπεριφορά τοῦ δύσκολου*. Μέ δύο λόγια, ἡ ἀλχημική γνώση πραγματοποιοῦσε τό *δι' ἑαυτό* τῆς δυσκολίας. "Ὅπως ὅμως ὁ ρεαλισμός τῶν ἀλχημικῶν χειρισμῶν ἦταν ἐλαττωματικός, ὁ ἀλχημιστής ἔδινε στή δική του ὄρεξη γιά τή δυσκολία, σ' αὐτό τό *δι' ἑαυτό* τῆς δυσκολίας, τή μορφή τοῦ *καθεαυτοῦ* δύσκολου. "Ἦθελε νά λύσει ἕνα μεγάλο πρόβλημα, νά διαπεράσει τό μεγάλο μυστήριο. "Αν ἔβρισκε τό κλειδί τοῦ αἰνίγματος θά γινόταν παντοδύναμος πάνω στή γῆ.

**Ἡ δυσκολία τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης
ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση
τοῦ ψυχολογικοῦ δυναμισμοῦ
τῆς ἔρευνας**

Συχνά ὁ ἱστορικός πού θέλει νά διαλευκάνει αὐτές τίς σκοτεινές σκέψεις σαγηνεύεται ἀπό ξεπερασμένες πιά δυσκολίες. Ὑστερα ἀπό τίς πολλαπλές ἐξελίξεις τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, στή δυσκολία πού σκότιζε τόν ἀλχημιστή προσθέτει ἐπιπλέον τή δυσκολία του νά ἀναφερθεῖ, στήν ἱστορική στιγμή ὅπου τά συμφέροντα τῆς ἔρευνας ἦταν τελειῶς διαφορετικά ἀπό τά δικά μας. Ἀλλά ὅλα τά σκοτεινά σημεῖα πού ἀναπαρίστανται τόσο κοπιαστικά ἐξαφανίζονται μόλις θέσουμε τά παλαιά προβλήματα —τά ψευτοπροβλήματα— ἀπέναντι σέ μιά καθορισμένη ἀντικειμενικότητα. Γίνεται λοιπόν ἀντιληπτό ὅτι ἡ ἀλχημική ἐμπειρία δέν μπορεῖ νά περάσει στό σύγχρονο ἐπιστημονικό ἐργαστήριο νά μάς δημιουργηθεῖ ἀμέσως ἡ ἐντύπωση ὅτι γελοιογραφοῦμε τό παρελθόν καί τό παρόν ταυτόχρονα. Μερικοί σύγχρονοι μεγάλοι ἐπιστήμονες ἀρέσκονται νά βάζουν προμετωπίδα τῶν ἔργων τους μιά παλαιά γκραβούρα κάποιου παλαιοῦ βιβλίου πού παριστάνει τόν ἀλχημιστή μπροστά στούς φούρνους του. Δέν θά ἔπρεπε νά χρεώσουμε στό λογαριασμό τοῦ ἀσυνείδητου πού συνοδεύει τό ἐπιστημονικό πνεῦμα αὐτή τή νοσταλγία τῶν ἀρχαίων μυστηρίων; Θά βρῖσκαμε ἔτσι ἕνα θέμα συνέχειας; πρόκειται γιά τή συνέχεια ἐκείνου πού δέν ἀλλάζει πιά, τή συνέχεια ἐκείνου πού ἀντέχει στίς ἀλλαγές. Ὅμως ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν τά ἐπιστημολογικά προβλήματα πού διαπραγματευόμαστε. Συγκρινόμενες μέ τίς δυσκολίες τοῦ σύγχρονου ὕλισμου, ἀντιπροσωπεύουν ἕναν καθαρό ἀναχρονισμό. Ἀνάμεσα στίς δυσκολίες τοῦ παλιοῦ καιροῦ καί τίς δυσκολίες τοῦ παρόντος ὑπάρχει πλήρης ἀσυνέχεια.

δ) Οἱ παγίδες τῆς γλώσσας

Τέλος, γιά νά τελειώσουμε μ' αὐτό τό διάγραμμα περιφερειακῆς πολεμικῆς πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς τῆς συνέχειας στήν ἐπιστημονική παιδεία, ἄς παρατηρήσουμε

ὅτι ἡ γλώσσα, γιά τά μὴ ἐνημερωμένα πνεύματα, γιά τά πνεύματα πού δέν προσέχουν κἀν τίς ἐξελίξεις τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημονικῆς γλώσσας, μπορεῖ νά εἶναι ἐξίσου ἀπατηλή στίς φυσικές καί τίς ψυχολογικές ἐπιστήμες. Ἡ χημική ὀνοματολογία εἶναι ἀδύνατο νά θεωρεῖται ὀριστική ὅπως οἱ κλίσεις μιᾶς νεκρῆς γλώσσας. Ἀσταμάτητα διορθώνεται, συμπληρώνεται, ἀποκτᾷ ἀποχρώσεις. Ἡ γλώσσα τῆς ἐπιστήμης βρίσκεται σέ κατάσταση συνεχοῦς σημασιολογικῆς ἐπανάστασης.

Μερικές φορές ὁ ἐπιστημολόγος ὁπαδός τῆς θεωρίας τῆς συνέχειας πλανᾶται ὅταν κρίνει τή σύγχρονη ἐπιστήμη μέ βάση ἕνα εἶδος συνέχειας τῶν εἰκόνων καί τῶν λέξεων. Σάν χρειάστηκε νά φανταστοῦμε τόν ἀφάνταστο χῶρο τοῦ ἀτομικοῦ πυρήνα, προτάθηκαν εἰκόνες καί λεκτικές διατυπώσεις πού σχετίζονταν ὀλοκληρωτικά μέ τή θεωρητική ἐπιστήμη. Βέβαια, δέν πρέπει νά πάρει κανεῖς κατὰ γράμμα αὐτές τίς διατυπώσεις καί νά τοὺς δώσει αὐστηρή σημασία. Μιά σταθερή, λοιπόν, μετατόπιση τῆς γλώσσας διακόπτει τή συνέχεια κοινῆς καί ἐπιστημονικῆς σκέψης. Ἀδιάκοπα πρέπει νά ἐναποθέτουμε τίς νέες ἐκφράσεις στήν προοπτική τῶν θεωριῶν τίς ὁποῖες συμπυκνώνουν οἱ εἰκόνες καί οἱ διατυπώσεις (...).

Ἡ ἐπιστημονική γλώσσα εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ νεογλώσσα. Γιά νά γίνουμε κατανοητοί στήν ἐπιστημονική πολιτεία πρέπει νά ἀρθρώσουμε μέ ἐπιστημονικό τρόπο τήν ἐπιστημονική γλώσσα, μεταφράζοντας τοὺς ὅρους τῆς κοινῆς λαλιᾶς σέ ἐπιστημονική γλώσσα. Ἄν προσέχαμε αὐτὴν τὴ δραστηριότητα μεταγλωττίσης, συχνά καλυμμένης, θά διακρίναμε ὅτι στήν ἐπιστημονική γλώσσα ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμὸς ὄρων ἐντὸς εἰσαγωγικῶν. Τά εἰσαγωγικά θά μπορούσαν νά παραλληλιστοῦν μέ τίς παρενθέσεις τῶν φαινομενολόγων. Τά εἰσαγωγικά θά ἀποκάλυπταν μιά εἰδοποιό στάση τῆς ἐπιστημονικῆς συνείδησης, συνυφασμένης μέ ἕνα εἶδος διακήρυξης γιά τή συνειδητοποίηση τῆς μεθόδου. Ὁ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν ὄρος ἀνεβάζει τόν τόνο. Γίνεται, πάνω ἀπὸ τὴν κοινὴ λαλιά, τόνος ἐπιστημονικός. Μόλις μιά λέξη τῆς παλαιᾶς γλώσσας μπαινὲ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη ἐντὸς εἰσαγωγικῶν, γίνεται τό σημάδι μιᾶς ἀλλαγῆς στή γνωστικὴ μέθοδο πού ἀγγίζει κάποιον νέο πεδίο τοῦ ἐπιστητοῦ. Μποροῦμε λοιπόν νά ποῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ἐπιστημολόγου τὰ εἰσαγωγικά εἶναι σημάδι μιᾶς τομῆς, μιᾶς ἀσυνέχειας νοημάτων, μιᾶς ἀναμόρφωσης τῶν γνώσεων. [...] (Materialisme rationnel, Συμπέρασμα, σ. 209-217).

οιζυ και γραμματα δουριζυ

«'Η 'Ελλάδα στὴν περιφέρεια τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν»

τῶν Σ. Μπαμπανάση καὶ Κ. Σούλα

Ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976.

Δέν χρειάζονται πολλά λόγια γιά νά ὑπογραμμιστεῖ ἡ ἀξία τοῦ πρόσφατου βιβλίου τῶν Σ. Μπαμπανάση καὶ Κ. Σούλα. Γιά νά φτάσουν τό στόχο τους πού εἶναι νά τοποθετήσουν τήν ἑλληνική οἰκονομία στό πλαίσιο τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας, οἱ δύο συγγραφεῖς κάνουν ἕναν ἀπολογισμό τῆς μεταπολεμικῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ὁ ὁποῖος διακρίνεται ἀπό ἀρετές πού ὀπωσδήποτε δέν εἶναι αὐτονόητες στίς μέρες μας. Ὁ ἀπολογισμός αὐτός εἶναι σχετικά πλήρης καὶ ιδιαίτερα συστηματικός καὶ εὐληπτός. Ὁ ἐπαγωγικός του χαρακτήρας ἀποφεύγει τήν πολλή καὶ πολυμασημένη φιλολογία, ὅπως καὶ τό δογματισμό καί τή σχηματικότητα τήν ὁποία κάποτε γεννᾷ μιά κάποια προβληματική βασισμένη στό ζεύγος «κέντρο—περιφέρεια» (καί ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἐξάλλου εἶναι ιδιαίτερα ἀτυχῆς ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, μιά καί δέν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς στίς μεθοδολογικές καί

οὐσιαστικές ἀναφορές πού αὐτός καθαυτός προδικάζει). Ἡ πληροφόρηση καί τά στοιχεῖα τῶν συγγραφέων δέν ἀφήνουν πολύ χώρο γιά κριτική. Τέλος, οἱ συγκριτικές ἀναλύσεις μέ πολλές ἄλλες οἰκονομίες μέ ἀνάλογο «ἐπίπεδο» ἀνάπτυξης ἢ ἀκόμη μέ τίς ἀναπτυγμένες οἰκονομίες, ἀνατολικές καί δυτικές, καθῶς καί ἡ χρήση σχετικά ἀγνωστῆς ἢ δυσπρόσιτης ἀνατολικοευρωπαϊκῆς βιβλιογραφίας ἐνισχύουν τίς παραπάνω ἀρετές τῆς ἐργασίας. Ἄς προστεθεῖ ὁ γενικός «τόνος» τοῦ βιβλίου, μετρημένος, γενικά αὐστηρός καί χωρίς περιττές πολυλογίες. Οἱ συγγραφεῖς καταβάλλουν προφανῶς σημαντική προσπάθεια γιά νά ἀποφύγουν τήν ἀδικαιολόγητη πολιτικολογία, τοὺς ἀφορισμούς ἢ τίς ταυτολογίες.

Ὅλα αὐτά δίνουν ἴσως τήν εἰκόνα ἐνός στεγνοῦ ἐγχειριδίου (δέν θά ἦταν ἀσχημὸν σάν τέτοιο), ἀλλά κάτι τέτοιο θά ἀδικούσε τοὺς συγγραφεῖς. Σάν ἐπιστήμονες καί

Ἕλληνες πολίτες (καί εἶναι ντροπή πού, ἀπό ὅσο τουλάχιστο ξέρω, δέν τοὺς ἐπιτρέπεται ἀκόμη νά ἐπιστρέψουν στόν τόπο τους — εἶναι πρόσφυγες στήν Οὐγγαρία), ἔχουν κρίσεις καί ἀπόψεις πού τίς προβάλλουν καί πού ρητά καλοῦν, καί ἀξιῶν, τή συζήτηση.

Σέ μιά τέτοια συζήτηση θά ἤθελα νά λάβω μέρος μέ τίς παρακάτω σκόρπιες παρατηρήσεις.

Τά συμπεράσματα τῶν συγγραφέων μετὰ ἀπό μιά λεπτομερή ἀνάλυση τῆς ἀνάπτυξης καί τῶν διαρθρωτικῶν ἀλλαγῶν τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας γενικά, καί εἰδικότερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἀπασχόληση, τήν παραγωγικότητα, τή συσσώρευση, τή βιομηχανία, τή γεωργία, τόν κρατικό τομέα καί τίς ἐξωτερικές σχέσεις, μποροῦν νά συνοψιστοῦν στά παρακάτω: ἡ Ἑλλάδα ἔχει φτάσει σέ ἕνα ἐπίπεδο «ἡμιαναπτυγμένης» χώρας πού χαρακτηρίζεται ἀπό μέση «καπιταλιστικοποίηση», ὑπέρμετρη ἀστυφιλία, ἱμπεριαλιστική ἐξάρτηση ἀπό τήν παγκόσμια οἰκονομία, καί ἀπό τό ρόλο πού παίζει σήμερᾶν «βοηθητικό ἐργαστήρι» τῶν ἀναπτυγμένων καπιταλιστικῶν. Αὐτή ἡ οἰκονομία πάσχει ἀπό ἑλλειψη εἰδικευμένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ καί ἐπιστημονικῶν ὑποδομῶν, ἀπό τίς συνέπειες μιάς ἰδιότυπης ἀνταλλαγῆς, μιά καί ἐξάγει ἐργάτες καί εἰσάγει κεφάλαια, πάσχει ἐπίσης ἀπό ὑπερδανεισμό καί ἀστάθεια τῆς οἰκονομικῆς ἰσορροπίας. Οἱ βασικές τῆς ἀδυναμίες εἶναι ὅτι ἡ ἀνάπτυξή της εἰς βάρος «τῶν πλατιῶν ἐργαζομένων μαζῶν», ὅτι δέν ἔχει «σύγχρονη, αὐτοπόστατη, αὐτοδύναμη βιομηχανική, ἐπιστημονική, τεχνική βάση», ὅτι δέν εἶναι ἀσέ θέσης νά πραγματοποιήσει μόνη της ποιοτική παρά μόνο ποσοτική διευρυμένη ἀναπαραγωγή» καί ὅτι τέλος ἔχει «μεταπρατικό, ἀντιπαραγωγικό καί παρασιτικό χαρακτήρα» (σελ. 196-197).

Τόσο στήν ἀνάλυση ὅσο καί στά συμπεράσματα οἱ ἀρετές τοῦ βιβλίου, πού ἤδη ἐπισημάνθηκαν, συνοδεύονται συχνά ἀπό μιά σειρά ἀντιφάσεις καί ἀπό ἕνα περίεργο μείγμα ἀπό ἀλήθειες καί ἀνακρίβειες, προφανεῖς διαπιστώσεις καί κρίσεις χωρίς θεμελίωση ἢ χωρίς ἀποχρώσεις, ἐπικαιρα καί ξεπερασμένα προβλήματα, ἐγνοιακαί ἀγνοιατῆς δυναμικῆς τῶν ἀπραγμάτων.

Τό ὅτι τό ποσοστό τῶν ἀπασχολουμένων στίς «ὕπηρεσίες» εἶναι στήν Ἑλλάδα (1971) 33% τοῦ συνόλου, ἐνῶ «σέ χώρες μέ τό ἴδιο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης» ὁ τομέας αὐτός δέν ξεπερνᾷ τά 30%, δέν σημαίνει τίποτε (ἡ διαφορά ἐξάλλου εἶναι ἐλάχιστα σημαντική), καί πάντως δέν ἀρκεῖ σάν ἐπιχείρημα γιά νά καταδειχτεῖ ὁ «παρασιτικός» χαρακτήρας τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας (σελ. 76). Οὔτε ἡ διαφορά

και γραμματα ζωριζω και γραμματα ζωριζω

ανάμεσα στην παραγωγή κατά κεφαλή στην γεωργία και τους άλλους κλάδους αποδεικνύει από μόνη της κάτι τέτοιο, γιατί είναι γενικό φαινόμενο στον κόσμο, αλλά και γιατί η οικοδόμηση του δεύτερου αυτού καθαυτού δεν καλύπτει ίδια ή ανάλογα πράγματα.

Όλοκληρο τό κεφάλαιο για τη γεωργία είναι γενικά αρκετά αντιφατικό: επισημαίνονται επιδόσεις ιδιαίτερα θετικές (σε σχέση με διεθνείς συγκρίσεις) στην αποδοτικότητα του καλλιεργούμενου έδαφους και της γεωργικής εργασίας, ενώ άλλες κρίσεις βασίζονται σε στοιχεία ξεπερασμένα σήμερα, σύμφωνα με δηλώσεις όλων των υπεύθυνων παραγόντων (ποσοστό των απασχολούμενων στη γεωργία, λόγος καλλιεργούμενης γη/ γεωργοί κ.λπ.). Αλλά αυτό δεν μπορεί να καταλογιστεί στους συγγραφείς, μιά και ακόμη δεν έχουμε νέα και πιο αξιόπιστα στατιστικά στοιχεία.

Δέν είναι τόσο άπλοο νά βεβαιώνει κανείς ότι η κατάργηση του συστήματος κλήρικ στίς έμπορικές ανταλλαγές μέ τίς ανατολικές χώρες θά διευκολύνει τήν αύξησή τους πρός άμοιβαίο σφελος και τών δύο μερών (σελ. 127). Θά διευκολύνει ίσως. Πρός άμοιβαίο σφελος όμως; Τό πñν θά εξαρτηθεί από τήν κρατική πολιτική τών χωρών αυτών, από τίς όλο και πιο πιστικές ανάγκες τους νά έξοικονομήσουν δυτικό συνάλλαγμα και από τήν ανάγκη πού έχουν γιά τά έλληνικά έξαγωγικά προϊόντα. Ίδιες φυσικά έκτιμήσεις πρέπει νά γίνουν και γιά τήν πολιτική τών έλληνικών εισαγωγικών φορέων. Η συνοπτική έπίστω κρίση τών συγγραφών πολύ γρήγορα αποδέχεται τήν έπίσημη ανατολική άποψη.

Η διεύθυνση του ξένου κεφαλαίου στην έλληνική οικονομία εξετάζεται μέ πολύ «κλασικό» τρόπο και έκτεως. Του άποδίδεται δέ ακαθοριστικός ρόλος στην οικονομική και πολιτική ζωή τής χώρας» (σελ. 140). Φυσικά κανείς δέν μπορεί νά άρνηθεί τό βάρος τής παρουσίας του. Όμως θά αξίζε νά παρατηρηθεί ότι τό ποσοστό «ελέγχου» του στό συνολικά επενδυμένο κεφάλαιο είναι συγκριτικά μικρό (σε σχέση π.χ. μέ άλλες «άπτυξη» χώρες ή ανάλογο επίπεδο μέ τήν Ελλάδα), ότι τό ελληνικό κεφάλαιο επενδύεται πιο γρήγορα από τό ξένο (μέρος του οποίου έξάλλο είναι ελληνικό πού επιστρέφει...οϊκαδε), ότι σε βασικούς τομείς ή διεύθυνσή του είναι τελικά μικρή (τράπεζες π.χ.), ότι οι έκροές κεφαλαίου ήταν, και πάλι συγκριτικά, αρκετά χαμηλές κ.λπ., αυτά δέ, έκτός από λίγο ως πολύ επίσημους παράγοντες, τά λένε και άλλοι μελετητές ιδιαίτερα πιο εύαίσθητοι σε τέτοια θέματα, όπως π.χ. ό P. Sterev σε άρθρο του στην έπιθεώρηση "Balkans

Studies" (No 3, 1976), τής Βουλγαρικής Ακαδημίας Έπιστημών και μέ βάση, μεταξύ άλλων, ανάλογες μελέτες Σοβιετικών και άλλων οικονομολόγων.

ΣΤΕΡΓΙΟΥ ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗ
ΚΩΣΤΑ ΣΟΥΛΑ

ή Ελλάδα
στην περιφέρεια
των αναπτυγμένων
χωρών

ΘΕΜΕΛΙΟ

Οι έκτιμήσεις γιά τή σύνδεση μέ τήν ΕΟΚ είναι γενικά μετρημένες και καταλήγουν στη θέση ότι ή έξοδος τής Ελλάδας από τήν ΕΟΚ γίνεται όλο και πιο προβληματική, ενώ ή ένταξη γίνεται όλο και πιο αναπόφευκτη (σελ. 151). Παρατηρούν δέ οι συγγραφείς ότι τό «χάσμα έπιπέδου ανάπτυξης» μειώθηκε μέν από ποσοτική πλευρά, αλλά δέν είναι καθόλου σίγουρο ότι μειώθηκε και από ποιοτική πλευρά (παραγωγικότητα, αποδοτικότητα, ποιότητα προϊόντων, τεχνολογικό επίπεδο, ανταγωνιστική ικανότητα κ.λπ.). Όμως οι ίδιοι οι συγγραφείς παρατηρούν στη σελ. 58 ότι οι ρυθμοί αύξης τής παραγωγικότητας τής ελληνικής βιομηχανίας ήταν, στά 1960, 50-100% άνωτεροι από τούς ρυθμούς στίς άλλες καπιταλιστικές χώρες, και στη σελ. 150 ότι «ή ελληνική βιομηχανία δέν καταστράφηκε (άπό τήν σύνδεση) αλλά άναπτύχθηκε παραπέρα, άποκτώντας μεγαλύτερη ανταγωνιστική ικανότητα» (!). Αντίφαση; ναι, αλλά κυρίως συνέπεια τής περιέργης μανίας πού χαρακτηρίζει και σε πολλά άλλα σημεία τούς συγγραφείς νά βάζουν σε άντίθεση τό «ποσοτικό»

μέ τό «ποιοτικό», χωρίς νά είναι πάντα σαφές τί τά χωρίζει και τί τά ένώνει (για νά μήν παρασυρθούμε σε τίποτε ιεροτελεστικές άναφορές στό περίφημο... διαλεκτικό πέρασμα από τήν ποσότητα στην ποιότητα, και τανάπαλιν:).

Ό χαρακτηρισμός τής ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης σαν «μισοανάπτυξης» δέν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικός, αν δέν είναι και λίγο άστειος. Η συνύπαρξη στοιχείων ανάπτυξης και καθυστέρησης, σαν βάση αυτού του χαρακτηρισμού (σελ. 162) δέν κρίνεται παρά μόνο συγκριτικά, αλλά τότε όλες οι οικονομίες είναι κατά κάποιον τρόπο οι «μισοαναπτυγμένες» μις κάποιες καλά διαλεγμένες κλίμακας. Η δέ σύγκριση, άπαραίτητη μέν για τό ζύγισμα τών έκτιμήσεών μας, δέν μπορεί μολαταύτα νά είναι και τό θεωρητικό της υπόβαθρο, γιατί τότε πέφτουμε στίς χειρότερες άσημαντολογίες μις κάποιες άμερικανικής «άναπτυξιολογίας», πράγμα πού δέν ταιριάζει καθόλου στους συγγραφείς μας.

Θά μπορούσε κανείς νά συνεχίσει έτσι και μέ άλλα παραδείγματα, όπως τό πώς οι συγγραφείς αναλύουν τήν άπασχόληση (σελ. 45) χωρίς νά βλέπουν τή δυναμική της, τό πώς αποδίδουν τίς σημαντικές διαρθρωτικές μεταβολές στην ιδιωτική κατανάλωση (σελ. 34-36) σε μεταβολές τών καταναλωτικών μοντέλων μόνο ή κυρίως τών άνωτέρων εισοδηματικά στρωμάτων, συμπέρασμα χωρίς στοιχειοθέτηση και έλάχιστα πιστικό, κ.ο.κ.

Τέτοια σημεία, στά όποια αναφέρονται οι παραπάνω παρατηρήσεις, δέν νομίζω ότι αλλάζουν και πολύ τή γενική εικόνα τής δουλειάς τών συγγραφέων. Ούτε και φαίνεται ό τέτοιος χειρισμός τους νά τούς προσφέρει τίποτε τό ιδιαίτερο έκτός από τή δυνατότητα νά εκφέρουν μιá σειρά από κριτικές πού νά «έξιςροποούν» (;) τίς έντυπώσεις πού ίσως προκύπτουν από τίς «έπιδόσεις» του ελληνικού καπιταλισμού πού αναλύουν μέ τόσα στοιχεία. Κι ίσως αυτό νά τό θεώρησαν άπαραίτητο, μιá και δέν επιδίδονται σε βαθύτερες αναλύσεις τής πρόσφατης ιστορίας του και τών προοπτικών και έναλλακτικών δυνατοτήτων για άσκηση πολιτικής πού άνοίγει στη σημερινή στιγμή και στό μέλλον. Αλλά οι συγγραφείς αφήνουν νά έννοηθεί ότι ίσως έπανάθουν.

Μιχ. Παπαγιαννάκης

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ

ΔΡΧ 5
ΣΕΛΙΑΣ 66

αθηνόραμα

ΘΕΑΜΑΤΑ · ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ · ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

και γραμματα γουερζιου και γραμματα γουερζιου

«Κριτική του Καθαρού Λόγου»

του Im. Kant

(Τόμος Α', Τεύχος 1)

Εισ. - Μετ. - Σχόλια: Α. Γιανναράς.

Έκδ. Παπαζήση / «Φιλοσοφία - Πηγές»,

Αθήνα 1977, σσ. 152.

Η μετάφραση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* του Kant από τον καθηγητή κ. Αναστάσιο Γιανναρά έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο και απαιτητικό κενό στο χώρο των ελληνικών μεταφράσεων κλασικών φιλοσοφικών κειμένων. Τό γεγονός πως έχουμε υλοποιημένη την πρώτη φάση ενός «προγράμματος πνοής» (ή μετάφραση προβλέπεται να ολοκληρωθεί ως τά 1981, όπως σημειώνεται στον πρόλογο στην ελληνική μετάφραση, σ. 11) μάς κάνει να βλέπουμε τό έγχειρημα του κ. Γιανναρά σαν έργο που θά αποτελέσει σταθμό στή φιλοσοφική μας παιδεία.

Δέν θά χρειαζόταν, ίσως, να έξαρθεί έδω ή σημασία της τομής του Kant στό νευραλγικό χώρο της γνωσιοθεωρίας. Ουμίζουμε μόνο πως οι δεσπόζουσες τόν 18ο αιώνα προσεγγίσεις στό πρόβλημα της γνωστικής διαδικασίας (αγγλικός εμπειρισμός — καρτεσιανός όρθολογισμός) άπολυτοποιούσαν τήν υποκειμενική έμπειρία και τό έμφυτο κύρος των λογικών προτάσεων, αντίστοιχα, καταλήγοντας έτσι στις εύλογες συνέπειες του σχετικισμού και του δογματισμού. Στόχος της *Κριτικής* — χωρίς να έξετάζουμε έδω τά άπώτερα κίνητρα και τις συνέπειες της καινοτομίας του Kant — είναι ό έλεγχος του άφηρημένου θεωρητικού λογισμού και ή δικαιώση της αντικειμενικής εμπειρικής πραγματικότητας, στα όρια της οποίας και μόνον είναι δυνατό να θεμελιωθεί τό κύρος της γνώσης. Ταυτόχρονα, αναλύοντας τις λογικές προϋποθέσεις του νοϋ (a priori όπλισμός) που αποτελούν τό δομικό πλαίσιο της γνωστικής λειτουργίας, αναδείχνει τόν συναρτησιακό (λόγος — έμπειρία) χαρακτήρα της γνώσης και έτσι προβάλλει ένα tertium datur σε μία πόλωση που, με αύτή ή εκείνη τήν παραλλαγμένη μορφή, σφραγίζει τήν ιστορία της φιλοσοφίας.

Σήμερα, ό επιστημολογικός προβληματισμός θέτει τό ίδιο πρόβλημα — του κύρους, των όριών, των προϋποθέσεων της γνώσης — πάνω σε νέα δεδομένα, τόσο άυστηρά επιστημονικού όσο και γλωσσικού και ιδεολογικού χαρακτήρα. Η εισαγωγή, ώστόσο, νέων παραμέ-

τρων που αναδεικνύουν τήν πολυπλοκότητα του προβλήματος δέν σημαίνει πως ή βασική σπονδυλώσή του έχει ουσιαστικά μεταβληθεί. Έτσι, αν θέλει κανείς να κατανοήσει σύγχρονες τάσεις στο χώρο της επιστημολογίας, ασφαλώς θά αναχθεί στις ιστορικές τους άφετηρίες — και ή *Κριτική* συνιστά μία κατεξοχήν θεμελιώδη άφετηρία. Η συνάρτηση υποκειμενικού — αντικειμενικού ως άρχή στήν έξήγηση της γνωστικής-ερμηνευτικής διαδικασίας, που αποτελεί αντικείμενο ζωηρών και έκτεταμένων συζητήσεων στον αιώνα μας, παρωθημένον από τά εύρήματα των φυσικών επιστημών σε ύπατομικό και πλανητικό επίπεδο, μάς άνάγει, σαν βασική φόρμουλα, στή γραμμή σκέψης του Kant.

Η *Κριτική*, λοιπόν, έχει μία έπικαιρότητα αυτοδικαίη και ως πρωτογενής σύνθεση και ως πρό-ληψη μεταγενέστερων της εύρημάτων, όσο και ως πηγή νεότερων φάσεων του κριτικισμού. Στις συζητήσεις που γίνονται σήμερα για σύγκλιση των επιστημών και για τήν άνάγκη μιās νέας καθολικότητας που θά άνάγει τά ύπερφορισμένα δεδομένα μας σε κεντρικούς άξονες-φορείς της αυτογνωσίας μας, ή σκέψη του Kant, σαν βαθιά άνθρωπολογική τομή και σαν παράδειγμα δι-έπιστημονικών θεωρήσεων, μπορεί να έμβολιάσει γόνιμα τό πρόβλημα, αναδείχοντας τήν ιστορικότητά του.

Μέ δεδομένη, έτσι, τήν άξία της *Κριτικής* τόσο ως συστηματικού έργου όσο και ως άποφασιστικής καμπής στην έξέλιξη της εύρωπαϊκής φιλοσοφίας, ή μετάφρασή της δέν μπορεί παρά να χαιρετιστεί με ξεχωριστή έμφαση. Τά προβλήματα, έξάλλου, που θέτει ή προωθεί μία μετάφραση ξεπερνούν τό μορφολογικό επίπεδο και έπικαλούνται γενικότερες σκέψεις πάνω στή φιλοσοφική μας παιδεία.

Σκεφτόμαστε π.χ. τή σπουδαιότητα που έχει ή άμεση προσέγγιση στή σκέψη των φιλοσόφων και που κατά κανόνα άπουσιάζει στον τόπο μας, είτε γιατί λείπουν οι κατάλληλες μεταφράσεις — προκειμένου για ξενόγλωσσα έργα —

είτε γιατί έθιστήκαμε στον έγκυκλοπαιδισμό των συνόφων και των βοηθημάτων. Είναι αυτονόητο πως ή συζήτηση και κριτική έπεξεργασία των φιλοσοφικών ιδεών άποτελεί δείκτη εύρύτερης άπήχησης και καταξίωσής τους και συνιστά τή διαδικασία εκείνη μέσα από τήν όποία αυτές συμπλέκονται με τήν ιστορική δυναμική, λειτουργούν δηλαδή σαν άναγεωνώμενοι φορείς διαρκούς επανατροφόδότησης της προβληματικής μας. Ύπάρχει, ώστόσο, συχνά ή τάση να έδραιώνονται αυτές οι έρμηνευτικές προσεγγίσεις σαν ύποκατάστατα των πηγών και να άμβλύνουν, με αύτόν τον τρόπο, τή διαφορά ανάμεσα στο πρωτότυπο και στήν, άπολυστευμένη ή μη, έγκυρη ή μη, δευτερογενή άπόδοση ή άνάlysή του. Στόν ίδιο βαθμό, όμως, που τό πρωτότυπο έργο έπικαλείται τήν κριτική προσέγγισή του για να λειτουργήσει σαν παραγωγικό περαιτέρω συσχετισμών και συμπερασμάτων, θέτει και τό αίτημα αυθεντικής παρουσίας του σε όλο τό κύκλωμα της πορείας που τό άκολουθεί. Κατανόηση της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας δέν είναι δυνατή χωρίς προσφυγή και διαρκή άναφορά στα πρωτότυπα. Αν, έτσι, συναντούμε συχνά μία «φορμαλιστική» προσέγγιση στο φιλοσοφικό στοχασμό, χωρίς εισαγωγή κοινωνικοπολιτικών παραμέτρων, ή, άλλοτε, τήν υιοθέτηση άνιστορικών εργαλείων άνάlysης, τό φαινόμενο δέν είναι άσχετο με τήν άπουσία *ιστορικής άνάγνωσης* των ίδιων των πηγών αυτό σημαίνει πως τό ίδιο τό κείμενο, σαν σύνολο συγκεκριμένων θέσεων και έκφραση μιās όρισμένης «στιγμής» στην ιστορία του σχετικού προβλήματος δέν κυκλοφορεί άμεσα και προσιτό στους εύρύτερους άποδέκτες του, με άποτέλεσμα οι ποικίλες άποδόσεις ή έρμηνείες του να μην είναι δυνατό να αξιολογηθούν, μία και λείπει τό ύπόβαθρο της γνωριμίας του άναγνώστη με τό πρωτότυπο.

Άλλ' αυτό που προάγει τόν προβληματισμό μας και φωτίζει τά έρωτήματα είναι ή γονιμότητα μιās εύλογα κριτικής στάσης που άναφέρεται σε συγκεκριμένα προβλήματα διατυπωμένα μέσα σε συγκεκριμένα κείμενα. Μέσα στα ίδια τά κείμενα που αποτελούν τή μόνη έγκυρη βάση άναφορής και τό κριτήριο έλέγχου κάθε τάσης ύπεραπλουστεύσεων ή και άλλωίώσεων, ή φιλοσοφική σκέψη λειτουργεί στήν αυθεντική της συγκρότηση και μπορεί να προκαλεί έρωτήματα ή να παρωθεί σε περαιτέρω διερεύνηση με μία άμεσότητα που δέν ύπάρχει στις δευτερεύουσες συνόψεις, όσο άρτιες και αν είναι αυτές. Αυτό που έπιτρέπει τή δι-ύποκειμενικότητα της λειτουργίας ενός έργου, τις διαφοροποιημένες — εύλογα — προ-

και γραμματα πουριζω και γραμματα πουριζω

σεγγίσεις και τη συμβολή του στην άρθρωση ιστορικά ένταγμένων προβλημάτων είναι η συνθήκη της αντικειμενικής βάσης (κειμένο) που συνιστά μία παράδοση-άφετηρία.

Σάν ανταπόκριση σε μία τέτοια ανάγκη σωστής «ανάγνωσης» ενός θεμελιακού φιλοσοφικού έργου βλέπουμε το έγχειρμα του κ. Γιανναρά: αποβλέπει να μάς δώσει έναν Kant αυθεντικό και μάλιστα στην πιο καιρία στιγμή της «Κοπερνίκειας Έπανάστασης» του. "Όπως σημειώνεται στον πρόλογο στην ελληνική μετάφραση (σελ.11-12), τό έργο θά δοθεί σε τέσσερις τόμους που θά συνοδεύονται ο καθένας με τόν αντίστοιχο φιλοσοφικό σχολιασμό του. 'Η τμηματική, ωστόσο, αυτή παρουσίαση δέν διασπᾶ τήν ενότητα του συνόλου, γιατί ἀκριβῶς ἀνταποκρίνεται στην αυτοδιάρθρωση — «ἀρχιτεκτονική» — τής Κριτικής. 'Ο πρώτος τόμος που έχουμε ήδη μάς εισάγει με τούς δύο Πρόλογους και τίς δύο Εισαγωγές (ἀντιστοιχοῦν στην Α — 1781 — και στη Β — 1787 — έκδοση)¹ στη γενική προβληματική όπου ἐντάσσεται τό έργο και με τήν 'Υπερβατική Αίσθητική μάς δίνει τήν πρώτη βαθμίδα τής γνωστικής διαδικασίας ὡς συναίρεση τών προέμπειρικῶν μορφῶν τής ἐποπτείας (χῶρος — χρόνος) με τά ἐμπειρικά δεδομένα τών αίσθητηριακῶν παραστάσεων. 'Εχουμε, ἔτσι, μία πρώτη ολοκληρωμένη ἐνότητα που μάς προπαρασκευάζει για τήν οργανική συνέχεια τής στίς ἐπόμενες τρεις που θά ἀκολουθήσουν (2: 'Υπερβατική 'Αναλυτική, 3: 'Υπερβατική Διαλεκτική, 4: 'Υπερβατική Μεθοδολογία) και μάς ἐξοικειώνει με τίς μεθοδολογικές προϋποθέσεις του φιλοσόφου ὅσο και με τόν γενικό ἐννοιολογικό ὄπλισμό του.

Και εἶναι γεγονός πῶς ἡ κατανόηση τής Κριτικής προϋποθέτει ἐξοικείωση με τήν καντιανή ἐννοιολογία. Τό ὅτι ἀπαιτεῖται ἐρμηνευτική καθοδήγηση και σχολιασμός εἶναι φανερό και ἀπό τό σύνολο τών ἐδικῶν λεξικῶν και ὑπομνημάτων που ἔχουν γραφεί τόσο για τήν καντιανή σκέψη γενικά ὅσο και για τήν Κριτική ἐιδικότερα. Αὐτή ἡ ἀνάγκη ἐρμηνευτικῆς καθοδήγησης τίθεται σε προτεραιότητα ἤδη στην ἀρχή του πρόλογου στην ἑλληνική μετάφραση (σ. 9) και καλύπτεται, ὅπου ἀπαιτεῖται ἀπό τό ἴδιο τό κείμενο, στίς ὑποσημειώσεις. 'Αλλά ὁ ἀναμενόμενος τόμος τών Σχολίων θά εἶναι ἐκεῖνος που θά μάς δώσει τόν ἐρμηνευτικό σχολιασμό και θά φωτίσει ἐρωτήματα περιεχομένου, φιλοσοφικῶν συσχετισμῶν καθώς και ὀρολογίας — στό βαθμό που ἀπαιτοῦν περαιτέρω συζήτηση. Τό γεγονός ἀκριβῶς ὅτι τό έργο βρίσκεται στην πρώτη του φάση δέν ἐπιτρέπει παρά μία γενική προσέγγιση. 'Αξίζει ὡστόσο, χωρίς νά

θεωρηθεῖ ὅτι προτρέχουμε, νά ἐπισημάνουμε συγκεκριμένες συμβολές τής μετάφρασης που ἐπικαλοῦνται και μία ἀναγωγή τους στη φιλοσοφική μας παιδεία.

Πρέπει, καταρχήν, νά ἐπισημανθεῖ ἡ ὑποδειγματική ἐπιμέλεια τής μετάφρασης ἀπό φιλολογική ἀποψη. 'Εχει βασιστεῖ στίς κριτικές ἐκδόσεις τών 'Απάντων του Kant τής 'Ακαδημίας του Βερολίνου, του Ernst Cassirer και του Raymond Schmidt και ἔχει λάβει ὑπόψη ἑγκυρες ξένες μεταφράσεις, ὅπως ἡ ἀγγλική του Norman Kemp Smith και ἡ γαλλική τών A. Tremesaygues και B. Pacaud. Μπορεῖ, ἔτσι, ὁ ἀναγνώστης νά παρακολουθεῖ στίς ὑποσημειώσεις τίς διάφορες λύσεις που ἔχουν προταθεῖ για ἀμφιλεγόμενα θέματα γραφῆς του κειμένου. 'Επιπλέον ἡ ἀναγραφή του ἀριθμοῦ τών σελίδων τής Α και τής Β ἐκδόσης στό περιθώριο του ἑλληνικοῦ κειμένου βοηθᾶ τήν παράλληλη με τό πρωτότυπο ἀνάγνωση τής μετάφρασης ἡ σαφῆς ὑποδήλωση, ἐξ ἄλλου, τών παραλλαγῶν, προσθηκῶν και παραλείψεων που διακρίνουν τήν Α ἀπό τή Β ἐκδοση προσφέρει τήν εἰκόνα τής γένεσης και τής δεύτερης ἐπεξεργασίας του έργου ἀπό τόν Kant. 'Η πλαισίωση, ἔτσι, τής μετάφρασης με τά ιστορικά τεκμήρια γραφῆς, ἐκδόσεων και ἐρμηνειῶν του κειμένου τήν τοποθετεῖ σε ἕνα ἐπίπεδο πληρότητας και ἐπιστημονικῆς συνέπειας σπάνιο για τά δεδομένα μας.

Δέν χρειάζεται νά τονιστεῖ ἡ ξεχωριστή συμβολή που μπορεῖ νά ἔχει τό καντιανό κείμενο στην πανεπιστημιακή διδακτική για τήν ἀσκηση τών φοιτητῶν στην κριτική φιλοσοφική δραστηριότητα

μέσω ἐνός κατεχοχῆν κριτικοῦ κειμένου. Τό ἄγρυπνο και αὐτοελεγχόμενο πνεῦμα που κομίζει ὁ Kant στό χῶρο τής γνωσιοθεωρίας μεταγγίζεται ἀναπόδραστα σάν αἴτημα σε ὅποιον προσεγγίζει τή σκέψη του.

Συνεπῆς πρὸς αὐτό τό οὐσιῶδες γνώρισμα τής καντιανῆς σκέψης, ὁ κ. Γιανναράς μάς δίνει ἕναν ρέοντα και εὐληπτο ἑλληνικό λόγο που ἐκφράζει εὐγλωττα τόν κριτικισμό του Kant ὄχι μόνο σάν περιεχόμενο, μέσα ἀπό τήν ὄλη ἀνάπτυξη τών θέσεων του, ἀλλά και σάν μορφή, ἀναδεικνύοντας τίς δυνατότητες και τήν εὐελιξία τών ἐναλλακτικῶν διατυπώσεων που παρέχει ἡ ἑλληνική γλώσσα ὅταν χρησιμοποιεῖται κριτικά. Καί εἶναι ἀναντίρρητο πῶς εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἕνα ἀπό τά δυσκολότερα κείμενα τής γερμανικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, του ὁποῖου τό μακροπερίοδο ὕψος και ἡ ὑποτακτικῆ σύνταξη (ὅπως σημειώνεται στον πρόλογο στην ἑλληνική μετάφραση, σ. 15) δημιουργεῖ στοῦς ἴδιους τούς Γερμανούς μελετητές τεράστια ἐρμηνευτικά προβλήματα. Τά προβλήματα αὐτά γίνονται ἀπαιτητικότερα για τό μεταφραστικό ἀσυνυπολόγιστο και τήν ἀκαδημαϊκή βαρύτητα τής καντιανῆς γλώσσας, ἡ ὁποία συχνά ἀπαιτεῖ νά τήν «ξεπεράσει» κανεῖς για νά συλλάβει τήν κρυστάλλινη, στό βάθος, ἐπιχειρηματολογία του φιλοσόφου — στόχος συναρτημένος και με τό αἴτημα μιάς καθολικῆς ἐποπτείας ἀπό τή μεριά του ἀναγνώστη, ἔτσι ὥστε νά κινεῖται ἀπό τά ἐπιμέρους στό ὅλον και νά μὴ χάνει τή σπονδύλωση του κειμένου. Οἱ λύσεις που ἔδωσε ὁ κ. Γιανναράς, ἀναλύοντας τό λόγο σε μικρότερες προτάσεις,

Η ΑΥΓΗ

στην πρώτη γραμμή τής πάλης
για τήν δημοκρατία και τήν ἀνεξαρτησία
τῆς Χώρας
για τήν ἐνότητα και τήν ἀνανέωση
του κομμουνιστικοῦ κινήματος

**ἀγοράσετε
διαδίδετε
τήν
ΑΥΓΗ**

Η ΑΥΓΗ
κάθε πρῶτῃ
ζωντανῇ ἐνημέρωσῃ
ἐλευθέρῃ κριτικῇ

Η ΑΥΓΗ
κάθε Κυριακῇ
16 σελίδες

• ἀδελφειμειτῆ
• με πλοῖσιο περιεχόμενο
• με νέο ἐπιτελεῖο συνεργατῶν

και γραμματα ζωριζω και γραμματα ζωριζω

έκει όπου η κατανόηση τό απαιτούσε, όχι μόνο δέν μειώνουν τήν πιστή απόδοση του πρωτοτύπου αλλά και αποδίδουν φυσικό-τερα για τήν αναλυτική νεοελληνική σύνταξη τό γερμανικό κείμενο· όπου πάλι διατηρεί τό μακροπερίοδο ύφους βοηθά συχνά τόν αναγνώστη, μέ επεξηγηματικές προσθήκες μέσα σέ άγκυλές, νά συνδέσει τίς δευτερεύουσες φράσεις μέ τήν αφηγηρία του όλου συντακτικού είρμου (βλ. χαρακτηριστικά σ. 57). Στίς ύποσημειώσεις, έξάλλου, παρέχονται νοηματικές διασαφήσεις και έρμηνείες τών πιό σημαντικών όρων μέ παράθεση τών αντίστοιχων γερμανικών και, συχνά, άναγωγή στην παραδοσιακή φιλοσοφική έννοιολογία.

Αξίζει νά έπισημανθεί ιδιαίτερα η συμβολή της μετάφρασης στό εύαίσθητο πρόβλημα της έλληνικής απόδοσης τών ξένων φιλοσοφικών όρων. Οι δυσκολίες πού προκύπτουν στίς μεταφράσεις φιλοσοφικών κειμένων όφείλονται ως ένα μεγάλο βαθμό στό ότι δέν έχουμε περιλάβει στον γλωσσικό μας κώδικα δόκιμους όρους για θεμελιακές φιλοσοφικές έννοιες. Μ' αυτό δέν έννοούμε πώς πρέπει νά προσεγγίζουμε τή γλώσσα «ουσιολογικά» και νά απαιτούμε τήν άκριβή απόδοση λέξεων-όντοτήτων, πράγμα πού θά στένευε μαζί μέ τίς έκφραστικές μας δυνατότητες και τά όρια της σκέψης μας. Ανάμεσα, ωστόσο, στίς άκρότητες ενός άύστηρου «φιλοσοφικού λεξιλογίου» και μις άνεξέλεγκτης μεταφραστικής έλευθερίας ύπάρχει τό θεμιτό αίτημα νά κατοχυρωθεί ό φιλοσοφικός λόγος μέσα από μις γλωσσική συμπεριφορά πού, χωρίς νά όροθετεί πάντα άύστηρά άποκλειστικές απόδοσεις, θά μπορεί νά άπορρίπτει ό,τι δέν λειτουργεί γόνιμα σέ κάθε συγκεκριμένη συνάφεια. Και αυτό είναι θέμα ασφαλώς και μις διαδικασίας δοκιμών και διαλόγου άνάμεσα στους μελετητές αλλά και συγκεκριμένων κάθε φορά νοηματικών συνόλων πού προσδιορίζουν και τήν ad hoc λειτουργία τών λέξεων. Η φόρτιση ενός όρου είναι συνάρτηση μις μείζονος νοηματικής ένότητας και, μ' αυτή τήν προϋπόθεση, η αναζήτηση μις εύστοχης απόδοσής του στή γλώσσα όπου μεταφράζεται θά κινηθεί από τό όλον στό μέρος. Η «εργαλειακή» χρήση της γλώσσας δικαιώνεται κατεξοχήν στό θεωρητικό χώρο όπου η σκέψη περισσότερο δημιουργεί νέες δομές παρά προσεγγίζει ήδη ύπάρχουσες όντότητες. Τό πρόβλημα της φιλοσοφικής όρολογίας έξειδικεύεται, έτσι, κάθε φορά — στην εποχή, στό ρεύμα, στον φιλόσοφο, στό συγκεκριμένο έργο του, στην ειδικότερη συνάφεια ενός προτασιακού συνόλου.

Στήν περίπτωση της καντιανής Κριτικής, η ίδια η άνάλυση του όλου Erkenntnis-vermogen σέ δυνάμεις μέ ειδικές δικαιοδοσίες θέτει τό αίτημα άνάλογων γλωσσικών διαφοροποιήσεων πού θά αποδώσουν τή δόμηση του γνωστικού φαινομένου κατά βαθμίδες και τούς παράγοντες πού τή συγκροτούν. Η μετάφραση του κ. Γιανναρά, χάρη στην υιοθετούμενη συνεπή έννοιολογική κλίμακα, αναδείχνει άκριβώς μέ έναρξη τά ιδιαίτερα άρχιτεκτονικά μέλη του οικοδομήματος της κριτικής.

Μιά τεκμηρίωση, ωστόσο, της άποψής μας για τήν ουσιαστική συμβολή της μετάφρασης στό πρόβλημα της φιλοσοφικής όρολογίας θά χρειαζόταν τό πλαίσιο μις πιό έξειδικευμένης συζήτησης, αλλά και θά ήταν θεμιτό μόνο μετά τήν έκδοση του τόμου τών Σχολίων, πού θά μς δώσει τήν ολοκληρωμένη εικόνα της πρώτης φάσης του έργου. Θά μπορεί τότε — και ακόμα πληρέστερα μετά τήν ολοκλήρωση όλου του έργου — νά θεθεί τό πρόβλημα στίς ιστορικές του διαστάσεις και νά ένταχθεί στην εύρύτερη προβληματική τών νεοελληνικών μεταφράσεων φιλοσοφικών κειμένων πού συμπυκνώνει πολιτιστικές παραμέτρους και ιδεολογικές διαπλοκές πού όρισαν η έπηρεασαν και τίς ως τώρα σχετικές έπιλογές. Σημειώνουμε άπλως έδώ πώς από τήν έποχή πού εισάγεται η καντιανή σκέψη στην Ελλάδα, μέσω, κυρίως, του Κ. Μ. Κούμα, ² χρειάστηκε νά περάσει ένα διάστημα παραπάνω από έναμιση αιώνα για νά ύποστούν οι κατά καιρούς ποικίλες απόδοσεις τών καντιανών όρων τή δοκιμασία της λειτουργίας τους στό φυσικό χώρο της ίδιας της Κριτικής ενώ δηλ. η ύπάρχουσα δευτερεύουσα βιβλιογραφία, πού έμφανίζεται κυρίως από τήν έποχή του μεσοπολέμου και μετά, είχε θέσει η και λύσει έπιτυχώς πολλά προβλήματα όρολογίας, έλειπε η άντικειμενική συνθήκη (ύπεύθυνη και ολοκληρωμένη μετάφραση) πού θά καταξίωνε η θά βελτίωνε τίς ως τώρα προσπάθειες στό όργανικό πλαίσιο του ίδιου του έργου.

Αλλά και πέρα από τήν ιδιαίτερη αυτή συμβολή, η μετάφραση σάν σύνολο άποτελεί δόκιμο φιλοσοφικό λόγο μέ έκδηλη σέ κάθε σελίδα τήν άδιάπτωτη μέριμνα του κ. Γιανναρά για μις σοφή ισορρόπηση άνάμεσα στην πιστότητα στό πρωτότυπο και στην άνετη έκφορά της γενικής νοηματικής συνάφειας — στόχος πού προϋποθέτει όχι μόνο βαθιά γνώση της καντιανής σκέψης αλλά και ικανότητα νά συναρτάνται η «αποκρυσταλλωμένη» όριστικά δομή ενός γερμανικού κειμένου του 18ου αιώνα μέ τό ζωντανό παλμό της

νεοελληνικής γλώσσας· η τελευταία δοκιμάζεται μέ έπιτυχία σέ ένα άκρως θεωρητικό χώρο και έμβολιάζεται μέ πλήθος πολύτιμα έννοιολογικά δεδομένα.

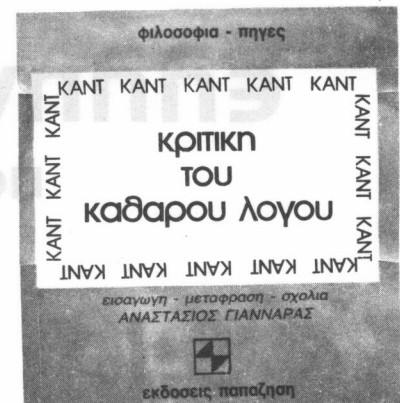
Η μετάφραση της Κριτικής, πού τήν πορεία της παρακολουθούμε μέ ένδιαφέρον και άναμένουμε τήν ολοκλήρωσή της, θά άποτελέσει, πιστεύουμε, ασφαλές θεμέλιο και έγκυρο πεδίο για τή σπουδή της καντιανής γνωσιοθεωρίας, αλλά και ύπόδειγμα για μελλοντικές προσπάθειες αυτού του είδους. Αλλά μις γενική και όλικη άποτίμηση αυτής της δουλειάς θά είναι δυνατή μόνο μετά τήν ολοκλήρωσή της.

1. Πρέπει έδώ νά σημειωθεί πώς οι ως τώρα μεταφράσεις της Κριτικής ήταν πλημμελείς και ως προς αυτό. Βλ. Έμ. Κάντ, Κριτική του άδολου λογισμού, Μετάφραση Γ. Μακρέτη — Α. Παύλη, έκδ. Ήριδανός, χ. χρ. (πιστή άνάτυπωση από τήν έκδοση του 1904) του κειμένου (Ύπερβατική Αίσθητική) προτάσσεται μόνον η Εισαγωγή στην έκδοση Β. Βλ. επίσης Im. Kant, Κριτική του Καθαρού Λόγου, Μετάφραση Γ. Λιόνη, έπιμέλεια Μ. Μετρινού, έκδόσεις Ύναγνωστήδη, χ. χρ. πού περιλαμβάνει τόν Πρόλογο στην έκδοση Α και μέρος τών δύο Εισαγωγών. Η μετάφραση του κ. Γιανναρά μς δίνει χωριστά τούς δύο Πρόλογους και ένσωματωμένες τίς δύο Εισαγωγές. Η έκτασή τους καλύπτει τό μεγαλύτερο μέρος του τόμου (από τίς 125 σελίδες του καντιανού κειμένου η Ύπερβατική Αίσθητική κρατά μόνο τίς 47), πράγμα πού φανερώνει και τή βαρύτητα τών μερών αυτών ως προϋποτίτωσης του όλου έργου και ως προπαιδείωσης του αναγνώστη για τή συστηματική πλέον διαπραγμάτευση πού θά ακολουθήσει.

2. Βλ. Ρωξ. Δ. Άργυροπούλου, Ο Κ. Μ. Κούμας ως φιλόσοφος: W. G. Tennemann, Σύνοψις της Ίστορίας της Φιλοσοφίας, Μετάφρασις Κ. Μ. Κούμα, έπανέκδοση του Κ.Ε.Ε.Φ. της Ύακαδημίας Άθηνών, 1973 (α' έκδοση, Βιέννη 1818), Παράρτημα, σ. 225-242.

Βλ. επίσης Κ. Μ. Κούμα, Σύνταγμα Φιλοσοφίας, Τόμος Α', εν Βιέννη 1818, σ. λε' - λζ', όπου διατυπώνεται ό προβληματισμός του για τήν «εις τήν πατρίδα μας μετακένωση της νεωτέρας φιλοσοφίας» και για τά συνακόλουθα θέματα όρολογίας.

Ειρήνη Παπαδάκη

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

[ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ]

Η Λίζα Κεπερλή και ο Σπύρος Μοσχονάς, με τό κείμενό τους «Πολιτιστικό κίνημα και τὰ πρωτοπνικα κάποιας ανανεωτικής διανόησης» (Πολίτης, τεύχ. 11), κάνουν δε, τι μπορούν για νά κλείσει ή τουλάχιστον νά περιοριστεί ό διάλογος πού άρχισε γύρω από τό πολιτιστικό κίνημα στην Έλλάδα με τή συζήτηση στην Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική (τεύχ. 15) και τὰ άρθρα τών Α. Έλεφάντη «Πολιτιστική ανάπτυξη και λαϊκή πρωτοβουλία» (Πολίτης, τεύχ. 8) και Δ. Δημητράκου «Κομμουνιστικό κίνημα και πολιτιστική ανάπτυξη» (Πολίτης, τεύχ. 10).

Τό πρόβλημα δέν είναι ή κριτική τους απέναντι στους συνεργάτες τής ΚΟΘΕΠ και τόν Δ.Δ. "Αν περιορίζονταν σ' αυτό τό επίπεδο, ή προσφορά τους θά ήταν θετική, ένας κρίκος στην αλυσίδα μιās ήδη δύσκολης συζήτησης. Τό άρνητικό βρίσκεται στό είδος τής κριτικής τους πού τή χαρακτηρίζει ό δογματισμός και ή ιδεολογική τρομοκρατία.

Μας λένε ή Α.Κ. και ό Σ.Μ.: «Διευκρινίζουμε εδώ ότι ό σκοπός μας είναι νά κρίνουμε και νά κατακρίνουμε τόν «ανανεωτικό» αυτόν φορέα, ασκώντας παράλληλα και μιά πολεμική σ' όλους εκείνους πού είναι φορείς μιās άρτηριοσκληρωτικής αντίληψης, ανανεωτικής ή μη ανανεωτικής (όπου σημαντική θέση κατέχει και τό ΚΚΕ έσωτ.), πιστεύοντας ότι ή διαδικα-

σία απόμόνωσης αυτών τών απόψεων θά αποτελούσε τό πρώτο θετικό βήμα για νά άρχισει ένας πραγματικά γόνιμος διάλογος γύρω από τὰ πολιτιστικά».

Βλέπουμε λοιπόν ότι τούς συγγραφείς του κειμένου ή απόμόνωση όρισμένων απόψεων αποτελεί τό πρώτο θετικό βήμα για τόν γόνιμο διάλογο. Άνεξάρτητα από τήν ουσία αυτών τών απόψεων, καταλαβαίνουν άραγε οι φίλοι μας πού όδηγεϊ αυτή ή αντίληψη;

Βέβαια ή πρόθεσή τους είναι προφανής. Μέσω τών συνεργατών τής ΚΟΘΕΠ και του Δ.Δ προσπαθούν νά χτυπήσουν τό ΚΚΕ έσωτερικού (βλ. προαναφερόμενο απόσπασμα, έπίσης σελ. 77 στήλη α', σελ. 78 στήλη γ'). Είναι βέβαια δικαίωμά τους, αλλά σ' αυτή τήν προσπάθεια οι άφορισμοί δέν φτάνουν. "Άλλωστε κάποτε θά πρέπει νά καταλάβουν όσοι θέλουν τόν διάλογο, ότι συζήτηση γύρω από τὰ προβλήματα του κινήματος δέν μπορεί νά γίνει έρήμην τών απόψεων πού διαμορφώθηκαν στα πλαίσια του ΚΚΕ έσωτ. από τό 1968 μέχρι σήμερα. Ούτε φυσικά έρήμην άλλων δυνάμεων πού ανήκουν στό προοδευτικό κίνημα. Και ακόμα θά πρέπει νά καταλάβουν ότι σέ μεγάλο βαθμό είναι ή ύπαρξη του ΚΚΕ έσωτ. πού κάνει τόν διάλογο έφικτό. Σ' ό,τι άφορā τήν παρέμβαση στό πολιτιστικό, όπως και κάθε άλλη παρέμβαση, οι Α.Κ. και Σ.Μ. θά 'πρεπε νά 'χουν καταλάβει ότι αποτελεί κατάκτηση του κινήματος νά μπορεί ό οποιοσδήποτε (ατήν οποιαδήποτε ώραία πρώτα νά ζυπνήσει και νά ίσχυριστεί

ότι από σήμερα Δευτέρα κάνει πολιτιστικό κίνημα». Και δικαίωμα βέβαια είναι του καθενός νά αντιπαρέμβει. Για τούς συγγραφείς του κειμένου ή άτομική πρωτοβουλία σ' αυτό τό επίπεδο έξαρτάται «από τόν ακριβή καθορισμό τών βάσεων και προϋποθέσεων με τίς όποιες θά γίνει αυτή ή παρέμβαση, ώστε νά είναι γόνιμη». "Αν λοιπόν αύριο κάποια Κεντρική Έπιτροπή με βάση τίς εισηγήσεις τής όργάνωσης τών έπιστημόνων, τής όργάνωσης τών διανοουμένων, τής όργάνωσης τών καλλιτεχνών και τής έπιτροπής κουλτούρας καθορίσει με ακρίβεια τίς βάσεις και τίς προϋποθέσεις με τίς όποιες θά γίνει ή παρέμβαση, τότε τὰ προβλήματα λύθηκαν και τό κόμμα άναποκρίθηκε στό ρόλο του. Μά τότε γιατί μάς δυσχεραστεί τό ΠΑΠΟΚ;

Και όρισμένα έπιμέρους για τόν τρόπο τής κριτικής. "Όταν κανείς αναφέρεται άς πούμε στόν Μάρξ ή τόν Γκράμσι, ή έπίθεση εναντίον του με άφορισμούς του τύπου «μαρξοπαπαγαλισμός» ή «παπαγαλισμός» (σέ τελευταία έκδοση) του Γκράμσι, αποτελεί, πέρα από τὰ προβλήματα ήθους, ένα είδος ιδεολογικής τρομοκρατίας, ή όποία (όπως άλλωστε κάθε ιδεολογική τρομοκρατία) είναι βαθύτατα άντιδραστική. "Ο Πολίτης με τήν μέχρι τώρα παρουσία του βοήθησε στή διαμόρφωση τών όρων ενός κάποιου διαλόγου στό χώρο του προοδευτικού κινήματος. Τό κείμενο τής Α.Κ. και του Σ.Μ. σκοπεύει άλλο. Θά 'λεγα σ' έναν άπελπιστικά μονότονο μονόλογο.

M. ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

Κάθε Σάββατο
κυκλοφορεί ήΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ
όργανο Σοσιαλιστικού άγώνα και προβληματισμού

ΜΗΝΙΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

αγώνας
βορείας ελλάδας

ΔΙΕΘΝΗΣ

Αρχ. 40

Εκδίδεται από την
ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΕ
Δελφών 4, τηλ. 3637107
Αθήνα, Τ.Τ. 144
ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗΠΟΛΙΤΙΚΗ LE MONDE
diplomatique

Έλληνική έκδοση του